

HANDELINGEN

van het Genootschap
voor Geschiedenis
te Brugge

handelingen van

154 | 2

2017

het genootschap

voor geschiedenis

HANDELINGEN
van het Genootschap
voor Geschiedenis
te Brugge

Tijdschrift voor de studie van de geschiedenis
van Vlaanderen
jaargang 154 | 2017/2

Inhoud

JG. 154 – 2017 | 2

ARTIKELS

Mathijs SPEECKE

Het eerste 'democratische' regime van Brugge (1302-1310).

Een herziening

233

Hannelore FRANCK

Een vreemde eend in de bijt? Het Liber anniversarium als parochiale agenda voor de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Brugge in de late

middeleeuwen

299

Matthijs DEGRAEVE

De architectuuropleiding aan de Brugse Academie in de economische en politieke context van de 18de eeuw

327

Jeroen CORNILLY

Stadsarchitecten in West-Vlaanderen. De impact van een ambtenaar op het stads- en dorpsbeeld

371

BOEKBESPREKINGEN

Een Engels jezuïetencollege in de diaspora (Kurt Priem)

415

Vijfde jaarboek van het *In Flanders Fields Museum* (Ludo Valcke)

419

LITERATUURSIGNALEMENTEN 2016-2017

423

KRONIEK

435

AUTEURS

449

INHOUDSTAFEL

451

Mathijs Speecke

Het eerste ‘democratische’ regime van Brugge (1302-1310). Een herziening

INLEIDING

Weinig episodes uit de Vlaamse geschiedschrijving zijn zo veelvuldig besproken en gemythologiseerd als de revolutie van 1302. De golf van volksoproer in de steden, de Guldensporenslag en de ‘heldenrol’ van figuren als Pieter de Coninck en Jan Breidel maken van de gebeurtenissen in de late dertiende en vroege veertiende eeuw een geliefkoosd onderwerp voor zowel historici als romanciers. Maar de grens tussen beide perspectieven is - hier nog meer dan elders - flinterdun. Naar aanleiding van de zevenhonderdste verjaardag van de Guldensporenslag in 2002 verscheen dan ook een arsenaal aan academische bijdragen die in de eerste plaats tot doel hadden feiten van fictie te onderscheiden en de populaire beeldvorming bij te sturen in de richting van meer recente wetenschappelijke inzichten.¹ Gezien de vele politieke recuperaties en scheeftrekkingen is dat niet abnormaal. Toch is het frappant dat er toen geen enkele publicatie expliciet gewijd was aan het inhoudelijk debat over de impact van deze revolutionaire beweging op het maatschappelijk - en dan vooral politiek - leven in de laatmiddeleeuwse stad. Nochtans lopen de meningen ook hier sterk uiteen.

In navolging van de Gentse historicus Henri Pirenne argumenteerden verschillende generaties geschiedkundigen dat de aanhoudende spanningen tussen de traditionele oligarchische poortersklasse (de “*majores*” en “*les boins de la ville*”) enerzijds en het ‘volksfront’ van arbeiders, ambachtslieden en van de politieke macht uitgeslo-

¹ P. TRIO & D. HEIRBAUT (red.), *Omtrent 1302*, Leuven, 2002; R. VAN CAENEGEM, M. BOONE & A. DELVA (red.), *1302: feiten en mythen van de Guldensporenslag*, Antwerpen, 2002 en de verschillende bijdragen in de 139ste jaargang van de *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*.

ten poorters (“*ille de communitate*” of “*le commun*”) anderzijds aan het einde van de dertiende eeuw de vorm aannamen van een klassenstrijd tussen gemeen en elite. De opstandengolf rond 1280 (denk maar aan de Moerlemaai in Brugge of de Cockerulle in Ieper) was dan niet meer dan een voorbode van wat een generatie later zou gebeuren. Na de onverwachte, maar glorieuze overwinning van de stadsmilities op de Groeningekouter werd aan de democratische verzuchtingen van het volk tegemoetgekomen door de schepenbanken die sinds lange tijd in handen waren van ‘gesloten kasten’ open te stellen voor ambachtslieden en ‘gewone’ stedelingen.² Studies binnen de Pirennaanse traditie wijzen dan ook vaak - en niet geheel ten onrechte - op het radicale of revolutionaire karakter van de handelingen van Pieter de Coninck en zijn gezellen.³

Dit betekent allerminst dat het onderzoek sinds Pirenne niet geëvolueerd is. Recente studies plaatsen de revolutie van 1302 binnen een veel bredere traditie van stedelijke opstanden en rituele communicatie tussen heersers en van de macht gedepriveerde groepen.⁴ Zo dateert bijv. één van de vroegste attestaties van de eis tot inspraak van gewone handwerklieden in het stadsbestuur al uit het eerste kwart van de dertiende eeuw. Dat is veel vroeger dan tot nog toe aangenomen. De getuigenis is afkomstig uit

- 2 H. PIRENNE, *Les anciennes démocraties des Pays-Bas*, Parijs, 1910; H. VAN WERVEKE, *Les villes Belges. Histoire des institutions économiques et sociales* (Recueils de la Société Jean Bodin, 7), Brussel, 1955, p. 558-561 en W. PREVENIER, ‘La bourgeoisie en Flandre au XIIIe siècle’, in: *Revue de l’Université de Bruxelles*, 4 (1978), p. 407-428.
- 3 1302 wordt door de meeste historici nog steeds als revolutie getypeerd, in tegenstelling tot de opstanden van rond 1280, die hun revolutionaire allures hebben verloren. De Moerlemaai werd bijvoorbeeld door Carlos Wyffels herleid tot een patricische vete (IDEM, ‘Nieuwe gegevens betreffende een XIIIde eeuwse “democratische” stedelijke opstand: de Brugse “Moerlemaye” (1280-81)’, in: *Bulletin de la Commission royale d’histoire*, 132 (1966), p. 37-142. Later kwalificeerde men de opstand als “*cultural performances*”. Zie T. BOOGAART, ‘Reflections on the Moerlemaye: Revolt and Reform in Late Medieval Bruges’, in: *Revue belge de philologie et d’histoire*, 79 (2001), p. 1156).
- 4 Zie bijv. J. DUMOLYN, ‘Les «plaintes» des villes flamandes à la fin du XIIIe siècle et les discours et pratiques politiques de la commune’, in: *Le Moyen Âge*, 121 (2015), p. 383-407 en J. HAEMERS, ‘Révolte et requête. Les gens de métiers et les conflits sociaux dans les villes de Flandre (XIIIe-XVe siècle)’, in: *Revue historique*, 318 (2016), p. 27-56.

een spotdicht, de zogenaamde *Prise de Neuville*, geschreven in Atrecht tussen 1218 en 1227.⁵ Het gedicht snijdt op cassante wijze de immigratieproblemen van de Vlaamse arbeidsmigranten in de industriële groeipool van Atrecht aan. De auteur spot niet alleen met de militaire rol die de ambachtslieden zich proberen aan te meten, maar ook met de politieke aspiraties van een zekere Simon Banin, een wever die - zo heeft een dominicanenbroeder het reeds voorspeld - “*nog voor het feest van Sint-Jan schepen zal zijn!*”⁶ In hoeverre de beschrijvingen aan werkelijke gebeurtenissen refereren is onderwerp van debat. Men kan zich echter wel voorstellen dat dergelijke gedichten een tipje lichten van de sluier die hangt over de stadscultuur in Vlaanderen en omstreken in de vroege dertiende eeuw, een periode waarvoor er heel weinig alternatieve bronnen zijn.⁷

Ook in de Reiestad deden zich toen ongetwijfeld al sociaal-politieke troebelen voor, al zijn hier geen bronnen van bewaard gebleven. Misschien was de juridische vastlegging van de uitsluiting van handarbeiders in het stadsbestuur en de instelling van de annaliteit, de verplichte jaarlijkse rotatie van magistraten, in het privilege van 1241 wel een direct gevolg van fricties van die aard.⁸ Pas zo'n veertig jaar later, met name tijdens de Moerlemaaie-opstand, krijgen we voor het eerst echt inzage in de verzuchtingen van de Brugse bevolking. De *meentucht* - zoals de gezworen coalitie van opstandelingen zichzelf noemde - legde toen een hervormingsprogramma op tafel dat een einde diende te maken aan de machtsmisbruiken en het wanbeheer binnen het stadsbestuur van patriciërs. Ze eiste onder meer het recht op om evenveel schepe-

5 R. BERGER, *Littérature et société arrageoises au XIIIe siècle: les chansons et dits artésiens*, Arras, 1981, p. 239-249, in het bijzonder p. 243-244.

6 De verwijzing naar Johannes de Doper heeft een sterk symbolische lading. Hij is namelijk in de Bijbelse leer de aankondiger van Christus en bijgevolg van de verandering in ons bestaan. Zijn heiligendag wordt gevierd op midzomer, de dag waarop ook de natuur een nieuwe wending neemt.

7 M. GOYENS & W. VAN HOECKE, 'Vlaamse immigranten in het 13de-eeuwse Atrecht', in: *De Franse Nederlanden*, 13 (1988), p. 18.

8 L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes des pays et comté de Flandre. Quartier de Bruges. Tome Premier. Coutume de la ville de Bruges*, Brussel, 1874, p. 196-197. De instelling van de annaliteit kwam er in elk geval na veelvuldig verzoek (“*multoties requisiti*”) van de schepenen en de *communitas* van de stad.

nen aan te duiden als de landsheer en evenveel raadsleden als de schepenen.⁹

Het is duidelijk dat de opstandelingen van 1302 niet opereerden in een vacuüm, maar zich beriepen op praktijken en discours die jaren voordien tot wasdom waren gekomen en die men ‘communaal’ kan noemen.¹⁰ Het is voor veel historici dan ook aantrekkelijk om de periode 1280-1302 als één langgerekte fase te beschouwen en de revolutie van 1302 te beoordelen als culminatiepunt van opgebouwde spanningen. Het empirisch bewijs is er ook naar. Toch slaagt deze haast teleologische focus er onvoldoende in om de reikwijdte en dynamiek van de institutionele hervormingen die in 1302 in gang werden gezet ten volle in overweging te nemen. Wat er na het revolutiejaar gebeurde in de Reiestad wordt nog te vaak in de schaduw gezet.¹¹ 1302 was, zoals ik in deze bijdrage zal proberen aan te tonen, geen eindpunt, maar markeerde het begin van een unieke politieke beweging die minstens tot 1310 aanhield. Er zijn trouwens nog meer problemen met het traditionele interpretatiekader. Hoewel Pirenne vrij genuanceerd was in zijn argumentatie - hijzelf sprak over een “*démocratie des privilégiés*” -, bleef lange tijd het beeld hangen van de laatmiddeleeuwse stad als een soort voorafschaduwing van de huidige democratische rechtsstaat. Zo herkende bijv. Jan Frans Verbruggen in de nieuwe verkiezingsregeling van het Brugse stadsbestuur die in de nasleep van de Guldensporenslag werd ingevoerd “*een uitzonder-*

- 9 WYFFELS, ‘Nieuwe gegevens’, p. 106 en het commentaar in D. VAN DEN AUWEELE, *Schepenbank en schepenen te Brugge (1127-1384). Bijdrage tot de studie van een gewone stedelijke rechts- en bestuursinstelling*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, KU Leuven, 1977, p. 157, 274 en 305.
- 10 J. DUMOLYN & J. HAEMERS, ‘Reclaiming the Common Sphere of the City. The Revival of the Bruges Commune in the Late Thirteenth Century’, in: J.-P. GENET (red.), *La légitimité implicite: actes des conférences organisées à Rome en 2010 et en 2011 par SAS en collaboration avec l’École française de Rome*, tome 2, Rome, Publications de l’École française de Rome, p. 161-188.
- 11 Het aantal studies bijv. over het Brugse en Vlaamse politieke landschap in de twee decennia na 1302 is op één hand te tellen. De belangrijkste werken zijn nog steeds F. FUNCK-BRENTANO, *Les origines de la guerre de cent ans: Philippe le Bel en Flandre*, Parijs, 1897 en J. F. VERBRUGGEN, *Vlaanderen na de Guldensporenslag: de vrijheidsstrijd van het graafschap Vlaanderen, 1303-1305*, Brugge, 1991. Zie ook J. MERTENS, ‘De verdeling van de Brugse schepenzetels op sociaal vlak (XIVde eeuw)’, in: *Wetenschappelijke tijdingen*, 21 (1961), p. 454-456 voor een eerste, korte verkenning van de reikwijdte van de institutionele hervormingen na 1302.

lijk voorbeeld van middeleeuwse democratie, zoals ze slechts in een klein aantal steden aangetroffen werd". Hij zag in de strijd van de Vlaamse gemeentenaren zelfs de verwezenlijking van de idealen van de Franse Revolutie.¹²

Dergelijke weergaves worden vandaag niet meer aanvaard wegens hun anachronistische insteek. Men is er sinds de jaren '60 van overtuigd dat er in het graafschap nooit echt sprake is geweest van fundamentele veranderingen op het vlak van het rekruteringsbeleid van stadsmagistraten, laat staan dat er sprake was van stedelijke 'democratieën' in de huidige betekenis van het woord.¹³ Historici erkennen wel dat er op bepaalde momenten ruimte gecreëerd werd voor de politieke integratie van nieuwe sociale groepen. Corporatieve verenigingen verwierven bij het begin van de veertiende eeuw in de meeste Vlaamse steden - en later ook in Brabant, Luik, Utrecht en Dordrecht - het recht om magistraten aan te stellen.¹⁴ In theorie kregen dus ook 'gewone' stedelingen de kans op participatie in het beleid van de stad. De praktijk bleek minder rooskleurig. Studies naar de sociale samenstelling van schepenbanken in steden en kasselrijen hebben namelijk aangetoond dat de meeste politieke omwentelingen op langere termijn resulteerden in een oppervlakkige verbreding van de elitaire kring van rijke magistraatsfamilies, al dan niet afkomstig uit het ambachtsmilieu. Ook zij namen snel de kwalijke gebruiken van hun voorgangers over: vererving van het ambt en machtsmono-

12 VERBRUGGEN, *Vlaanderen na de Guldensporenslag*, p.154 en 165.

13 P. ROGGHE, 'Het Gentsche stadsbestuur van 1302 tot 1345. En een en ander betreffende het Gentsche stadspatriciaat', in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 1 (1944), p. 135-163; R. VAN UYTVEN, 'Plutokratie in de "oude democratieën der Nederlanden". Cijfers en beschouwingen omtrent de corporatieve organisatie en de sociale structuur in de late Middeleeuwen', in: *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde*, 14 (1962), p. 373-409.

14 Men spreekt in dat verband over 'politieke ambachten' en een corporatistische organisatie van de steden, zie J. DUMOLYN, 'Guild Politics and Political Guilds in Fourteenth-Century Flanders', in: J. DUMOLYN, J. HAEMERS, H.R. OLIVA HER-RER & V. CHALLET (red.), *The voices of the people in late medieval Europe: communication and popular politics*, Turnhout, 2014 (Studies in European urban history 33), p. 15-48.

polisering.¹⁵ Het Brugse stadsbestuur van de latere veertiende en vijftiende eeuw was op dat vlak geen uitzondering.¹⁶

Deze vaststelling conflicteert met het beeld dat we hebben van de nieuwe verkiezingsprocedure voor het Brugse stadsbestuur die in de nasleep van 1302 in het leven werd geroepen. Deze regeling werd nochtans ooit als “*outrancièremment démocratique*” bestempeld.¹⁷ Volgens deze procedure zouden zowel in de schepenbank als in de stadsraad, de belangrijkste bestuursorganen van de stad, jaarlijks negen van de dertien zetels worden voorbehouden voor de ambachten. Zij mochten hun vertegenwoordigers zelf “*onder hemlieden*” aanstellen. De overige plaatsen in de schepenbank werden ingevuld door leden van de *poorterie*. De term *poorterie* slaat hier niet op iedereen die over burgerrechten beschikte, maar wijst, aldus de klassieke definitie, op die groep van burgers die niet tot de ambachten behoorde. Deze groep was samengesteld uit handelaars, ondernemers en neringdoenden en omhelsde *de facto* de kapitaalkrachtige elite van de stad. Zij mochten hun vertegenwoordigers in de schepenbank niet zelf aanstellen, maar moesten een lijst van acht kandidaten voorleggen aan de graaf die er vervolgens vier personen uit selecteerde. Deze vier schepenen zouden op hun beurt de vier resterende raadsleden uit de *poor-*

15 VAN UYTVEN, ‘Plutokratie in de “oude democratieën der Nederlanden”’, overgenomen in overzichtswerken als D. NICHOLAS, *The Metamorphosis of a Medieval City: Ghent in the Age of the Artevelde 1302-1390*, Leiden, 1987, p. 2 en P. CLARKE, *European Cities and Towns, 400-2000*, New York, 2009, p. 96. Zie ook de verwijzingen naar gevalstudies in J. DUMOLYN, ‘Dominante klassen en elites in verandering in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen’, in: *Jaarboek voor Middeleeuwse geschiedenis*, 5 (2002), p. 90-91, aan te vullen met E. MATTHYS, *Onlusten te leper in 1303 en 1304. De rol van een interne stedelijke opstand in het democratiseringsproces van een grote Vlaamse industriestad*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KU Leuven, 1999, p. 84-86.

16 J. MERTENS, ‘De XIVde eeuwse Brugse schepenfamilies’, in: *Ons Heem*, 14 (1960), p. 233-236; J. DUMOLYN, *De Brugse opstand van 1436-1438*, Kortrijk-Heule, 1997, p. 105-115 en K. VANHAVERBEKE, ‘Het stadsbestuur in Brugge in de periode 1375-1407: een sociaal-institutionele studie aan de hand van een prosopografische methode’, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 135 (1998), p. 3-54.

17 G. DE POERCK, ‘Note critique sur le grand privilège brugeois de 1304 et le règlement d’élection du magistrat’, in: *Annales de la Société d’Emulation de Bruges*, 74 (1931), p. 140. Voor Jacques Mertens staan we, indien de regeling effectief werd toegepast, “voor het meest democratische regime dat we ooit in de Middeleeuwen - en ook later - hebben gekend.” (IDEM, ‘De verdeling’, p. 453).

terie-stand benoemen. De burgemeester van de schepenen moest verkozen worden door de voltallige schepenbank, zijn collega in de raad werd aangesteld door de schepenen en raadslieden samen. Magistraten moesten wettig geboren zijn, beschikken over een onberispelijke reputatie en mochten niet verdacht worden van “*eenigen leliken faite*”.¹⁸ Om de kans op machtsmisbruik te voorkomen kwamen woekeraars, wijntaverniers, graanhandelaars en pachters van de stedelijke accijnzen of hun vennoten niet in aanmerking voor een mandaat. Bij schending van deze voorwaarden had het stadsbestuur het recht zelf een vervanger aan te duiden, die bovendien hetzelfde statuut moest hebben als de persoon die werd afgezet: “*ware hi ambochtere, onder de ambochters, ware hi ooc poortere, onder de poorters, in sine stede*”. Hetzelfde gold trouwens ook in geval van overlijden van een magistraat.¹⁹

In vergelijking met de vorige procedure was deze nieuwe regeling op twee niveaus uitzonderlijk: niet alleen verviel de juridische uitsluiting van handarbeiders zoals die sinds 1241 van kracht was, ook de drastische inperking van het benoemingsrecht van de graaf ten voordele van de stedelijke autonomie was een radicale breuk met het verleden. De geldigheid van het kiessysteem stond echter meteen ter discussie onder historici, niet alleen omwille van haar sterk emancipatorisch karakter, maar vooral omwille van het feit dat het cruciale artikel met de verkiezingsprocedure enkel voorkomt in een aantal latere kopieën van het Groot Privilege van 4 november 1304. Dit zijn de zogenaamde officieuze tekst-

18 D. BERTEN, ‘Un ancien manuscrit flamand de la bibliothèque de Vienne’, in: *Bulletin de la Commission Royale des Anciennes Lois et Ordonnances de Belgique*, 9 (1913), p. 444.

19 Frappant is het feit dat dezelfde benoemingsvoorwaarden voor de magistraten werden opgenomen in de keuren van de vollers en scheerders (1303), zij het met enige afwijkingen: klerken, clerici, wisselaars, tolhouders, wijnhandelaars en zij die “*sheren cledren draghene*” (i.e. gerechtsdienaars van de graaf) werden volgens deze keuren eveneens uitgesloten van een mandaat in het stadsbestuur. Voorts werd bepaald dat wie zich bezondigde aan omkoperij ontzet werd uit zijn ambt en nooit meer een openbaar ambt mocht bekleden. De burgemeesters, schepenen en raadsleden werd verboden zich in te laten met de ontvangst van stedelijke middelen. Hiertoe moest het stadsbestuur vier of minder thesauriers aanstellen, naargelang het nuttig leek (G. ESPINAS & H. PIRENNE, *Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre*, 1. *Des origines à l'époque bourguignonne*, 1. Aire-sur-la-Lys - Courtrai, Brussel, 1906, p. 540-541 en 552).

getuigen van het privilege. Misschien gaan deze optekeningen terug op een verloren gegane stedelijke ontwerptekst. Deze zou dan na de Guldensporenslag door de Bruggelingen zijn voorgesteld ter goedkeuring aan de grafelijke raad. Echter, in het officiële charter, uitgevaardigd door Filips van Chieti, zoon van graaf Gwijde van Dampierre, is er van het kiesreglement geen sprake, wat zou betekenen dat het artikel in kwestie doelbewust werd geschrapt door de grafelijke raad. De officieuze en officiële optekeningen verschillen ook nog eens inzake de erkenning van een aantal landsheerlijke rechten, systematiek en de volgorde van de artikelen, zodanig dat men is gaan betwijfelen of het kiessysteem wel werkelijk werd ingevoerd en of de graaf uiteindelijk niet voor een ander scenario heeft geopteerd.²⁰

Die kans is vrij reëel. Onderzoek heeft namelijk uitgewezen dat er wellicht op dezelfde dag als de uitvaardiging van het Groot Privilege een afzonderlijk kiesreglement werd uitgevaardigd in de zogenaamde *petit brief*.²¹ Helaas is dit privilege verloren gegaan en kunnen we niets zeggen over de inhoud van het reglement. Het valt bijgevolg niet te achterhalen in hoeverre dit afweek van de procedure die beschreven stond in de officieuze afschriften van de stadskeure. Niettemin wordt vandaag algemeen aangenomen dat er wel degelijk een systeem van zetelverdeling tussen poorters en ambachtlieden werd ingevoerd²², maar dat de specifieke invulling afhankelijk was van de politieke conjunctuur.²³ Zelfs in het

20 Voor een overzicht van de discussie en verdere bemerkingen, zie VAN DEN AUWEELE, *Schepenbank en schepenen*, p. 159-162; IDEM, 'Een fragmentaire tekstgetuige van het Brugse "groot privilege" (1304)', in: *Het Brugs Ommeland*, 16 (1976), p. 135-142; IDEM, 'Varia juridica ex manuscriptis: Bronnen van het oude Brugse recht', in: *Standen en Landen: nieuwsbrief*, 2 (1992), p. 6-12; H. RYCKEBOER, *Het Brugse "Groot Privilegie" van 1304*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KU Leuven, 1987-1988, p. 115-134 en J. VAN LEEUWEN, *De Vlaamse wetsvernieuwing: een onderzoek naar de jaarlijkse keuzen en aanstelling van het stadsbestuur in Gent, Brugge en Leper in de middeleeuwen*, Brussel, 2004, p. 128-131.

21 Deze datering werd door Hilde Ryckeboer in twijfel getrokken (IDEM, *Het Brugse Groot Privilegie*, p. 128-129). Voor mijn bedenkingen hieromtrent, zie de kritische paralleluitgave van het Groot Privilege die momenteel in voorbereiding is.

22 Voor de argumenten, zie VAN DEN AUWEELE, *Schepenbank en schepenen*, p. 160-161.

23 A. VANDEWALLE, 'De Brugse stadsmagistraat en de deelname van de ambachten aan het bestuur, 14de-15de eeuw. Symposium georganiseerd te Brugge op 18 mei 1998', in: W. PREVENIER (red.), *De Vlaamse instellingen tijdens het Ancien Régime*:

‘volksgezinde’ regime tijdens de Artevelde-periode, zo blijkt uit de recente studie van Mathijs Lenoir, was er eerder sprake van een gelijke zetelverdeling in de schepenbank dan van een strikte 4-9 verhouding.²⁴ Bovendien werd aangetoond dat het systeem van de ‘Negen Leden’, waarbij elk ‘Lid’ een vast aantal plaatsen in het stadsbestuur zou zijn toegekend, ten onrechte retroactief werd geprojecteerd op de kiesprocedure van 1304.²⁵ Maar hiermee zijn natuurlijk nog niet alle vragen opgelost. Zo weet men nog steeds niet goed of de verdeling ook vóór 1304 in de praktijk werd toegepast, welk scenario er door de graaf uiteindelijk werd ingewilligd en hoe de verschillende sociale groepen er jaarlijks in slaagden om de beschikbare zetels onderling te verdelen. Ook de impact van het einde van de Frans-Vlaamse oorlog en de terugkeer van de Leliaarts, de oude Fransgezinde bestuursklasse, op de Brugse instituties werd nog onvoldoende belicht.

ENKELE METHODOLOGISCHE BESCHOUWINGEN

Deze studie is prosopografisch van opzet. Dit wil zeggen dat ze probeert de gevolgen van de bestuurlijke omwentelingen zo sterk mogelijk van binnenuit te benaderen door de (gekende) magistraten (schepenen, raadsleden en thesauriers) sociaal en professioneel te identificeren. Vervolgens worden dan veranderingen in de samenstelling van het stadsbestuur bestudeerd in functie van de politieke omstandigheden.²⁶ Deze methode veronderstelt dat er heldere cri-

recent onderzoek in nieuw perspectief, Brussel, 1999 (Miscellanea Archivistica. Studia 111), p. 29-30.

24 J. DUMOLYN & M. LENOIR, ‘De sociaal-politieke verhoudingen binnen het Brugse stadsbestuur in het midden van de 14de eeuw (1329-1361)’, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 151 (2014), p. 355-360.

25 VANDEWALLE, ‘De Brugse stadsmagistraat’, p. 27-40. Het Ledensysteem was een organisatorisch principe, vastgelegd in de tweede helft van de vijftiende eeuw, dat de stadsbevolking verdeelde volgens economische sectoren. Het eerste Lid groepeerde de poorters, het tweede de vier grote ambachten (wevers, vollers, scheerders en ververs), het derde de vleeshouwers en visverkopers, het vierde de 17 kleine neringen etc.

26 Vertrekpunt voor deze prosopografische studie was de magistratenslijst opgesteld door VAN DEN AUWEELE, *Schepenbank en schepenen*, bijlage 1, p. 59-129, en door mezelf aangevuld en gewijzigd waar nodig (zie de kolom ‘Opmerkingen’ in de bijlage). De Excel-spreadsheets die hiertoe werden opgesteld zullen in het kader van mijn doctoraatsstudie herwerkt worden in een meer toegankelijke en uitgebreidere databank, naar analogie met het Brusselse databankproject. Zie B. VAN NIEUWENHUYZE, ‘Wie is wie in laatmiddeleeuws Brussel. De ontsluiting van een

teria zijn die toelaten om de magistraten in kwestie toe te wijzen aan welbepaalde categorieën. Dit is steeds een netelige onderneming. Vele magistraten waren in verschillende beroepssectoren actief of klommen als succesvol *ambochter* op tot de *poorterie*-stand. Het is dus niet altijd uit te maken of de bronnen over één en dezelfde persoon spreken, dan wel over verschillende gelijknamige tijdgenoten. De meeste bronnen maken bovendien inzake beroep geen onderscheid op basis van de eigenlijke positie die de magistraat in het productieproces innam (gezel, meester, loonarbeider, drapier etc.), maar verwijzen enkel naar de corporatieve affiliatie (*wever, vulre, hudevetter, . . .*) of de sociale stand (poorter of *ambochter*). Ten slotte dient men er ook rekening mee te houden dat sommige telgen uit een poortersgeslacht zich in een ambacht inschreven met het oog op aantrekkelijke bestuursfuncties in het ambacht of een politieke carrière. Politieke vertegenwoordigers van de ambachten in het stadsbestuur zouden dan vaak ‘poorters in vermomming’ zijn en, bijgevolg, de zetelverdeling tussen poorters en *ambochters* niet meer dan theorie.²⁷ Wij vonden daarentegen slechts één duidelijk voorbeeld van deze praktijk, wat erop wijst deze kanttekening wellicht nog niet opging voor de vroege veertiende eeuw.²⁸

Dat neemt niet weg dat er een aanzienlijke grijze zone bestond tussen de *poorterie* en de ambachtselites. Nemen we het voorbeeld van Ghiselbrecht van Zomergem. Deze prominente Brugse politicus stond in de gijzelaarslijst van Doornik uit 1301 geregistreerd als lid van het ambacht van handschoenwerkers, beurzenmakers en zadelmakers.²⁹ In 1311-12 was hij echter, tussen twee politieke manda-

databank met 32.000 laatmiddeleeuwse Brusselaars’, in: *Vlaamse Stam*, 50 (2014), p. 530-550. Deze zal ter beschikking worden gesteld van het Genootschap voor Geschiedenis.

27 VAN DEN AUWEELE, *Schepenbank en schepenen*, p. 396.

28 Wouter Scinkel f. ser Jans, magistraat in de jaren 1320, stond in 1316 op de lijst van poorters uit sCarmersambacht die bijdroegen aan de gedwongen lening voor de uitrusting van de scheepsvloot (C. WYFFELS & A. VANDEWALLE, *De rekeningen van de stad Brugge (1280-1319). Tweede deel (1302-1319), tweede stuk (1306-1319)*, Brussel, 1997, p. 1702). In 1323 echter was hij hoofdman in het ambacht van makelaars-hosteliers (J. DE SAINT GENOIS, *Inventaire analytique des chartes des comtes de Flandre*, Gent, 1834, p. 408).

29 L. VERRIEST, ‘Le Registre de la “Loi” de Tournai, de 1302 et Listes des otages de Bruges (1301) et de Courtrai’, in: *Bulletin de la Commission royale d’histoire*, 80 (1911), p. 496.

ten door, deken van de deelmannen van het Sint-Donaasambacht, een functie die exclusief was voorbehouden voor leden van de *poorterie*.³⁰ Dit betekent in principe dat Ghiselbrecht zijn lidmaatschap van het ambacht had opgegeven en poorter was geworden. Bijgevolg dienen we Ghiselbrecht vanaf 1311 te kwalificeren als vertegenwoordiger van de *poorterie* en niet van zijn oorspronkelijke ambacht. Toch hebben we redenen om dit niet te doen. Een afdruk van zijn zegel in 1328 draagt namelijk nog steeds de afbeelding van een handschoen.³¹ In zijn officiële communicatie bleef hij zichzelf dus identificeren als producent en ambachtslid, ook al had hij in het verleden reeds een poorterlijke status verworven. Dit kan erop wijzen dat het poortersbegrip (in enge zin) op dat moment nog niet gedefinieerd was in functie van het lidmaatschap van een ambacht.³² De scherpe dichotomie tussen het statuut van poorter en dat van *ambochter*, zoals dit naar voren komt in het kiesreglement van 1304, is in dit opzicht eerder een ideologische dan een sociologische realiteit. De vraag in welke hoedanigheid deze personen dan in het stadsbestuur zetelden laat zich bijgevolg moeilijk beantwoorden. Dergelijke problemen zorgen er voor dat elke classificatie afhangt van een zekere kunstmatige arbitrage van de kant van de historicus. Zo rekende Mathijs Lenoir in zijn studie de makelaars en hosteliers die zich in die grijze zone bevonden telkens tot de *poorterie*.³³ Dit leidt tot een systematische overschatting van de vertegenwoordiging van het aantal poorters en levert bovendien problemen op willen we beurtrossystemen tussen ambachten onderling bestuderen. Om het probleem van de theoretische tegenover de reële zetelver-

30 WYFFELS & VANDEWALLE, *De rekeningen*, II, 2, p. 1342.

31 L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire des archives de la ville de Bruges. Section première, Inventaire des chartes, Tome premier*, Brugge, 1871, p. 390.

32 Getuige hiervan zijn bijv. de vele personen die bijdroegen aan de *porters pointinghen* van 1303, 1304 en later, maar aangeduid staan als makelaar, bakker etc. Voor een aantal voorbeelden, zie J. F. VERBRUGGEN, *The Battle of the Golden Spurs. Courtrai, 11 July 1302*, Woodbridge, 2002, p. 158, n. 46. De vage grens tussen het statuut van poorter en dat van ambachtslid komt ook naar voren in de lijst van Bruggelingen die zich borg stelden voor de vrede in 1281. Verschillende personen worden meerdere keren vermeld op de lijst, een eerste maal als *burgensis* en een tweede keer als voller, smid, cordouanier, wever, ... Zie WYFFELS, 'Nieuwe gegevens', p. 112-127. Welke criteria op dat moment dan wel gehanteerd werden om deel te kunnen uitmaken van de *poorterie*, is vooraansnog niet duidelijk. Wellicht gold er enkel een vermogensvereiste van 300 pond paris. Zie J. DE SMET, 'Rond een Brugs poortersgeslacht van de XIIIe eeuw', in: *Biekorf*, 51 (1950), p. 10-11.

33 DUMOLYN & LENOIR, 'Sociaal-politieke verhoudingen', p. 331-332.

deling enigszins te omzeilen zal ik in deze bijdrage spreken over magistraten met een ‘dubbele’ status.

DE SCHEPENBANK OP DE SCHOP? DE MEENTUCHT ALS HOOGSTE
POLITIEKE AUTORITEIT (1302-1305)

DE LANGE DISCONTINUÏTEIT IN BESTUUR

In tegenstelling tot wat vrij recent nog door de Amerikaanse historicus Thomas Boogaart werd beweerd³⁴, gingen de bestaande institutionele structuren in 1302 wel degelijk door een diepe en fundamentele crisis. Meer nog, het voortbestaan van de Brugse schepenenbank kwam zelfs op de helling te staan. Een eerste reeks aanwijzingen hiervoor heeft betrekking op de chronologie van de vernieuwing van het stadsbestuur. Normaal gezien werd de Brugse schepenenbank jaarlijks op 2 februari, Maria-Lichtmis, vernieuwd door de graaf of zijn vertegenwoordiger. De schepenen moesten vervolgens binnen de acht dagen een nieuw raadscollege aanstellen, zo niet werd de bevoegdheid overgenomen door de graaf. De benoeming van beide burgemeesters en twee thesauriers volgde later, op 9 oktober. Er zijn geen redenen om aan te nemen dat er veel aan deze procedure werd gewijzigd toen Brugge vanaf 1297 onder Franse voogdij kwam te staan, tenzij dan dat de benoemingen nu gebeurden in naam van koning Filips de Schone.³⁵ Van een normale rechtsgang kon er echter begin 1302 geen sprake zijn. De situatie in Brugge was toen op z'n minst fragiel en explosief te noemen. In februari, de maand waarin het stadsbestuur vernieuwd zou worden door de Franse landvoogd Jacques de Châtillon, keerden de wever Pieter de Coninck en zijn aanhangers terug naar de stad. Enkele maanden voordien, in de zomer van 1301, waren ze nog verbannen voor de ondermijning van het koninklijk gezag. Of er begin februari daadwerkelijk een vernieuwing van de ‘wet’

34 “For the most part their [the Claws] ‘reforms’ were not revolutionary, either in form or intent, but pragmatic measures that left the existing institutional edifice of government intact.” (T. BOOGAART, *An Ethnogeography of Late Medieval Bruges. Evolution of the Corporate Milieu, 1280-1349*, Lewiston, 2004, p. 265-266).

35 In 1298 werd de keuze van de burgemeesters en thesauriers beschreven en vastgelegd in een statuut. Het gaat hier niet om nieuwe procedures, maar enkel om de formalisering van interne administratieve gebruiken (VAN DEN AUWEELE, *Schepenenbank en schepenen*, p. 158).

(het stadsbestuur) plaatsvond, weten we niet. Het is daarentegen wel duidelijk dat de Brugse magistraten niet bij machte waren om de teruggekeerde rebellen te berechten. Toen in maart het bericht de stad bereikte dat het beroep dat de stad had aangetekend bij het Parlement van Parijs tegen de straf voor de troebelen het jaar voordien was afgewezen, braken rellen uit. De Fransgezinde schepenen en patriciërs vluchtten de stad uit, “vrezend voor hun hoofd”.³⁶ De rebellen, een coalitie van handwerklieden en poorters, maakten zich een eerste keer meester van de stad.

Van de aanstelling van een nieuwe, opstandige schepenbank was er op dat ogenblik nog geen sprake.³⁷ Pas na de Goede Vrijdagopstand (de ‘Brugse Metten’) van 18 mei werden er volgens de Gentse auteur van de *Annales Gandenses* “*scabini et rectores de communitate* [schepenen en hoofdmannen (?) uit het gemeen]” aangesteld die het beheer van de stad op zich namen.³⁸ Het valt echter ten zeerste te betwijfelen of er meteen na de opstand al een nieuwe schepenbank functioneerde. Hoewel de stadsrekeningen aanvaatten kort voor 30 mei 1302, was er begin juli nog steeds geen nieuw schepencollege aangesteld. Twee oorkonden, gedateerd op 1 en 8 juli, gingen namelijk niet uit van de schepenen, maar van de “raed ende al die ghemeentucht van der stede”.³⁹ Waarschijnlijk werd er pas een schepenbank aangesteld na de Guldensporenslag, meer bepaald op 23 juli, de dag waarop Jan van Namen, zoon van graaf Gwijde, triomfantelijk in de stad werd onthaald.⁴⁰ Het zou echter

36 J. F. VERBRUGGEN & R. FALTER, *1302: opstand in Vlaanderen*, Tielt, 2001, p. 132; H. JOHNSTONE, *Annals of Ghent. Translation from the Latin with introduction and notes*, Londen, 1951, p. 17.

37 Over het bestuur van de stad in de weken na de rebellie van maart is er bitter weinig bekend. Op 17 april 1302 werd in elk geval een stichtingsakte van een jaarlijkse rente door Jan van den Beurze, broeder van de abdijs Ter Doest ten voordele van diezelfde abdijs, bezet op het Brugse Belfort, verleden voor Jan Lauwaerd, “*juges en le ville de Bruges*”. Deze Jan Lauwaerd nam, zo kunnen we afleiden uit de akte, in de hoedanigheid van koninklijk baljuw de dagelijkse taken over van het gevluchte stadsbestuur. De oorkonde werd uitgegeven in F. VAN DE PUTTE, *Cronica et cartularium monasterii de Dunis*, Brugge, 1864, p. 678.

38 JOHNSTONE, *Annals of Ghent*, p. 25.

39 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Politieke oorkonden, serie 1, 163 en 165.

40 De ontvangst gebeurde namelijk niet door de schepenen, maar door “*den raed ende den hoeftman met groten gheselscepe*” (C. WYFFELS & A. VANDEWALLE, *De rekeningen van de stad Brugge (1280-1319). Tweede deel (1302-1319). Eerste stuk (1302-1306)*, Brussel, 1995, p. 116).

nog duren tot 12 augustus vooraleer we de nieuwe schepenen voor het eerst in de stadsrekeningen officieel zien optreden.⁴¹ Dit betekent dat er tussen de vlucht van de koningsgezinde magistraten in maart en de uiteindelijke aanstelling van een nieuwe schepenbank in de zomer minstens vijf maanden verstreken waren.

Dat een grote handelsmetropool als Brugge het zo lang zonder haar hoogste bestuursorgaan moest stellen, is zonder meer frappant. De lange discontinuïteit in bestuur was trouwens niet alleen beperkt tot Brugge. Ook in Gent duurde het een aantal maanden vooraleer er nieuwe schepenen werden benoemd.⁴² Waarom werd er in beide steden zo lang getalmd? Het is trouwens opmerkelijk dat er al begin juni sprake was van een vernieuwd raadscollege, twee maanden voordat er een schepenbank werd aangesteld.⁴³ Met ruwaard Willem van Gulik, kleinzoon en plaatsvervanger van graaf Gwijde, en diens stiefoom, Gwijde van Namen, waren er na de Goede Vrijdagopstand nochtans twee leden van de Dampierre-dynastie in de stad aanwezig die voldoende adelsbrieven konden voorleggen om in afwezigheid van de gevangengenomen graaf niet alleen raadsleden, maar ook schepenen te benoemen. Vreesden de Vlaamse aanvoerders dat de installatie van nieuwe schepenbanken in de steden hun militair leiderschap zou ondermijnen? Maar waarom stemden ze dan wel in met de vernieuwing van de raad?

Een meer plausible verklaring is dat de aarzeling ten aanzien van de wetsvernieuwing eerder een gevolg was van een diepe legitimiteitscrisis van de schepenbank als hoogste politieke en juridische instelling in de stad. De Bruggelingen waren allicht niet vergeten hoe ze zich twee decennia eerder hadden laten rollen door de patricische leiders van de Moerlemaai-opstand. Eens aan de macht hadden deze zich maar weinig bekommerd om de verzuchtingen van de bevolking. Hun zwakke optreden had bo-

41 *Ibidem*, p. 117.

42 Het (financieel) bestuur van de stad werd er enkele maanden waargenomen door twee *gouverneres*. Zie H. VAN WERVEKE, *De Gentsche Stadsfinanciën in de Middeleeuwen*, Brussel, 1934, p. 312.

43 Het eerste geattesteerde optreden van nieuwe raadsleden dagtekent van 8 juni (WYFFELS & VANDEWALLE, *De rekeningen*, II, 1, p. 115).

vendien de ruimte gecreëerd voor de graaf om zware herstelbetalingen te eisen en een autocratische en centralistische keure op te leggen, zodanig dat de volksklasse er meer dan bekaaid van af was gekomen.⁴⁴ Het is niet onwaarschijnlijk dat deze zich nu tegen de aanstelling van een nieuwe schepenbank verzette zonder harde garanties voor verregaande hervormingen. Hiermee is er natuurlijk nog geen antwoord gekomen op de vraag waarom er wel snel werk werd gemaakt van de aanstelling van een nieuw raadscollege. Nochtans was ook deze instelling, die in de praktijk was uitgegroeid van stedelijke adviesraad tot 'wachtbank' en instrument voor beroeps politici om de verplichte wepeliganc te omzeilen, in diskrediet geraakt.⁴⁵ De oplossing ligt wellicht in het feit dat de raad in tegenstelling tot de schepenbank oorspronkelijk geen grafelijke, maar een stedelijke instelling was.⁴⁶ Nu de autoritaire en centralistische keure van 1281 was afgeschaft, beriepen de inwoners van Brugge zich ongetwijfeld op het oude gebruik om zelf een college van raadsheren aan te stellen zonder tussenkomst van de schepenbank of de graaf. Bovendien had de stadsraad in 1241 het recht gekregen om, in overleg met de graaf, de jaarlijkse vernieuwing van de schepenbank op te schorten indien zij dat nodig achtte.⁴⁷ Het is niet ondenkbaar dat de raad dit privilege aanwendden om in afwachting van een meer permanente regeling de benoeming van nieuwe schepenen uit te stellen.

DE DECENTRALISERING VAN DE MACHT

Wat er ook van zij, het is nog maar de vraag of de eind juli-begin augustus aangestelde schepenen ook over enige reële politieke

44 Zie WYFFELS, 'Nieuwe gegevens', p. 66 en p. 83 e.v. De Bruggelingen hadden bij aanvang van de opstand gevraagd aan de graaf om een aantal (ex-)magistraten geen politieke functies meer toe te kennen "om die mesdaet dat sie ghedaen hebben jeghen die meente". Men eiste ook dat voortaan enkel door een volle schepenbank zou worden gevonnist. Hieruit blijkt dat de interne werking van de schepenbank wel bekritiseerd werd, maar dat het bestaansrecht van de instelling *an sich* niet ter discussie stond (*ibidem*, p. 106-107).

45 VAN DEN AUWEELE, *Schepenbank en schepenen*, p. 372.

46 DUMOLYN & LENOIR, 'De sociaal-politieke verhoudingen', p. 326.

47 GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutume de la ville de Bruges*, p. 197. Met de keure van 1281 had Gwijde van Dampierre het benoemingsrecht van de raad op indirecte wijze naar zich toegenomen. Op 15 mei 1297 trok hij zijn keure terug in en herstelde hij de stad in haar oude wetten, vrijheden en gebruiken, nadat de Franse koning Filips dit enkele maanden eerder had gedaan (*ibidem*, p. 270-275).

beslissingsmacht beschikten. Niet alleen was er de figuur van Pieter de Coninck die - ook al had hij geen officieel mandaat - na het welslagen van de opstand actief betrokken bleef in de Brugse politiek.⁴⁸ Ook de andereleiders van de ambachten lieten zich niet onbetuigd. Zo brak aan het einde van het jaar een twist uit tussen de populaire Willem van Gulik en Wouter van Vinck, kastelein van Beveren. Blijkbaar werd Willem zijn alliantie met de hertog van Brabant verweten en verdacht men hem ervan het kasteel van Rupelmonde aan de Fransen over te willen geven.⁴⁹ Op 8 december 1302⁵⁰ rechtvaardigde Willem van Gulik zich voor zijn handelingen tegenover “*les doyens, les vinder et les hooftmans de le vile de Bruges*” en beklaagde hij zich over de kwaadsprekerij door de schepenen, baljuws en andere mensen “*qui sont entour mon signeur de Namur*” (i.e. Jan van Namen, zoon van graaf Gwijde van Dampierre). Wouter van Vinck daarentegen meende zijn handelswijze te moeten toelichten aan de burgemeesters en schepenen van de stad. Hij gaf in zijn brief bovendien het advies aan de magistraten Martin van der Rughe, Niclais Bonin, Willem van Osteys en Jan Heme om Willem van Gulik en een tweetal medestanders in de gaten te houden, want zij waren “*contrarie der stede van Brugghe*”.⁵¹ De twist maakt pijnlijk duidelijk dat er niet alleen een hevige rivaliteit bestond binnen de grafelijke familie, maar dat beide partijen ook andere ideeën hadden aan wie ze verantwoording verschuldigd waren, *ergo* wie de legitieme machthebbers waren in de stad.⁵²

48 Eerst bij diplomatieke zendingen en later, in 1309 en 1321, bij opstanden tegen het stadsbestuur (J.F. Verbruggen, *Vlaanderen na de Guldensporenslag*, p. 18; B. SCHOTTE, ‘Beroering in Brugge en de moorden op Michiel van Lo en Pieter uten Sacke’, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 144 (2007), p. 10 en J. SABBE, ‘De opstand van Brugge tegen graaf Robrecht van Bethune en zijn zoon Robrecht van Kassel in 1321-1322. Het laatste politieke optreden van de volksleiders Pieter de Coninck en Jan Breidel’, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 107 (1970), p. 233.

49 FUNCK-BRENTANO, *Philippe le Bel en Flandre*, p. 442-444; MERTENS, ‘De verdeling’, p. 455.

50 Het gaat hier wel degelijk om 1302 en niet om 1303, zoals Funck-Brentano verkeerdelijk aannam. Zie WYFFELS & VANDEWALLE, *De rekeningen*, II, 1, p. 120: “*Item doe [17 december 1302] l bode ghesent tot minen here Willemme van Ghuleke van den hooftmans ende van deken ende vindere van Brucghe 4 lb.*”

51 FUNCK-BRENTANO, *Philippe le Bel*, p. 444; J.F. VERBRUGGEN, ‘Willem van Gulik. Strijder voor de Vlaamse vrijheid’, in: *Spiegel Historiaal*, 5 (1970), p. 223-5.

52 Dat de Bruggelingen in de jaren na de opstand niet hoog opliepen met de schepenen

Veel meer dan “*de grote invloed van de ambachten*”⁵³ te bewijzen, getuigen de twist en het treuzelen bij de aanstelling van een nieuwe schepensbank van een fundamentele ideologisch conflict over legitimiteit en de locus van politieke autoriteit. Waar voorheen de beslissingsmacht van de magistraten volgde uit de waardigheid van hun ambt en sociale stand, maakten de Bruggelingen nu duidelijk dat het stadsbestuur zijn legitimiteit slechts kon verkrijgen bij gratie van de gemeenschap (de *communitas* of *meentucht*), opgevat als een soort politieke corporatie, bij wie de werkelijke autoriteit berustte. De opeenvolgende wijzigingen van het stadszegel - symbool van de stedelijke identiteit en ‘verbeelding’ van de heersende principes van de beleidsmakers⁵⁴ - illustreren wellicht het best deze ideologische tegenstelling. In de loop van 1302 werd namelijk het oude stadszegel vervangen door een nieuw zegel met als opschrift + SIGILLVM CVMMVITATIS VILLE BRVGENSIS. Het zegel demonstreerde nu niet zozeer de rechtsmacht die uitging van de stadsschepenen en indirect ook van de graaf⁵⁵, maar wel de juridische macht en het symbolisch gezag van de commune. Belangrijke beslissingen werden met andere woorden gezegeld en goedgekeurd in naam van de hele bevolking en niet enkel door de schepenen. De voorstelling van de grafelijke residentie werd nu ingeruild voor dat van het gefaaste wapenschild met de klimmende leeuw, een motief dat reeds in het klein in het oude stadszegel verwerkt was, maar na 1302 het hoofdembleem werd van alle zegels en tegenzegels.

bank blijkt onder meer uit de gevangenneming van de schepenen door de Brugse kruisboogschutters op 12 mei 1304 naar aanleiding van het niet uitbetalen van de verschuldigde soldij (VERBRUGGEN, *Vlaanderen na de Guldenstovensporenslag*, p. 23).

53 MERTENS, ‘De verdeling’, p. 455.

54 J. HAEMERS, ‘Zegels, eden, taal en liturgie. Ideologie, propaganda en het symbolische gebruik van de publieke ruimte in Gent (1483)’, in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 61 (2007), p. 183-212.

55 Hoewel er wat twijfels waren over de identificatie van het gotische gebouw op het oude stadszegel, is het vrij zeker dat deze de grafelijke residentie (de Love) verbeeldt. Zie N. WOEDSTAD, *Stadszegels en image-building in het middeleeuwse graafschap Vlaanderen*, onuitgegeven licentiaatsthesis, Universiteit Gent, 1993, p. 45-48. De iconografische verwijzing naar de graaf versterkt de idee dat de Brugse schepensbank - als van oorsprong een grafelijke rechtbank en dus geen representatieve bestuursinstelling - haar legitimiteit rechtstreeks van de graaf verleende en bijgevolg geen verantwoording verschuldigd was aan de bevolking.

In 1305 zou dit nieuwe zegel op verzoek van de “*eschievins, bourgeois et communitet*” om verschillende niet nader gespecificeerde redenen op zijn beurt vernietigd en vervangen worden door een stadszegel in twee uitvoeringen, het ene *ad causas*, het andere *ad contractus*.⁵⁶ Hoewel de iconografie amper wijzigde, ging de rechtsgeldigheid van de charters nu niet meer uit van de *communitas*, maar wel van - en dit is veelzeggend - de SCABINORVM (et) BVRGENSIVM: VILLE BRVGENSIS. De gewijzigde tekst suggereert dat het pleit over de locus van politieke autoriteit werd beslecht in het voordeel van de schepenbank en poorters (in enge zin?) van de stad. De wijziging van het zegel valt niet toevallig samen met het einde van de Frans-Vlaamse oorlog: nu de uitzonderlijke omstandigheden achter de rug waren, kon de schepenbank haar voormalige machtspositie als hoogste juridische en politieke instelling in de stad terug opeisen.

Het herstel van de ‘soevereine’ beslissingsmacht van de schepenbank mag ons evenwel niet afleiden van het feit dat de tijdelijke verwezenlijking van een alternatieve conceptie van politiek gezag had aangetoond dat de suprematie van deze instelling en haar beleidsmakers niet permanent en onaantastbaar was. Behalve dat de *meentucht* - conform artikel 17/65 van het Groot Privilege - blijkbaar verder bleef functioneren als een soort adviesraad inzake grote uitgaven en schuldbeheer⁵⁷, had het stadsbestuur ook een belangrijk deel van haar functies inzake financieel beheer en gerechtelijke bevoegdheden moeten afstaan aan een nieuwe instelling, het college van honderdmannen. Dit college was (proportioneel?)⁵⁸ samenge-

56 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Politieke oorkonden, serie 1, 208 (uitgegeven in E. VEYS, ‘Notice sur les anciens sceaux et armoiries de la ville de Bruges’, in: *Annales de la Société d’Emulation pour l’Histoire et les Antiquités de la Flandre Occidentale*, 1 (1839), p. 75). Ik dank hierbij Lieve Demey voor het ter beschikking stellen van haar informatiefiche over de Brugse stadszegels.

57 WYFFELS & VANDEWALLE, *De rekeningen*, II, 1, p. 1068, 1129, 1132. Het Groot Privilege stelde dat “*scepenen ende raet [macht] hebben omme den noot van der stede, van sculden iof van andren fraiten, by rade van den goeden lieden vander meentucht te ordinerne pointinghe iof andere maniere van colloiten, ten minsten grieven ende ten meesten profite van der stede, omme te gheldene hare sculden ende hare fraiten*” (GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutume de la ville de Bruges*, p. 316).

58 Dat er ook hier een verdeelsleutel werd uitgewerkt blijkt uit de keuren van de vellers en scheerders (1303): “*Vord, dat dit vors. ambocht sal kieszen zine grote van den 100 mannen [...]*.” (ESPINAS & PIRENNE, *Receuil de documents*, p. 540 en 551).

steld uit verkozen afgevaardigden van zowel de ambachten als de *poorterie* en was in eerste instantie bevoegd voor het controleren van de stadsrekeningen op fouten en billijkheid.⁵⁹ Op 25 april 1303 stelden Jan en Gwijde van Namen hen ook aan als *paisieres* (bemiddelaars, vredestitchers) in kleine conflicten en geschillen tussen inwoners van de stad.⁶⁰ Aanvankelijk waren de honderd mannen ook betrokken bij de vredesonderhandelingen met Frankrijk en traden ze op als bemiddelaars bij conflicten elders in het graafschap.⁶¹ Onrechtstreeks nam de instelling dus ook een politieke rol op zich.

Men kan zich afvragen of dergelijke fasen van decentralisering van de macht niet slechts tijdelijk en instabiel waren, onvoldoende om een duurzame ideologische en institutionele verandering te bewerkstelligen. Als we er echter mee rekening houden dat een instelling als de honderd mannen tot diep in de veertiende eeuw nog verschillende malen zou opduiken in Brugge⁶² en er elders, met name in Gent en Dowaaï en later ook in Brussel en Leuven, gelijkaardige instituties werden opgericht⁶³, dan dienen we te overwegen dat de tendens tot decentralisering niet zo onbelangrijk was als in het verleden wel eens werd gesuggereerd.⁶⁴

59 WYFFELS & VANDEWALLE, *De rekeningen*, II, 1, p. 128. Over dit college, zie ook VERBRUGGEN, *Vlaanderen na de Guldensporenslag*, p. 16, 18-19, 24 en J. DUMOLYN e.a., 'Political Power and Social Groups, c. 1300-c. 1500', in: J. DUMOLYN & A. BROWN (red.), *Bruges, A Medieval Metropolis*, Cambridge, 2017, ter perse.

60 GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutume de la ville de Bruges*, p. 281-283.

61 WYFFELS & VANDEWALLE, *De rekeningen*, II, 1, p. 183, 352, 354, 355, 360, 737-738, etc.

62 VAN DEN AUWEELE, *Schepenbank en schepenen*, p. 354, n. 302 en DUMOLYN, e.a., 'Political Power and Social Groups, c. 1300-c. 1500', ter perse.

63 In 1302 werd er een gelijkaardige instelling opgericht in Gent, de zogenaamde vijftigmannen (V. FRIS, *Histoire de Gand depuis les origines jusqu'en 1913. Livre III, Gent, 1930*, p. 48-49). Enkele jaren voordien, in 1297, waren bij de organisatie van een nieuwe 'constitutie' voor Douai verschillende raden (de zogenaamde XXXII, LX en C hommes) in het leven geroepen. Deze raden, samengesteld uit leden van het gemeen, hadden uitgebreide bevoegdheden inzake het fiscaal en financieel beleid van de stad. De XXXII voerden ook het hoogste woord bij de vernieuwing van de schepenbank (G. ESPINAS, *Les finances de la commune de Douai des origines au XVe siècle*, Parijs, 1902, p. 64-69). Een college van tien- en honderd mannen werd in de vijftiende eeuw ook opgericht in Brussel en vervolgens in Leuven. De acties van deze instellingen waren gericht "tegen het politiek exclusivisme der ambachten en tegen de oppermachtige invloed der wisselaars, herbergiers, wijnhandelaars en der ambachtsmeesters in het algemeen" (VAN UYTVEN, 'Plutokratie in de "oude democratieën der Nederlanden"', p. 377-381).

64 De vaststelling bijv. door Raymond van Uytven van het "zeer uitgesproken democratisch karakter" en de politieke invloed van de honderd mannen in Brussel en

Wat de compositie van het stadsbestuur betreft blijven er een aantal misvattingen circuleren in de literatuur. Zo beweerden Leo Delfos en Jan Frans Verbruggen dat Pieter de Coninck samen met de nieuwe burgemeesters Martin van der Rughe en Jan Heme in maart 1302 bij de kerk van Sint-Donaas aanklopten en er een lening van 300 pond bekwamen.⁶⁵ Dit zou betekenen dat er meteen na de vlucht van de Leliaarts al een nieuw stadsbestuur functioneerde, wat niet overeenstemt met de hierboven aangehaalde gegevens over de chronologie van de wetsvernieuwing. Een tweede, belangrijkere misvatting is dat deze schepenbank al meteen was samengesteld uit negen ambachtslieden en vier poorters, naar analogie met het latere officieuze kiesreglement van 1304.⁶⁶ Deze bewering is problematisch omwille van de grote hiaten in onze kennis van de samenstelling van de magistratscolleges in dat jaar.⁶⁷ Hoewel de numerieke dominantie van ambachtslieden onmiskenbaar is, valt een strikte 4-9 verhouding er amper uit af te leiden. Van de achttien 'gekende' schepenen en raadsleden (zie bijlage) kunnen we er zes duidelijk identificeren als ambachtslieden: Niclais Bonin (hostelier), Willem Holepipe (hand-

Leuven werd volledig ondergesneeuwd in zijn redenering dat "de overgrote massa der bevolking overgeleverd [was] aan een kleine groep oppermachtige bestuurders, rechters, werkgevers en leveranciers." (*ibidem*, p. 381 en 409). In zijn analyse van het Gentse stadsbestuur na 1302 betrok Paul Rogghé evenmin de instelling van de vijftigmannen (IDEM, 'Het Gentsche Stadsbestuur van 1302 tot 1345', p. 135).

- 65 L. DELFOS, *Het avontuur van de Liebaards: 1297-1302-1304. Geschiedenis van een Vlaamse opstand. Omme die defense van den lande*, Tiel, 1952, p. 351, n. 183; J.F. VERBRUGGEN, 'Beschouwingen over 1302', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 93 (1956), p. 43 en IDEM, *Vlaanderen na de Guldensporenslag*, p. 148. Deze auteurs baseren zich voor deze datering op een uitgave in de stadsrekening van 1331 die spreekt over het jaar 1301. Zie BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Stadsrekening 1331, f. 104v. De paasstijl in acht nemende zou dit voorval zich enkel in maart 1302 (huidige tijdsrekening) kunnen hebben afgespeeld. De vraag is echter of de stadsrekening wel een correcte datering voor de feiten aanbrengt.
- 66 VERBRUGGEN, 'Beschouwingen over 1302', p. 43, overgenomen in V. LAMBERT & J. DUMOLYN, 'De cruciale decennia', p. 75 en J. SABBE, *Vlaanderen in opstand, 1323-1328: Nikolaas Zannekin, Zeger Janszone en Willem de Deken*, Brugge, 1993, p. 14.
- 67 Verbruggen meent aan de lijst van gekende schepenen ook nog Willem vanden Hille, Reinard f. Arnouds, Clais Grotwerc, Clais f. Pieters, Clais Loye, Jan Donker, Jan van Lapscheure, Janne vanden Hoye en Robrechte den Brantere te kunnen toevoegen (IDEM, *Vlaanderen na de Guldensporenslag*, p. 149). Hij baseert zich hiervoor op de introductie van de stadsrekening van 1303-04. De passage is echter voor interpretatie vatbaar. Het is, gelet op hun officiële taken in dienst van de stad, waarschijnlijker dat deze personen geen magistraat waren van het ambtsjaar 1302-03, maar wel van 1303-04.

schoenwerker), Gherard van Medele (verver), Jacop den Oesterlinc (drapier), Willem Poitevine (beenhouwer) en Jan Heme (voller). Ook Wouter de Scuetelare was, gelet op zijn familienaam, misschien lid van het ambacht van makelaars-hosteliers, al is dit onzeker.⁶⁸ Daartegenover staan drie poorters: Joris vander Matte senior, Pieter Stasin en Willem van Osteys. Schepen Gillis den Banst is misschien dezelfde persoon als de Gillis die in 1304 geboekstaafd staat als woekeraar. Zeven magistraten hebben een ‘dubbele’ status: ze staan genoteerd als ambachtslid, maar betaalden bijv. *pointinghen* als poorters, worden in een akte vermeld als *bourgeois* of *burgensis* (in enge zin) of hadden zich laten opnemen in de Vlaamse Hanze van Londen. Het gaat hier om Jacoppe den Cloppere (drapier), Janne den Grote (makelaar/hostelier, wijnhandelaar), Jan van den Muelnekine (wever-drapier), Lauwerse Prumboude (cordouanier, handelaar), Martin vander Rughe (hostelier), Janne uten Zacke (kaarsengieter) en Gillis den Juede (makelaar).

Willen we gefundeerde uitspraken doen over de vraag of de 4-9 verdeling al in voege was vóór 1304, dan kijken we beter naar de volgende ambtsjaren. Hoewel er in de jaren 1303-04, 1304-05 en 1305-06 sprake is van een aantal buitengewone vervangingen en we niet precies weten wie welke magistraat verving, is het zeer waarschijnlijk dat er vanaf 1303 effectief een 4-9 verdeling werd toegepast, tenminste als we de personen met een ‘dubbele’ status beschouwen als ambachtsvertegenwoordigers en niet als leden van de *poorterie*. Dit impliceert dat de 4-9 zetelverdeling, zoals aangehaald in de ‘officieuze’ optekeningen van het Groot Privilege, beantwoordde aan een bestaande praktijk.

In de schepenbank van 1303-04 zetelden naast de poorters Reinard f. Arnouds, Wouter Danwilt, Jan Soybarde en (wellicht) Robrechte den Brantere ook drie wevers (Janne vanden Hoye, Jan Donker en Christiaen Potterie), een visverkoper (Clais Loye), een

68 De Scuetelares waren later in de veertiende en vijftiende eeuw een prominente familie van makelaars en hosteliers (W. PREVENIER, ‘Les perturbations dans les relations commerciales anglo-flamandes entre 1379 et 1409: causes de désaccord et raisons d’une réconciliation’, in: E. PERROY (red.), *Économies et sociétés au Moyen Âge. Mélanges offerts à Edouard Perroy*, Parijs, 1973, p. 482-484).

hostelier (Jan Museconing) en een timmerman (Clais f. Pieters). Twee personen hadden een ‘dubbele’ status: Jan Lapscheure (scheerder-raamhouder) en Willem vanden Hille (wever-drapier/handelaar). Het statuut van Robrechte den Repere (verkoper van wapentuig) is onbekend. De schepenbank van het volgende ambtsjaar telde drie vertegenwoordigers van het weversambacht (Wouter van Hansbeke, Lauwerse den Hoveschen en wellicht ook Jan vanden Hille), een scheerder (Wouter van Dendermonde), een makelaar-hostelier (Helyase van Kortrijk), een beenhouwer (de burgemeester Heinric Thobe) en een huidenvetter (Jacob van Sijsele). Jan Strekaert, de meester-stadstimmerman, had een ‘dubbel’ statuut. Over het beroep en statuut van Gillis Besten hebben we geen gegevens. De poorters in de schepenbank hadden een zeer diverse achtergrond: Lamsin van Lodine was een kruidenier, Jacob Vastræt een houtbreker, Pietre Wijnricke een brouwer en Symoen vande Poele was actief als handelaar in kledij.

De lijst van schepenen, raadsleden en thesauriers laat meteen de impact zien van de revolutie van 1302: waar voorheen de magistraten gerekruteerd werden uit een enge kring van wol- en wijnhandelaars⁶⁹, bestond het stadsbestuur nu uit een gediversifieerd publiek van ambachtlieden, ondernemers en handelaars, dat veel beter beantwoordde aan de socio-professionele structuur van de stad. Van alle magistraten die benoemd werden in 1303 hadden slechts twee personen, met name de burgemeester van de raad Wouter Bonin en de schepen Wouter Danwilt, bestuurservaring opgedaan vóór 1302. De overige magistraten waren nieuwe spelers op het terrein. Ook het fenomeen van de continue afwisseling van posities in de schepenbank en raad leek een halt te zijn toegevoerd: er zijn slechts enkele gevallen bekend waarbij de *wepelganc*, de verplichte rusttijd van een jaar na het vervullen van een magistratuusambt, niet gerespecteerd werd: de diplomaat Willem Osteys was wellicht vier opeenvolgende jaren (1302-1305) lid van het raadscollege. Ook Jan van Zarren fungeerde twee opeenvolgende ambtsjaren als thesaurier (1302-1303). De vraag is natuurlijk

69 VAN DEN AUWEELE, *Schepenbank en schepenen*, p. 378; K. HILDERSON, *Schepenbank en patriciaat te Brugge voor 1302*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, UGent, 1954-55, p. 91-118.

hoe lang het zou duren eer er zich een nieuwe politieke klasse zou beginnen aftekenen en wat er van de bestuurlijke orde zou overblijven, eens de uitzonderlijke omstandigheden van de Frans-Vlaamse oorlog achter de rug waren. Kon het evenwicht tussen de verschillende sociale groepen in de stad standhouden? En hoe ging de graaf om met deze nieuwe realiteit?

DE MACHTSBALANS EEN EERSTE MAAL ONDER DRUK

DE INTENTIES VAN DE DAMPIERRES

Dat de machtsbalans van de revolutiejaren een precaire zaak was, werd meteen duidelijk in het voorjaar van 1306, toen de nieuwe regeling inzake de wetsvernieuwing een eerste maal onder druk kwam te staan. Dit was een indirect gevolg van het vernederende verdrag van Athis-sur-Orge dat het jaar voordien was gesloten. Ondanks de gunstige uitgangspositie hadden de Vlaamse onderhandelaars zich toen laten rollen door het ervaren Franse onderhandelingssteam. Nog vòòr de eigenlijke inhoud van het verdrag bekend was, liet koning Filips de Schone de eed van trouw afnemen bij de steden en de edelen. Zo ook in Brugge, waar op 11 maart 1305 in een groots opgezette ceremonie op de Burg de schepenen en vervolgens het volk beloofden het vredesverdrag te zullen respecteren en vertegenwoordigers aan te stellen om het te ratificeren. De definitieve tekst van de vrede liet echter op zich wachten en de steden werden wantrouwig. Pas op 19 mei gaven Brugge en Leper een volmacht, nadat ze zich eerst bij Filips van Chieti verzekerd hadden dat er in het verdrag geen nieuwigheden zouden staan die botsten met hun gebruiken en gewoonten.⁷⁰

De vrijlating van de nieuwe graaf (Gwijde van Dampierre was inmiddels gestorven) liet echter op zich wachten. Robrecht van

⁷⁰ FUNCK-BRENTANO, *Philippe le Bel*, p. 492 e.v.; VERBRUGGEN & FALTER, *1302: opstand in Vlaanderen*, p. 234 e.v.; M. BOONE, 'Een verstedelijkte samenleving onder spanning. Het graafschap Vlaanderen omstreeks 1302', in: R. VAN CAENEGEM (red.), *1302: Feiten en mythen van de Guldensporenslag*, Antwerpen, 2002, p. 72-73. Het vredesverdrag dat op 23 juni in Athis-sur-Orge in aanwezigheid van koning Filips de Schone werd afgekondigd omvatte: 1°. Zware herstelbetalingen (een hoofdsom van 400.000 lb. te betalen binnen vier jaar én een jaarlijkse rente van 20.000 lb. met het graafschap Rethel als onderpand); 2°. De jaarlijkse ter beschikking stelling en de bekostiging door de Vlamingen van een contingent van zes-

Bethune werd pas vrijgelaten nadat hij bijkomende geheime beloftes had gemaakt die de uitvoering van het akkoord moesten waarborgen. Zo beloofde hij onder meer dat de Leliaarts niet hoefden bij te dragen in de herstelbetalingen en dat hij zijn gerechts-officieren de opdracht zou geven hun aangeslagen gronden en inkomsten terug te geven.⁷¹ Belangrijker nog, in juni of juli 1305 verbond hij zich tegenover de koninklijke raad er ook toe om zodra hij kon raad in te winnen “*sus les loys, sus les coustumes, les establissements, privilèges et franchises des villes de Flandres*” die tegen de rede waren, of tegen koning Filips, zijn opvolgers, zijn koninkrijk of ... tegen zichzelf. Deze zou hij dan zien in te trekken of te beperken.⁷² Voordien, tijdens de eerste fase van de Frans-Vlaamse oorlog, had de bitter gestemde graaf Gwijde zijn zonen al gevraagd om de toestemming te vragen aan de paus om alle vrijheden en privileges die hij in het licht van de oorlog geschonken had aan de steden te annuleren.⁷³

De intenties van de Dampierres waren duidelijk. Eenmaal hun autoriteit in het graafschap hersteld, zouden ze er alles aan doen om het *status quo* van vóór de Frans-Vlaamse oorlog te herstellen. Nietsvermoedend ontvingen de Bruggelingen op 23 juli de vrijgelaten Robrecht van Bethune. De kersverse graaf schonk hen bij zijn intrede meteen vergiffenis voor de buitensporigheden die ze hadden begaan in de oorlog en verbond zich ertoe om alle “*wetten, vrieden, privilegen, costumen ende usaigen*” te respecteren “*sonder henighe dinghe daerof te corrumperne of te brekene*”, wat

honderd ruiters die de koning naar believen kon inzetten, 3°. Een strafbedevaart van drieduizend Bruggelingen (waarvan duizend overzee) ter compensatie van de Goede Vrijdagopstand, 4°. De afbraak van de versterkingen van de grote steden Gent, Brugge, Ieper, Rijsel en Douai vòòr midden 1307.

71 T. DE LIMBURG-STIRUM, *Codex diplomaticus Flandriae inde ab anno 1296 ad usque 1325 ou Recueil de documents relatifs aux guerres et dissensions suscitées par Philippe-le-Bel, roi de France, contre Gui de Dampierre, comte de Flandre*, vol. 1, Brugge, 1879, p. 364-367.

72 DE LIMBURG-STIRUM, *Codex diplomaticus Flandriae*, I, p. 387.

73 J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Etudes sur l'histoire du XIIIe siècle*, Brussel, 1854, p. 40: “[...] *ke li privilège et les frankises ke nous avons données, ensi comme par nécessité, au tans de ceste wierre, à nos boines villes, pour aquerre leur bñivolense, ki pau nous a valut, soient cassei, meesment en tous les poins desdittes francesis ki sont et seront trouvez contre droit et contre raison, pour l'occoison de cheaus, toute matere de discorde soit ostée entre nous et nos hoirs et les boines villes devantdites.*”

indruiste tegen zijn eerdere intentieverklaring ten aanzien van de koninklijke raad. Hij bevestigde bovendien expliciet de privileges inzake het verbod op verhogingen van de cijns en het vrij koopmanschap, voorrechten die Jan van Namen had geschonken aan de Bruggelingen vlak na de Guldensporenslag.⁷⁴ De graaf bleef echter opvallend stil rond de overige privileges die tijdens de oorlogsjaren waren geschonken, met name het Groot Privilege van 1304 en de bijhorende *petit brief*, maar ook de vrijstelling van tolrecht in het graafschap en de oprichting van het college van honderdmannen. Dit stilzwijgen van Robrecht was geen toeval, maar een duidelijke indicatie dat hij deze voorrechten betwistte. Veel meer dan het verbod op de verhoging van de cijns of het vrij koopmanschap raakten deze immers aan zijn eigen inkomsten en voorrechten.

DE PROBLEMATISCHE WETSVERNIEUWING VAN 1306

In het najaar van 1305 raakten de details van het vredesverdrag met Frankrijk bekend, wat bij het gewone volk grote verontwaardiging wekte over de gevoerde onderhandelingen. Zo bleek achteraf dat de financiële draagwijdte van het akkoord vijf tot zes maal hoger uitviel dan verwacht, het resultaat van slordigheden tijdens de onderhandelingen en een drastische herwaardering van de munt, een maand voor het afsluiten van het verdrag.⁷⁵ De Vlamingen zouden nog liever sterven, dan zichzelf te buigen tot zulke “*slavernijen*”, aldus de Gentse minderbroeder.⁷⁶ Een eerste ophaling van “*sconinx ghelde*” in Brugge eind juni 1306 verliep inderdaad niet vlekkeloos. Een knaap van Michiel van Lo, schepen en één van de gezanten die het Brugse aandeel zou overhandigen, geraakte hierbij gekwetst.⁷⁷ Het protest was zelfs zo hevig dat Filips de Schone en graaf Robrecht een nieuwe onderhandelingsronde moesten organiseren die uiteindelijk zou plaatsvinden in Poitiers, in mei 1307.

74 GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutume de la ville de Bruges*, p. 363-365.

75 H. VAN WERVEKE, ‘Les charges financières issues du traité d’Athis’, in: *Revue du Nord*, 32 (1950), p. 81-93.

76 JOHNSTONE, *Annals of Ghent*, p. 86.

77 WYFFELS & VANDEWALLE, *De rekeningen*, II, 2, p. 976 en 994.

In deze context van onrust en verontwaardiging deden zich de eerste moeilijkheden voor tussen de graaf en Brugge omtrent de wetsvernieuwing. Deze diende normaal gezien plaats te vinden op 2 februari 1306. De stadsrekening van 1305 meldt echter dat op 4 februari de schepenen en raadsleden van het voorbije ambtsjaar, vergezeld door enkele honderd mannen, naar Damme trokken tot bij graaf Robrecht omwille van “*den contente [twist] van den scependoeme tusschen minen here ende der stede*”. Enkele dagen later, op 7 en 8 februari, reisde de burgemeester van de schepenen, Heinric van Torhout, samen met enkele andere schepenen, andermaal naar Damme en Male “*vor minen here den grave*”.⁷⁸ Verdere details over de ruzie ontbreken. Maar alles wijst erop dat deze te maken had met het grafelijk benoemingsrecht van de schepenen. Zoals hierboven al aangestipt, had de grafelijke raad het artikel over de procedure van de wetsvernieuwing in de stedelijke ontwerp tekst van het Groot Privilege geschrapt uit de officiële redactie en wellicht een afzonderlijk kiesreglement uitgevaardigd in de zogenaamde *petit brief*. Dat het ontwerp van de te volgen kiesprocedure uit de nieuwe keure was gelicht wijst er niet alleen op dat de grafelijke familie deze regeling niet zonder meer aanvaardde, het was tevens een bijzonder slimme zet. De aparte uitvaardiging liet namelijk de mogelijkheid open voor de graaf om de regeling op termijn weer in te trekken, zonder daarvoor te hoeven raken aan de stadskeure. Vergeten we ook niet dat de expediteur van de Brugse privileges, Filips van Chieti, wel de titel van *ruwaard* droeg, maar geen graaf was. Robrecht van Bethune zat immers op het moment van de uitvaardiging van deze voorrechten nog steeds in Franse gevangenschap. Bij hem berustte uiteindelijk de ‘soevereine’, prinselijke beslissingsmacht. Aangezien de toekenningsprocedure niet verlopen was onder normale omstandigheden, was het bezit van de toegekende privileges dus niet gegarandeerd, tenminste zolang er geen expliciete goedkeuring of heruitvaardiging onder het groot grafelijk zegel plaatsvond.⁷⁹

78 WYFFELS & VANDEWALLE, *De rekeningen*, II, 1, p. 784-785.

79 J. BRAEKEVELT, ‘De waarde van de wet: de invloed van formele diplomatische kenmerken op de wetgeving van de Bourgondische hertogen voor het graafschap Vlaanderen’, in: D. HEIRBAUT, X. ROUSSEAU & A. WIJFFELS (red.), *Justitie en rechtsgeschiedenis: een nieuwe onderzoeksgeneratie*, Louvain-la-Neuve, 2009, p. 224-225.

Dit is precies wat de Dampierres voor ogen hadden toen ze de Vlaamse steden beloonden met privileges voor hun inspanningen tijdens de Frans-Vlaamse oorlog. Toen Jan van Namen in april 1303 op verzoek van de gemeenschap en de 'goede lieden' van Geraardsbergen een nieuw reglement voor de wetsvernieuwing schonk, deed hij dit niet zonder expliciet te specificeren dat "*toutes ces ordenanches [...] doivent durer tant et si longement que nous serions souverain de Flandres, et nient outere, se n'est par l'otroi de celui qui apries nous en est souverains.*"⁸⁰ Het is zeer plausibel dat de Brugse *petit brief* een gelijkaardige clausule van voorbehoud bevatte. Toen in februari 1306 de twist uitbrak tussen Brugge en de graaf over de "*scependoeme*" was dat inderdaad niet toevallig bij de eerste wetsvernieuwing sinds de graaf was teruggekeerd uit gevangenschap. Ongetwijfeld weigerde de graaf in eerste instantie de bestaande procedure te confirmeren. Deze beperkte immers zijn invloed op de benoemingen en het politieke beleid tot een absoluut minimum. Dit was een bijzonder kwalijke zaak, zeker met het oog op de definitieve bekrachtiging door de steden van het verdrag van Athis-sur-Orge. Deze liet immers nog steeds op zich wachten.

Wat de precieze uitkomst was van het conflict valt niet meer te achterhalen. Evenmin is het duidelijk wanneer de wetsvernieuwing uiteindelijk toch plaatsvond. De rekening van het vorige ambtsjaar liep in elk geval nog door tot 23 februari 1306.⁸¹ Pas vanaf 4 maart zien we voor het eerst nieuwe schepenen en raadsleden reizen ondernemen.⁸² Een uitgavepost in de stadsrekening doet evenwel vermoeden dat de officiële eedaflegging pas plaatsvond rond 28 maart 1306, bijna twee maand na de vooropgestelde datum.⁸³ In een merkwaardig document, gedateerd op

80 T. DE LIMBURG-STIRUM, *Coutumes des pays et comté de Flandre. Quartier de Gand. Tome troisième. Coutume des deux villes et pays d'Alost (Alost et Grammont)*, Brussel, 1878, p. 515.

81 WYFFELS & VANDEWALLE, *De rekeningen*, II, 1, p. 790.

82 WYFFELS & VANDEWALLE, *De rekeningen*, II, 2, p. 974.

83 *Ibidem*, p. 967: "Item Coppine Kempen van ludene doe scepenen ende 100 manne zwoeren scependoem ende 100 manscepen ende van scuppen ende van goten scone te makene 26 s." Deze uitgavepost is niet gedateerd, maar bevindt zich tussen een uitgave op 28 maart en één op 1 april 1306.

diezelfde 28 maart, bevestigde graaf Robrecht op vraag van de schepenen en gemeenschap van Brugge andermaal het verbod op het verhogen van de grondcijns.⁸⁴ De bevolking vreesde namelijk, met de terugkeer van de Leliaarts in het vooruitzicht, dat deze het verlies aan inkomsten van de voorbije jaren zouden verhalen op een verhoging van de grondcijns.⁸⁵ De bevestiging door de graaf van het verbod was dan ook een geruststelling in die zin. Het charter telt echter nog een tweede artikel dat stelt “*ke tout bourgeois demourant dedens leschievinage dessusdit, soient gens de mestier ou autre, soient également franc, aussi avant li uns ke li autres.*” Dergelijke egalitaristische ideeën werden in deze jaren wel vaker geuit.⁸⁶ De juridische vastlegging ervan door de graaf wijst er echter op dat er iets meer aan de hand was. Betreft het hier opnieuw een geruststelling voor de Brugse bevolking die vreesden voor repressie door de terugkerende Leliaarts? Het is ook best mogelijk dat de bevestiging van de gelijkheid van ambachtslieden en andere burgers geïnterpreteerd moet worden in het licht van het conflict met de graaf over de verkiezingsprocedure. Werd hier - weliswaar in zeer vage termen - vastgelegd dat alle burgers, ongeacht hun statuut, evenveel recht hadden op deelname aan het bestuur?

De stadsrekening van 1306 bevat overigens nog een andere interessante uitgaafpost. Die is niet gedateerd, maar op basis van zijn positie in de rekening moet hij gesitueerd worden begin april. De stadsklerk gaf namelijk 54 schellingen uit voor drie dozijn perkament “*ten berden bouf daer de wet in es ghescreven*”.⁸⁷ Meester Jan Karline ontving bovendien nog 25 pond “*van sinen*

84 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Politieke oorkonden, serie 1, 215 (uitgegeven in GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutume de la ville de Bruges*, p. 366).

85 M. VANDERMAESEN, ‘De confiscatie van goederen op Brugse Leliaarts tussen 1302 en 1305’, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 139 (2002), p. 260-262.

86 Walter Prevenier spreekt over de verschijning rond 1300 van “une certaine idéologie d’égalitarisme” buiten de klassieke, elitaire milieus van clerici en juristen (IDEM, ‘Conscience et perception de la condition sociale chez les gens du commun dans les anciens Pays-Bas des XIIIe et XIVe siècles’, in: P. BOGLIONI, R. DELORT & C. GAUVARD (red.), *Le petit peuple dans l’Occident médiéval: terminologies, perceptions, réalités; actes du Congrès international tenu à l’Université de Montréal, 18-23 octobre 1999*, Parijs, 2002, p. 186).

87 WYFFELS & VANDEWALLE, *De rekeningen*, II, 2, p. 967.

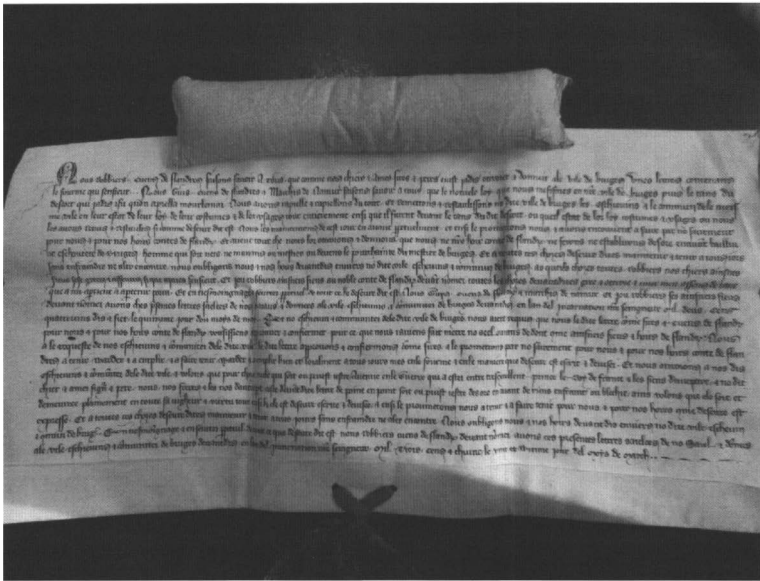
dienste van der wed te scrivene die anghen in de oestkerken ende up Ghiselhuus".⁸⁸ Het jaar voordien, in 1305, had het stadsbestuur namelijk op verschillende belangrijke plaatsen borden laten ophangen waar het Groot Privilege (de zogenaamde 'Wet') op was uitgeschreven.⁸⁹ Een jaar later werden de teksten op deze borden al vervangen. De kans is niet gering dat er een nieuwe, gewijzigde versie van de stadskeure kenbaar moest worden gemaakt aan de bevolking. Nu bewaart het Rijksarchief van Gent een ongedateerd fragment of fragmentaire kopie van wat vermoedelijk de confirmatie is door graaf Robrecht van Bethune van het Groot Privilege van 1304.⁹⁰ De hierboven aangehaalde gegevens maken in elk geval een situering van deze confirmatie in het voorjaar van 1306 aannemelijk. Deze hypothese wordt versterkt door het feit dat graaf Robrecht op diezelfde 28 maart op uitdrukkelijk verzoek van de schepenen en de gemeenschap van Brugge de afschaffing confirmeerde van de repressieve stadskeure die was opgelegd na de Moerlemaai-opstand.⁹¹ Dit, in combinatie met bovenstaande uitgaveposten in de stadsrekeningen, laat veronderstellen dat hij de Bruggelingen bij deze gelegenheid een alternatieve keure schonk in de vorm van de bevestiging van het Groot Privilege van 1304.

88 *Ibidem*, p. 994.

89 WYFFELS & VANDEWALLE, *De rekeningen*, II, 1, p. 708.

90 BERTEN, 'Un ancien manuscrit flamand', p. 266-267.

91 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Politieke oorkonden, serie 1, 214. Het charter herstelde de oude wetten en costumen van de stad en bevestigde bovendien het verbod op de aanstelling van gerechtsofficieren die inwoner van de stad waren of Bruggeling van geboorte. De opvallend omstandige bewoording waarmee graaf Robrecht belooft deze oorkonde "*de point en point*" trouw na te leven, niettegenstaande de uitzonderlijke omstandigheden van de Frans-Vlaamse oorlog, doet vermoeden dat het rekest van de Brugse schepenen en gemeenschap woordelijk, dan wel in samengevatte vorm werd overgenomen door de grafelijke kanselarij. Dit staat in schril contrast met de zeer bondige en vage uiteenzetting in het tweede charter, dat van de grondcijns en de gelijkheid van ambachtslieden en andere burgers. Ook dat privilege was nochtans op uitdrukkelijk verzoek van de schepenen en gemeenschap tot stand gekomen.

Confirmatie door graaf Robrecht van de afschaffing van de keure van 1281 (BRUGGE, Stadsarchieef, Oud Archief, Politieke oorkonden, serie 1, 214)

DE INSTITUTIONELE GEVOLGEN VAN DE TWIST

De hamvraag is natuurlijk in hoeverre de Bruggelingen de voorrechten die ze verworven hadden inzake het benoemingsrecht van de schepenbank en raad wisten te behouden. Nu is het zo dat de grafelijke bevestiging van het Groot Privilege van 1304 hoogst waarschijnlijk kan worden gelijkgesteld aan de zogenaamde *secont brief*.⁹² Deze *brief* werd in 1329 naar aanleiding van de Kust-Vlaamse opstand aan een onderzoek onderworpen door de grafelijke raad. Hoewel we de precieze inhoud van deze keure niet kennen, kan uit de commentaren van de raadsheren op de artikelen worden afgeleid dat deze inhoudelijk nauw aansloot bij de officiële redactie van het Groot Privilege van 1304, maar minstens drie artikelen meer bevatte. Eén ervan (artikel 71) regelde de benoeming van

92 Deze hypothese, voor het eerst gesteld door Berten (IDEM, 'Un ancien manuscrit flamand', p. 273), vond bevestiging bij Hilde Ryckeboer (EADEM, *Het Brugse "Groot Privilege" van 1304*, p. 129).

de schepenen.⁹³ Het initiatief werd hierbij overgelaten aan de stad. De raadsheren van de graaf merkten immers op dat deze zelf zijn schepenen moest benoemen, “*want dat was zijn recht*”.⁹⁴ Dit zou, zoals Hilde Ryckeboer reeds aangaf, inderdaad kunnen slaan op het veelbesproken artikel uit de officieuze teksttraditie of op een ander, gelijkkluidend voorschrift.⁹⁵ Dat de grafelijke raad in 1329 het benoemingsrecht terug opeiste betekent dat de Bruggelingen in het voorjaar van 1306 op succesvolle wijze het behoud van hun stedelijke autonomie wisten af te dwingen bij graaf Robrecht, ondanks zijn eerdere intentieverklaringen om deze teniet te doen.

Nu rest ons nog de vraag of het dispuut ook enige gevolgen had voor de sociale samenstelling van de nieuwe schepenbank en raad. Zoals blijkt uit de magistraatslijst in bijlage, zijn er ook hier weinig machtsverschuivingen aan te wijzen. De 4-9 verdeling werd wellicht opnieuw gerespecteerd, zowel in de schepenbank als in de raad, zij het opnieuw met het voorbehoud inzake de magistraten met een ‘dubbel’ statuut. Wel waren de textielambachten minder sterk vertegenwoordigd dan voordien het geval was: de wevers leverden in 1306 slechts twee vertegenwoordigers in de schepenbank in plaats van drie of vier, zoals in de voorgaande jaren het geval was. Ook de scheerders en ververs verloren tijdelijk hun ‘vaste’ vertegenwoordiging in resp. de schepenbank en de raad. De vervangingsgraad bleef daarentegen nog steeds vrij hoog: vier schepenen van de dertien waren nieuwelingen, met name Michiel Crakebeen, Jacob van Cranenburgh, Michiel van Lo en Ghiselbrecht van Zomergem. De overige schepenen hadden, op Joris vander Matte (de oude) na, niet meer dan één jaar bestuurservaring. In de raad was de ratio nog hoger: we tellen tien nieuwelingen op dertien raadsleden. Enkel Martin vander Rughe, Jacob uten Zacke en Lamsin van Lodine hadden al een politiek mandaat achter de rug. De doorstroming bleef dus groot, zeker in het raadscollege.

93 RYCKEBOER, *Het Brugse “Groot Privilegie” van 1304*, p. 120-122.

94 “*Item, au lxxi article se warge li sires qu’il fâche meismes ses eschevins quar chest ses drois*” (GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutume de la ville de Bruges*, p. 396).

95 RYCKEBOER, *Het Brugse “Groot Privilegie” van 1304*, p. 122.

Anderzijds stellen we vast dat vanaf het ambtsjaar 1306-07 de cruciale en prestigieuze positie van burgemeester van de schepenen steevast gereserveerd werd voor poorters. Het valt trouwens op dat een zekere Joris van der Matte in 1306 de prestigieuze positie van burgemeester van de schepenen wist te verzilveren. Deze steenrijke en oorspronkelijk Fransgezinde patriciër had zich in 1297 bekeerd tot een hevige voorstander van de grafelijke zaak.⁹⁶ Zijn aanstelling getuigt misschien van een grotere invloed van de graaf op de verkiezingsprocedure, althans wat het burgemeesterschap betreft. Dat zou meteen ook mee verklaren waarom het stadsbestuur in eerste instantie gewillig meewerkte aan de afbetaling van "*sconinx ghelde*", ondanks het hevige protest bij de bevolking. We merken overigens op dat vanaf het ambtsjaar 1306-07 voor het eerst slechts twee thesauriers werden aangesteld, tegenover de voorgeschreven vier. Hiermee keerde men terug naar het aantal dat gangbaar was vóór 1302. Vanaf 1306 is er voor het eerst ook sprake van zitpenningen voor de schepenen in de vorm van een vast bedrag van 10 pond 10 schellingen.⁹⁷ De confirmatie door graaf Robrecht werd met andere woorden aangegrepen om ook een interne, administratieve reorganisatie door te voeren.

DE TERUGKEER VAN DE LELIAARTS EN HET 'VERRAAD' VAN DE COMMERCIEËLE BURGERIJ

HET EINDE VAN HET VOLKSFRONT

De machtsbalans, zoals die in 1304 'geïstitutionaliseerd' was, had een eerste test in 1306 met relatief succes doorstaan. Het machts-evenwicht tussen de verschillende sociale groepen in de stad leek zich op een duurzame wijze te bestendigen. Uit een brief uit 1306 aan de hoofdmannen van de wevers en vollers in Sint-Omaars blijkt dat Pieter de Coninck, de veteraan van 1302, nog volop overtuigd was van de kracht van de samenwerking tussen de grote en kleine ambachten. Hij riep zijn collega's van de textielambachten op om de kleine ambachten achter hen te scharen, hen eer te be-

96 VERBRUGGEN, *The Battle of the Golden Spurs*, p. 158-159.

97 *Ibidem*, p. 283.

wijzen en hen als broeders te beschouwen, “*ensi ne vous porra nus nuire et a tele frairie si sauvai jou le vile de Bruges!*”⁹⁸

Het was echter een kwestie van tijd eer het delicate evenwicht in de stad terug onder druk kwam te staan, want met het uitblijven van een formele ratificatie van het vredesverdrag en het geflirt van de grafelijke familie met de Franse kroon namen ook de interne spanningen in Brugge weer toe.⁹⁹ De graaf zag zich eind oktober 1307 zelfs genoodzaakt zijn autoriteit als ‘soevereine’ heer in de stad te herstellen.¹⁰⁰ De inwoners moeten weinig onder de indruk zijn geweest van zijn optreden. Twee maand later had hij zelfs geen andere keuze dan aan te geven dat hij niet zou aanvaarden dat zij, meer dan alle andere Vlamingen, getroffen zouden worden door eventuele revendicaties van Franse zijde. Ook de schriftelijke bevestiging door de Franse koning Filips van eerdere mondiale toegevingen bracht weinig zoden aan de dijk.¹⁰¹ De situatie bleef gespannen, zo blijkt uit de stadsrekeningen. Deze alluderen een aantal keer op onvrede in de stad onder de *ambochters* in de

98 J. HAEMERS, ‘Een brief van Pieter de Coninck aan Sint-Omaars (1306). Over schriftelijke communicatie van opstandelingen in veertiende-eeuws Vlaanderen en Artesië’, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 154 (2017), p. 3-30; A. DERVILLE, *Saint-Omer: des origines au début du XIVe siècle*, Rijsel, 1995, p. 319.

99 Zo bleef het stadsbestuur halsstarrig weigeren de formele akten van de ratificatie van het verdrag van Athis over te maken aan de gezanten van de koning, zolang deze zijn beloften inzake de verzachting van enkele punten van het verdrag niet schriftelijk had bevestigd. De Bruggelingen hadden immers van alle steden het meest te twifelen aan het verdrag “*pour ce qu’il se sont plus avant mellé de ceste daraine werre que li autres de Flandres, et espéciaument pour le fait dou venredi de Bruges.*” (DE LIMBURG-STIRUM, *Codex diplomaticus Flandriae*, II, p. 18).

100 “*Item minen here vorseid swonsdaghes vor Sinte Symoens ende Juds daghe [25 okt.] als hie comen was gheweldich grave, hem ghepresenteerd een laghel Rijnx wijs ghecocht ieghen Jorisse van der Matte den jonghen 100 lb. 10 d.*” (WYFFELS & VAN-DEWALLE, *De rekeningen*, II, 2, p. 1068. De uitdrukking *gheweldich grave/here/coninc/capetein* komt veelvuldig voor in laatmiddeleeuwse kronieken en wordt telkens gebruikt in de context van machtsovernames. De term slaat duidelijk op het soevereiniteitsbegrip [<http://gtb.inl.nl/iWDB/search?actie=article&wdb=MNW&id=13834&lemma=geweldich>]. ‘Soverein’ wordt hier niet in de moderne zin van het woord gebruikt (i.e. de ‘nationale soevereiniteit’), maar slaat op de idee dat een heer binnen zijn bevoegdheidssfeer niemand boven zich heeft: hij is de *superior* (D. HEIRBAUT, *Over heren, vazallen en graven. Het persoonlijk leenrecht in Vlaanderen ca. 1000-1305*, Brussel, 1997, p. 106-110).

101 FUNCK-BRENTANO, *Philippe le Bel*, p. 535 en 537.

zomer van 1308.¹⁰² Er zou zich ook een dispuut met Lodewijk van Nevers, de oudste zoon van graaf Robrecht, hebben voorgedaan, waarbij Jacoppe den Cloppere, een drapier en ex-magistraat van het revolutiejaar, publiekelijk kwaad zou hebben gesproken over hem.¹⁰³ De toedracht van de twisten blijft obscuur, al ligt het wel voor de hand dat de oorzaak gezocht dient te worden bij de radicalisering van de volksklasse ten aanzien van de Franse kwestie.¹⁰⁴ De houding van het Brugse stadsbestuur was in deze een stuk gematigder. De magistraten bleven “*omme der steide vriheide te behoudene*” zwaar investeren in verdere diplomatieke onderhandelingen en maakten werk van de achterstallige betalingen die ze schuldig waren aan de Franse kroon, al was er van een regelmatige betaling in elk geval geen sprake.¹⁰⁵

Het wederzijds wantrouwen leidde tot een polarisering van de publieke opinie en creëerde de voedingsbodem voor het ontstaan van een contrarevolutionaire beweging die zich wou schikken naar de bepalingen van het verdrag. Bij een nieuwe onderhandelingsronde in februari 1309 slaagden de graaf en zijn zoon Robrecht van Kassel er zelfs in om samen met de “*majores*” uit de steden de rijkere ambachtslieden (“*ditiores de communitate*”) te overtuigen om in te stemmen met het verdrag. In Brugge kwam het op 26 maart tot een openlijke confrontatie tussen de teruggekeerde Leliaarts, gesteund door de *poorterie* en de ambachten van de makelaars-hosteliers, beenhouwers en visverkopers aan de ene kant en de textielambachten en alle andere gewone handarbeiders anderzijds.¹⁰⁶ Het eenheidsfront dat de Bruggelingen tot dan toe hadden gevormd - en waar Pieter de Coninck enkele jaren eerder nog vol lof over sprak - lag aan diggelen.¹⁰⁷ De situatie werd pas

102 WYFFELS & VANDEWALLE, *De rekeningen*, II, 2, p. 1121-1122.

103 *Ibidem*, p. 1123, 1126, 1130.

104 Lodewijk was namelijk in de loop van 1308 herhaaldelijk betrokken bij de onderhandelingen met Frankrijk met het oog op de definitieve bekrachtiging van de vrede (H. VAN WERVEKE, *Lodewijk, graaf van Nevers en van Rethel, zoon van de graaf van Vlaanderen (1273?-1322). Een miskend figuur*, Brussel, 1958, p. 15-16).

105 WYFFELS & VANDEWALLE, *De rekeningen*, II, 2, p. 1065, 1068, 1130, 1191.

106 JOHNSTONE, *Annals of Ghent*, p. 95.

107 Die breuk wordt ook gereflecteerd in het discours van de *Annales Gandenses*, de belangrijkste informatiebron voor deze periode. Waar de auteur van de kroniek voor de periode 1297-1302 sprak over de “*scabini*” (“schepenen”) en “*majores et ami-*

ternauwernood ontmijsnd toen beide partijen de afspraak maakten om opnieuw onderhandelaars naar het hof te sturen. De kous was hiermee echter niet af: nog geen maand later barstte de bom opnieuw. Een grote menigte ambachtslui liep gewapend en met ontwonden banieren doorheen de stad. Enkelen drongen zelfs met geweld het Steen, de stadsgevangenis, binnen.¹⁰⁸ In het tumult werden de schepen Michiel van Lo en de voormalige thesaurier van de stad, Pieter uten Zacke, vermoord.¹⁰⁹ Ook Andries van Stijvelde en Bouden de Buersemakere, schepenen in dat jaar, geraakten gewond bij de schermutselingen.¹¹⁰

Wat de precieze reden was voor deze aanval bleef lange tijd onduidelijk. Een recente publicatie van Bernard Schotte wierp meer licht op de zaak. Schotte wees erop dat de gebeurtenissen van april niet los kunnen worden gezien van de confrontatie rond het vredesverdrag een maand eerder. Michiel van Lo, die in de periode 1303-1309 één van de belangrijkste Brugse diplomaten was, en Andries van Stijvelde werden op 26 maart naar Robrecht van Kassel, jongste zoon van graaf Robrecht, gezonden, waarschijnlijk om verslag uit te brengen van wat er zich in de stad had afgespeeld. Het is niet ondenkbaar dat deze diplomatieke zending een rol heeft gespeeld in de aanval op beide schepenen enkele weken later.¹¹¹ De confrontatie rond de goedkeuring van het verdrag lijkt evenwel, aldus Schotte, doorkruist te zijn door een ander, ietwat obscuur conflict in het hart van het stadsbestuur. De stadsrekeningen van dat jaar maken verschillende keren gewag van een ernstig “discorde” tussen Michiel van Lo enerzijds en het voormalig raadslid Jan van den Stene en oud-burgemeester van de schepenen, Jacob uten Zacke, anderzijds. Het geschil was waarschijnlijk het gevolg van een groot corruptieschandaal dat in het begin van

ci sui” (‘de groten en hun vrienden’) tegenover de “*communitas*” (‘het gemeen’) in een puur politieke oppositie, stelde hij na 1302 de “*ditiors*” (‘de rijken’) tegenover de “*vulgares*” (‘het gewone volk’), de “*minors*” (‘de kleinen’) of de “*mechanici*” (‘de handarbeiders’). De tegenstelling was nu niet meer politiek, maar wel sociaal van aard (DERVILLE, *Saint-Omer*, p. 313).

108 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Politieke oorkonden, serie 1, 240.

109 SCHOTTE, ‘Beroering in Brugge’, p. 5-28.

110 WYFFELS & VANDEWALLE, *De rekeningen*, II, 2, p. 1310 en 1376.

111 SCHOTTE, ‘Beroering in Brugge’, p. 19-20.

1309 aan het licht gekomen was. De thesauriers Pieter uten Zacke en Heinric van Hertsberge hadden zich schuldig gemaakt aan de verduistering van grote sommen geld. Ook verschillende andere (ex-)magistraten hadden zich mee schuldig gemaakt aan wanpraktijken.¹¹²

De interne verdeeldheid gaf het verzet tegen het vredesverdrag met Frankrijk de doodsteek. Op 19 mei boden de burgemeester van de raad, Bouden van Westkapelle, de raadsheer Willem van Gottem en de prominente burgers Wouter van Zevokote (wever-drapier), Michiel Crakebeen (voller-drapier), Ghiselbrecht van Zomergem (handschoenwerker-poorter) en Jacob Treuben (beenhouwer), vergezeld door de stadsklerk Jan Balkart, als gevolmachtigden dan ook hun onderwerping aan bij Filips de Schone, niet veel later gevolgd door de plechtige ratificatie van het vredesverdrag. Drie weken na de andere steden en kasselrijen, op 27 juli, ratificeerden ook de inwoners van Brugge in een plechtige ceremonie het verdrag, maar niet alvorens eerst de schriftelijke bevestiging gekregen te hebben van een aantal verzachtingen die afgesproken waren op het verdrag van Parijs en de uitdrukkelijke vergiffenis van hun rebellie in het voorjaar.¹¹³

EEN WARM ONTHAAL VOOR DE LELIAARTS

Een aantal elementen dienen evenwel nog verder te worden uitgeklaard. In de eerste plaats is er de bewering van de auteur van de *Annales Gandenses* dat de Leliaarts, de koningsgezinde partijangangers, zowel in Gent als in Brugge op dat moment “*ad propria*” waren teruggekeerd. De minderbroeder vermeldt het nogal terloops, alsof de re-integratie van de Leliaarts in de steden vrij geruisloos was verlopen. Ondanks het verzet tegen het vredesverdrag werd de confiscatieoperatie van de bezittingen van de Leliaarts in Brugge en daarbuiten inderdaad in de loop van 1305

112 Dat blijkt althans uit de confiscatie en verkoop van de goederen van de voormalige burgemeesters Jacob uten Zacke en Pieter f. ver Mercelien alsook de ex-schepen Janne van den Hoye. De renten die toebehoorden aan Jan van den Stene werden eveneens door het stadsbestuur in bezit genomen (WYFFELS & VANDEWALLE, *De rekeningen*, II, 2, p. 1196-1197 en p. 1205-1206).

113 DE LIMBURG-STIRUM, *Codex diplomaticus Flandriae*, II, p. 139-40; 147 en 149-154.

stopgezet, conform de akkoorden.¹¹⁴ Niettemin zag koning Filips zich op 14 oktober 1308 genoodzaakt de graaf te interpellieren en beschuldigde hij hem van onwil om de gerechtsdienaars van de graaf en lokale magistraten te straffen voor de slechte behandeling van de Leliaarts en de weigering om hun recht op restitutie van hun goederen te erkennen en uit te voeren.

Maurice Vandermaesen legde de link met een concrete klacht uit 1307 of 1308 van enkele Brugse en Gentse Leliaarts wier goederen en rechten in Damme geüsurpeerd werden door de inwoners en het stadsbestuur. Dit ging volgens de klagers gepaard met pesterijen en gewelddadig optreden van het gemeen.¹¹⁵ Een aantal rolrekeningen van de baljuw van Brugge die bewaard worden in het Algemeen Rijksarchief te Brussel en gedeeltelijk de periode bestrijken van januari 1305 tot september 1308 bevestigen dat beeld ook voor Brugge. Op de rekening die loopt van 22 mei 1307 tot 1 november 1307 komt een zekere Jan Goederic, een in 1302 gevluchte Leliaart uit een prominente schepenfamilie, voor. Hij werd door de baljuw voor een bedrag van 35 pond beboet voor het “*wedersegghen*” van een schepenvonnis.¹¹⁶ In de loop van 1307 waren er dus opnieuw leden van de oude bestuursklasse in de stad aanwezig die zich lieten gelden tegenover het nieuwe regime. Minder expliciet, maar niettemin zeer onthullend is de rekening die de periode mei 1308-september 1308 beslaat. In deze rekening staat namelijk een uitzonderlijk lange lijst van personen die beboet werden door de baljuw voor vechtpartijen (“*de mellee*”).¹¹⁷ In het totaal werden maar liefst 155 personen beboet, goed voor een totaalbedrag van meer dan 691 pond. Zelfs al nemen we de uitzonderlijk hoge boete van Hughe den Vacht de jonge niet in rekening (hij betaalde op zichzelf al 75 pond 12 schellingen), dan nog blijft het bedrag indrukwekkend. Ter vergelijking: in de periode januari-mei 1306 werden er een twintigtal verschillende personen beboet, samen goed voor een bedrag van iets meer dan 52 pond. Tussen mei en november 1307 werden er voor iets meer dan 100

114 VANDERMAESEN, ‘De confiscatie van goederen’, p. 249 en 265.

115 VANDERMAESEN, ‘De confiscatie van goederen’, p. 262

116 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, Rolrekeningen, 2889.

117 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, Rolrekeningen, 1008.

pond aan boeten voor vechtpartijen uitgeschreven, en tussen januari en mei 1308 werd er bij 58 personen een bedrag van zo'n 67 pond geïnd.¹¹⁸

Bijzonder interessant is dat er in de rekening van mei-september 1308 personen opduiken als Matheus Hooft, Jacob Hooft, Gillis Hooft en Jan Scinkel. Ze betaalden elk een relatief hoge boete van 8 pond. Deze figuren waren niet van de minsten. Matheus Hooft was tussen 1280 en 1302 minstens zestien keer magistraat geweest en dus een zwaarwichtig lid van de afgezette oligarchie. Ook Gillis Hooft had geregeld in het pluche gezeten. Net als Jan Scinkel had ook hij partij gekozen voor de Franse koning. Op de rolrekening staan ook vijf leden van de koningsgezinde Bonin-familie: samen werden ze beboet voor bijna 80 pond parisis.¹¹⁹ Deze rolrekeningen gelden uiteraard slechts als indirect bewijs, maar suggereren alvast dat de gemoederen in de zomer van 1308 danig verhit waren. Zijn dit de troebelen met de *ambochters* waar de stadsrekeningen eerder al vaag op alludeerden?

DE COMMERCIEËLE BELANGEN VAN DE BURGERIJ

Precies omwille van de moeilijke re-integratie van de koningsgezinden vraagt de alliantie die de rijke burgers uit het gemeen in het voorjaar van 1309 aangingen met hun voormalige vijanden om een verdere verklaring. Hoe is het mogelijk dat deze partijen, die elkaar nog maar enkele jaren eerder naar het leven stonden, elkaar zo snel konden vinden? Nochtans had de Brugse commerciële burgerij er belang bij om een restauratie van het patricische regime te verhinderen. Niet alleen was met de afschaffing van de Vlaamse Hanze van Londen en de goedkeuring van het vrij koopmanschap een ferme klap uitgedeeld aan het handelsmonopolie van de oude handelaars-

118 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, Rolrekeningen, 1002, 2889 en 1007.

119 In totaal konden zo'n vijftien personen geïdentificeerd worden als een effectief vervolgde Leliaart, dan wel als behorend tot een koningsgezinde familie, in casu Jehan Blankart (10 s.), Jehan Bonin de le Penche (18 lb. 18 s.), Jehan Bonin f. Gherwin (18 lb. 18 s.), Jakemin Bonin (17 lb.), Jehan Bonin (16 lb.), Pierres Bonin f. Pierres (9 lb.), Wautier Cortescoof (40 s.), Matheus Hoeft (8 lb.), Gillis Hoeft (8 lb.), Jakemes Scinkel f. dame Criele (8 lb.), Jan Scinkel (8 lb.), Jehan li Tolnare (10 s.), Jokente se feme (10 s.), Soyers li Tolnare (40 s. en 30 s.) en Jehan Wandelare (10 s.). Voor de namen van de *Leliaarts*, zie J. F. VERBRUGGEN, 'Liebaards en Leliaarts onder de poorters van Brugge in 1297 en 1302', in: *De Leiegouw*, 20 (1978), p. 72-97.

families, voortaan konden ambitieuze poorters en ambachtslieden ook meedingen naar politieke functies. Meer nog, de beenhouwers en visverkopers wisten in 1302 de erfelijkheid van hun ambacht te verkrijgen en de makelaars en hosteliërs werden uitgebreide privileges toegekend, eerst in 1303 en vervolgens in 1306, toen onder meer de bestuurlijke zelfstandigheid van het ambacht werd goedgekeurd.¹²⁰ Een herstel van het oude regime kon deze hervormingen wel eens terugschroeven. Aan de basis van de ‘monstercoalitie’ moeten er dus zwaarwichtige redenen gelegen hebben.

Het is niet ondenkbaar dat politiek opportunisme en klassegebonden overwegingen een rol speelden: eenmaal de privileges verkregen en door de graaf gegarandeerd waren, bleven er - behalve financiële - nog weinig redenen om zich niet te schikken naar de voorwaarden van het verdrag.¹²¹ Alles wijst er echter op dat de uiteindelijke doorslag voor dit ‘verraad’ van de burgerij gegeven werd door gedeelde commerciële belangen. De Reiestad was namelijk op economisch vlak niet ongeschonden uit de Frans-Vlaamse oorlog gekomen. Niet alleen was de trafiek van handelsgoederen tijdens de oorlog zwaar verstoord, bij de Duitse handelaars heerste ook onvrede over de minderwaardige munten die in het graafschap circuleerden sinds de bezetting van het graafschap door Filips de Schone.¹²² Begin 1306 stelden ze het Brugse stadsbestuur op de hoogte van hun grieven.¹²³ Toen waarschu-

120 C. WYFFELS, ‘Twee oude Vlaamse ambachtskeuren: de vleeshouwers van Brugge (2 december 1302) en de smeden van Damme (eerste helft 1303)’, in: *Annales de la Société d’Emulation de Bruges*, 87 (1950), p. 97 en L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, ‘Les anciens règlements de la corporation des courtiers de Bruges’, in: *La Flandre. Revue des monuments d’histoire et d’antiquités*, 13 (1881), p. 129-134.

121 De zwaarste lasten van het verdrag, met name de financiële verplichtingen, zouden immers grotendeels verhaald worden op de stedelijke accijnzen, zoals blijkt uit de stadsrekening van 1311-1312. Zie WYFFELS & VANDEWALLE, *De rekeningen*, II, 2, p. 1351-1352. Verhoudingsgewijs wogen deze indirecte belastingen natuurlijk minder zwaar door bij de rijkere strata van de bevolking, dan bij de lagere en middenklasse.

122 J.H.A. BEUKEN, *De Hanze en Vlaanderen*, Maastricht, 1950, p. 64. De maatregelen om de export van zilver en het smelten van goede munten tegen te gaan (BRUGGE, *Staatsarchief*, Oud Archief, Politieke oorkonden, serie 1, 193, uitgegeven in L.A. WARNKÖNIG & A.E. GHELDOLF, *Histoire de la Flandre et de ces institutions civiles et politiques jusqu’à l’année 1305. Tome IV*, Brussel, 1851, p. 317-318), hadden duidelijk te weinig effect gehad.

123 WYFFELS & VANDEWALLE, *De rekeningen*, II, 1, p. 789.

wingen en dreigementen niets opleverden, verhuisden de Duitse kooplui, net als in 1280, bij gratie van de graaf hun stapel naar Aardenburg, dat hen op 16 november 1307 vrijheid van handel schonk “*in allen maniren van copmanschappen*”, zonder enige beperking.¹²⁴ Deze middelgrote stad had in 1297 en 1306 door begunstiging van de Dampierres en koning Edward I van Engeland de wolmarkt naar zich toegetrokken en had er, ondanks protest van de Bruggelingen, een openbare waag van 60 pond (ca. 28 kg) en meer geïnstalleerd.¹²⁵ Brugge verloor hierdoor haar bevoorrechte status inzake de groothandel. In december 1307 breidde graaf Robrecht ook nog eens de handelsvrijheid voor de Duitse kooplui uit tot heel het Vlaamse territorium, met dien verstande dat de autonomie van de grote steden verhinderde dat een dergelijk privilege automatisch van toepassing zou zijn in deze steden.¹²⁶ De graaf ging hiermee openlijk in tegen de handelsbelangen van de grote steden. Ongetwijfeld hoopte hij door de bevoordeling van de kleinere steden in het graafschap het machtige Gent, Ieper en Brugge onder druk te zetten om zich te schikken naar zijn beleid. Pogingen van het Brugse stadsbestuur om de Duitse handelaars weer gunstig te stemmen draaiden in elk geval op niets uit. Pas in juni 1309 kwam er schot in de zaak, nadat graaf Robrecht aan Hamburg en Lübeck te kennen had gegeven dat hij wou onderhandelen over een mogelijke terugkeer naar de Reiestad.¹²⁷ Toen uiteindelijk de oudste zoon van graaf Robrecht, Lodewijk van Nevers, op 27 september Aardenburg verbood om goederen bo-

124 J.H.A. BEUKEN, *De Hanze en Vlaanderen*, p. 65.

125 R. HÄPKE, *Brüggens Entwicklung zum mittelalterlichen Weltmarkt*, Berlijn, 1908, p. 228. Naar aanleiding van het protest van de Bruggelingen liet de graaf op 9 mei een onderzoek instellen door twee ridders, Jan van Menen (Jehan de Menin) en Gillis uten Broucke (Gillies du Bruec), waarbij tientallen burgers van Brugge en Damme ondervraagd werden over de openbare waag in Aardenburg. Blijkbaar betichtten de Bruggelingen die van Aardenburg ook van een zekere diefstal van geld. De burgemeester en schepenen van Damme verklaarden overigens dat tijdens de Franse bezetting van Brugge “*mes sires li cuiens uaut ke li pois fuist a Ardenburch et li uierscarne du Franc fuist au Dam, et chil du Dam se penerent pour avoir le staple et le uierscarne du Franc*” (GENT, *Rijksarchief*, Oorkonden, fonds de Saint-Genois, 1126).

126 BEUKEN, *De Hanze en Vlaanderen*, p. 65.

127 Twee gelijklopende brieven van Hamburg en Lübeck zijn bewaard, waarin er sprake is van de vraag door graaf Robrecht om terug te keren naar Brugge. Die van Hamburg is uitgegeven in K. HÖHLBAUM e.a., *Hansisches Urkundenbuch. Band II*, Halle, 1879, p. 61-62. De brief van Lübeck is bewaard in GENT, *Rijksarchief*, Oorkonden, Chronologisch supplement, 530.

ven 60 pond van buitenlandse kooplui op de stadswaag te wegen¹²⁸, werd de situatie van de Hanzeaten in Aardenburg stilaan onhoudbaar. De Bruggelingen beloonden op hun beurt Lodewijk voor zijn hulp bij de onderhandelingen met een gift van maar liefst 8.000 pond parisis.¹²⁹ In het najaar werd ten slotte een akkoord bereikt met de Duitse handelssteden en kwam de wolstapel terug op Brugs grondgebied. In ruil schonk de Reiestad de Oosterlingen uitgebreide rechten en privileges, waaronder ook dat van de handelsvrijheid.¹³⁰ Ook het muntwezen werd in de loop van het jaar onderworpen aan nieuwe, striktere regelgeving.¹³¹

Niet alleen met de Duitse kooplui waren er in de voorbije jaren problemen gerezen. Blijkbaar vonden er ook onregelmatigheden plaats tussen de handelaars uit Bayonne en Spanje in Sluis¹³². Bovendien waren de relaties met Engeland vertroebeld door wederzijdse kaperijen en represaillemaatregelen.¹³³ Sinds 1307 beschuldigde de Engelse vorst, Edward I, de Vlamingen ervan de Schotten waarmee hij in een oorlog verwickeld was, te ondersteunen met de verkoop van wapens en voedingswaren.¹³⁴ Begin 1309 verslechterde de verhouding met Engeland nog door ernstige moeilijkheden met de wissels in Brugge. Uiteindelijk zou er pas in augustus, na maatregelen van de graaf tegen de Vlaamse zeeschuiemers, verbetering komen in de relaties met Engeland.¹³⁵ Wellicht was de hierboven genoemde hervorming van het muntwezen tevens een tegemoetkoming aan de Engelse grieven.

128 HÖHLBAUM, e.a., *Hansisches Urkundenbuch*, 2, p. 63-64.

129 WYFFELS & VANDEWALLE, *De rekeningen*, II, 2, p. 1190. Ter vergelijking: 8.000 pond parisis was bijna 7 % van de totale stedelijke inkomsten van dat jaar.

130 HÖHLBAUM, e.a., *Hansisches Urkundenbuch*, II, p. 65-69.

131 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Politieke Charters, serie 1, 237 (geanalyseerd in GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire des chartes*, p. 300-301).

132 WYFFELS & VANDEWALLE, *De rekeningen*, II, 2, p. 976-977 en 999.

133 M. DE LAET, *De Vlaamse aktieve handel op Engeland in de eerste helft van de veertiende eeuw: een statistisch-ekonomische analyse*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, UGent, 1971, p. 65 e.v.

134 O. MUS, 'De ekonomische aspekten van de verhouding tussen leper en de graaf van Vlaanderen', in: *lepers kwartier*, 9 (1973), p. 111 en IDEM, 'Het aandeel van de leperlingen in de Engelse wollexport', in: O. MUS & J.A. VAN HOUTTE (red.), *Prisma van de geschiedenis van leper. Een bundel historische opstellen*, leper, 1974, p. 340-342.

135 DE LAET, *De Vlaamse aktieve handel*, p. 71-73.

De actieve bemiddeling van de grafelijke familie in deze is opvallend, niet alleen in het licht van het tot dan toe gevoerde handelsbeleid van de Dampierres, maar ook omdat de relatie met de Bruggelingen al lang sterk vertroebeld was. De commerciële begunstiging van de stad in de tweede helft van 1309 kan dan weinig anders zijn dan een beloning voor het feit dat de inwoners dan toch - zij het met tegenzin - formeel instemden met het vredesverdrag met Frankrijk. Wat er ook van zij, de kwestie rond Aardenburg en de verstoorde relaties met Engeland moeten veel wrevel hebben gewekt bij de koopliedenklasse, maar vooral ook bij de hosteliërs en makelaars. Hun inkomsten hingen immers af van de buitenlandse kooplui en de vlotte trafiek van goederen. Maar ook de kleinhandel profiteerde mee van de aanwezigheid van buitenlands kapitaal. De handelsproblemen en slabakkende economie dreven de ondernemers en financiële elite van de stad recht in de armen van twee tot voor kort strijdende partijen. Dit biedt natuurlijk nieuwe perspectieven op de clash van maart 1309. Had de graaf bij monde van zijn zoon, Robrecht van Kassel, beloften gedaan aan de Brugse commerciële burgerij om de handel te 'normaliseren' (i.e. de Duitse stapel terug naar de stad te brengen en de kapersbenden aan te pakken) in ruil voor hun steun aan het verdrag?

DE VERZOENINGSPOLITIEK VAN GRAAF EN STADSBESTUUR

Zoals Jacques Mertens al had aangegeven¹³⁶, had de confrontatie rond het vredesverdrag in het voorjaar van 1309 op het eerste zicht slechts een relatief beperkte impact op de sociale compositie van het stadsbestuur. Zowel ambachtslui als poorters bleven vertegenwoordigd, zij het dat er in de schepenbank vijf in plaats van de voorgeschreven vier poorters zetelden. Ook voor harde represailles tegen een bepaald ambacht zijn er geen aanwijzingen. Wel is de vervangingsratio in het stadsbestuur al een stuk lager dan enkele jaren eerder: zowel in de schepenbank als in de raad zetelden er slechts twee nieuwelingen: Jacob van Leffinge en Jan vanden Poel als schepenen en Jan Alverdoe f. ver Lieyaerden en Gillis Rose als raadsleden. De genoemde schepenen hadden echter familieleden

136 MERTENS, 'De verdeling', p. 456.

die voordien al functies in het stadsbestuur hadden verkregen. Jan Alverdoe kwam dan weer uit een prominente magistraatsfamilie van vóór 1302, al behoorde hij toen wel tot het graafgezinde kamp. Gemiddeld hadden de magistraten van het ambtsjaar 1310-11 al 2,11 mandaten (resp. 2,4 voor de schepenbank en 1 voor de raad) vervuld vóór ze opnieuw benoemd werden.¹³⁷ Kortom, de ‘ijzeren wet van de oligarchie’ die stelt dat elke organisatie - hoe democratisch die ook is opgevat - na verloop van tijd onvermijdelijk een eigen bestuursklasse ontwikkelt, manifesteerde zich nu ook voor het eerst in het ‘post-revolutionaire’ stadsbestuur.

Van een terugkeer van de Leliaarts op het hoogste politieke niveau was er nog helemaal geen sprake, ondanks hun succesvolle demarCHE tijdens het voorjaar van 1309. Zowel de graaf als het stadsbestuur lijken er daarentegen zelfs alles aan gedaan te hebben om de gemoederen niet verder op te hitsen en de eenheid en rust binnen de stad te herstellen. Op verzoek van de schepenen, raadsleden en andere ‘goede lieden’ van Brugge verleende de graaf op 7 juni 1310 gratie, niet alleen aan diegene die schuldig waren aan het oproer en de moordpartij op de schepenen van april 1309, maar ook aan de hele stad (“*li cors de toute no dite ville de Bruges*”).¹³⁸ De mildheid van de graaf is opmerkelijk. De schepenbank en het Steen waren van oorsprong grafelijke instellingen. Een aanval hierop was onrechtstreeks dus een aanval op het gezag van de graaf. Door ook nog eens de publieke ruimte in te nemen en de banieren te ont-plooien als teken van corporatieve solidariteit, hadden de opstandelingen de autoriteit van de graaf en het stadsbestuur openlijk in twijfel getrokken. Dergelijke inbreuken op de openbare orde en de ‘pax comitis’ werden normaal gezien streng bestraft.

De motieven voor het uiteindelijke milde verdict worden nergens geëxpliciteerd, maar wellicht zag graaf Robrecht zelf wel in - net als het Brugse stadsbestuur trouwens - dat repressief optreden tegenover de daders wel eens zou kunnen leiden tot een nieuwe

137 Al mag dit gemiddelde gerust naar boven afgerond worden: de mandaten die Joris vander Matte en Lauwers uten Broeke vervulden vóór 1302 werden niet meegeteld in dit gemiddelde.

138 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Politieke oorkonden, serie 1, 240.

spiraal van geweld en nefast zou zijn voor zijn gezag in de stad. Meer nog, zolang de Frans-Vlaamse kwestie niet definitief van de baan was, was het verstandiger om de gewone handwerklie-den niet al te zeer op stang te jagen. De graaf kon met het zicht op de hervatting van de vijandelijkheden met de Avesnes, ervrij-anden van de Dampierres, hun militaire mobilisatiekracht maar al te goed gebruiken. De wapenstilstand die tussen beide huizen was afgesproken, zou op 24 juni 1310 immers weer verstrijken.¹³⁹ Robrecht van Bethune liet de mogelijkheid niet onbenut om zijn privé-oorlog verder te zetten en verzamelde een groot leger aan de Vlaamse kust met het oog op een invasie van Holland en Zeeland. De Brugse stadsmilitie en kruisboogschutters zouden halverwe-ge de maand juli worden ingezet bij Tiripont in Henegouwen.¹⁴⁰ Het enthousiasme van de makelaars en hosteliers om de graaf te hulp te schieten was zelfs zo groot dat het ambacht deelnam aan de krijgstoct tegen de wil van de schepenen in. Lodewijk van Nevers, de oudste zoon van de graaf, was er als de kippen bij om de eigengereide actie te vergoelijken.¹⁴¹

Het is in deze context van verzoeningspolitiek dat de stadsmagis-traten kosten noch moeite spaarden om de symbolische eendracht van de stad bevestigd te zien in de officiële erkenning door paus Clemens V van de Heilig-Bloedprocessie. Vanaf november 1309 verbleven afgevaardigden van de stad in Avignon om de pauselijke administratie te bewerken en te paaien met geschenken.¹⁴² Hoewel de relik van het Heilig Bloed al aan het einde van de dertiende eeuw een centrale plaats had ingenomen in de lokale cultus en de constructie van de Brugse identiteit, bleven de publieke uitgaven tot dan toe erg beperkt.¹⁴³ Dat precies vanaf het najaar van 1309 tot september 1310 immense sommen geld werden gespenseerd om

139 FUNCK-BRENTANO, *Philippe le Bel*, p. 590.

140 Zie de uitgaveposten in WYFFELS & VANDEWALLE, *De rekeningen*, II, 2, p. 1311-1318.

141 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, 299, Cartularium A, f.4 (afschrift), uitgegeven in GILLIODTS-VAN SEVEREN, 'Les anciens règlements de la corporation des courtiers', p. 237-278.

142 N. GEIRNAERT, 'De oudste sporen van het Heilig Bloed', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 147 (2010), p. 254-255.

143 GEIRNAERT, 'De oudste sporen', p. 253-254.

de processie te laten erkennen is dan ook geen toeval, maar getuigt eerder van de intentie van het stadsbestuur om de stedelijke eenheid te laten prevaleren op conflicterende commerciële en politieke belangen. Tegelijk bood het prestigeproject de mogelijkheid aan de magistraten om hun autoriteit aanzienlijk te versterken.

We gaven hierboven aan dat de ambachten op politiek vlak relatief ongeschonden de troebelen in de woelige jaren na 1305 hadden overleefd. Dat is niet helemaal correct. De ‘revolutionaire’ instelling van de honderdmannen, die instond voor de controle van de stadsrekeningen en conflictbemiddeling zou steeds meer van haar bevoegdheden verliezen. Na 1305 werden hun diplomatieke zendingen in dienst van de stad zeer zeldzaam.¹⁴⁴ In het begin van 1309 verschenen de honderdmannen nog eens op het politieke toneel toen ze “*pays ent soending*” probeerden te bewerkstellingen tussen de genoemde Michiel van Lo en Pieter uten Zacke.¹⁴⁵ Zoals we zagen, draaide dit uit op een fiasco. Ook één van hun voormalige dekens, Pieter f. ver Mercelien, werd bij het schandaal in diskrediet gebracht. Op 27 juli 1310 werden de hoofdmannen nog samen met de burgemeester van de raad Lauwers uten Broeke, de dekens, vinders en hoofdmannen van alle ambachten naar Damme gezonden “*omder vreemder liede goed te delivreerne*” die de graaf in beslag had laten nemen.¹⁴⁶ Wat er daarna met de instelling is gebeurd, blijft onduidelijk. Blijkbaar verloren de honderdmannen in datzelfde jaar hun controlebevoegdheid over de stadsrekeningen. Deze werd nu overgedragen aan een *ad hoc* samengestelde raad van prominente burgers, aangeduid en betaald door de schepenen.¹⁴⁷ Niet veel later werd hen ook hun functie als vredestitchers ontnomen, ten voordele van de deelmannen, een instelling die in eerste instantie bevoegd was geweest voor erfeniskwesties en

144 Rond januari 1307 kregen ze blijkbaar nog een keure die helaas verloren is gegaan (WYFFELS & VANDEWALLE, *De rekeningen*, II, 2, p. 1067).

145 SCHOTTE, ‘Beroering in Brugge’, p. 20-21.

146 WYFFELS & VANDEWALLE, *De rekeningen*, II, 2, p. 1289.

147 *Ibidem*, p. 1301, 1399, 1461-1462, 1482, 1568, 1642. In dit jaar werden de honderdmannen ook voor het laatst voorzien van kledij door het stadsbestuur (*ibidem*, p. 1368). In 1315 annuleerden de honderdmannen wel nog de uitbetaling door de stad van enkele lijfrenten en weesgelden, goed voor een bedrag van 284 lb. 13 s. 4 d., zo blijkt uit de stadsrekening van 1318-19 (*ibidem*, p. 1671).

grensbetwistingen, en later ook inspectieopdrachten uitvoerde. In tegenstelling tot de honderdmannen werden de deelmannen exclusief gerekruteerd uit de *poorterie*-stand.¹⁴⁸ De ‘revolutionaire’ instelling die opgericht was in de nasleep van 1302 werd met andere woorden acht jaar later op alle vlakken uitgerangeerd. Was dit de prijs die de rebelse stedelingen dan toch moesten betalen voor de gebeurtenissen in het voorjaar van 1309?

DE SOCIALE COMPOSITIE VAN HET STADSBESTUUR IN CIJFERS

Met het functieverlies van de honderdmannen eindigde de eerste historische fase na de revolutie van 1302 alsnog met een nederlaag voor de ambachten. Nochtans dient deze eerste fase in zijn geheel beschouwd te worden als een succesperiode zonder weerga. Zowel voor de schepenbank als de raad constateren we (tabel 1) dat de ambachten (AMB) bijna de helft, resp. 45 en 47%, van de magistraatszetels kregen toegewezen. Gaan we er bovendien van uit dat de magistraten met een ‘dubbele’ status (DUB) zetelden als vertegenwoordiger van een ambacht (en zo lijkt het steeds te zijn geweest), dan komen we voor de schepenbank op een totaal van 65% van het aantal verdeelde zetels en een gelijkaardige 65% voor de raad. Brengen we in rekening dat bij een strikte toepassing van de 4-9 verdeling 69,2% van het aantal magistraatszetels toegerekend diende te worden aan de *ambochters*, tegenover 30,8% aan de *poorterie* (POO), dan stellen we vast dat, gelet ook op het percentage onbekende of onzekere identificaties (OB/OZ), de norm vrij strikt gerespecteerd werd. Pas in het ambtsjaar 1310-11 werd de vooropgestelde verdeelsleutel niet gerespecteerd. De raad behield mogelijk een 4-9 verdeling.

¹⁴⁸ GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutume de la ville de Bruges*, p. 378-379.

	SCHEPENBANK					RAAD				
	AMB	DUB	POO	OB/ OZ	Totaal	AMB	DUB	POO	OB/ OZ	Totaal
1303-04	7	2	4	1	14	8	2	4	0	14
1304-05	6	2	4	1	13	7	2	4	1	14
1305-06	8	1	3	1	13	7	2	4	1	14
1306-07	4	6	3	0	13	5	3	4	1	13
1307-08	8	1	4	0	13	5	3	4	1	13
1308-09	4	5	4	0	13	7	2	4	0	13
1309-10	5	1	2	5	13	4	4	2	3	13
1310-11	5	3	5	0	13	7	1	3	2	13
<i>Totaal</i>	47	21	29	8	105	50	19	29	9	107
%	45%	20%	28%	8%	100%	47%	18%	27%	8%	100%

Tabel 1 Sociale samenstelling van de schepenbank en raad (1303-1310)

Er is echter nog een belangrijk aspect aan de problematiek dat tot nog toe onderbelicht bleef, met name de vraag hoe de Brugse ambachten erin slaagden om jaarlijks 2 x 9 vertegenwoordigers aan te duiden.¹⁴⁹ De teksten van 1304 geven immers op geen enkele wijze aan op welke manier de vertegenwoordigers binnen de ambachten geselecteerd werden, en of er een normatief verdelings- of beurtroolsysteem bestond. Onderstaande tabel groepeerde de gegevens ter zake:

149 VANDEWALLE, 'De Brugse stadsmagistraat', p. 29.

Een aantal constanten tekenen zich af. Laten we beginnen met de vier grote ambachtsgilden. Het weversambacht kende in 1303-04 zijn sterkste vertegenwoordiging in de schepenbank. Vrij snel verloren ze een zetel en vanaf 1306 werden nog 'slechts' twee zetels voor de wevers voorbehouden. Er komen anomalieën voor in 1308-09 en 1309-10, maar deze zijn misschien te wijten aan gebrekkige identificaties enerzijds en een onvolledige kennis van de schepenbank anderzijds. In de raad kon het weversambacht duidelijk rekenen op een vaste vertegenwoordiging van één persoon. Ook de vollers, scheerders en ververs kenden, ondanks afwijkingen, een sterke vertegenwoordiging, al is het moeilijk om na te gaan of er een vast verdelingssysteem bestond. Opvallend is wel dat de ververs nooit aanspraak konden maken op een zitje in de schepenbank. De scheerders daarentegen mochten, zo lijkt de tabel te suggereren, rekenen op één vertegenwoordiger in de schepenbank. In de politiek 'stabiele' jaren 1304-05, 1305-06 en 1310-11 (en misschien ook 1308-09) konden de vier grote textielambachten samen rekenen op zeven zetels, verspreid over de schepenbank en raad. Een 'ideale' verdeelformule is moeilijk op te maken, maar dat deze ambachten optraden in groepsverband lijkt hiermee te zijn bevestigd.

Ook de beenhouwers en visverkopers werkten duidelijk volgens een intern, vaststaand beurtrolsysteem. Anomalieën komen voor in 1303-04 en 1306-07. Dit verhindert echter niet dat we duidelijk kunnen vaststellen dat beenhouwers en visverkopers elkaar telkens afwisselden in de schepenbank en raad, waarbij ze elk één vertegenwoordiger hadden. De makelaars-hosteliers blijken eveneens een relatief vaste vertegenwoordiging te hebben gehad in de schepenbank en raad: in beide colleges leverde dit ambacht wellicht telkens één vertegenwoordiger. De overige posities die voorbehouden werden voor de ambachten, werden op een weinig systematische wijze verdeeld over een amalgaam van kleinere ambachten, zo blijkt uit de tabel. De huidenvetters, cordouaniers, handschoenwerkers-beurzenmakers, timmerlieden, bakkers en waarschijnlijk ook de (kous)sceppers mochten regelmatig zetelen in het pluche, zonder dat hier evenwel een beurtrolsysteem of specifieke formule aan verbonden was. Men krijgt eerder de indruk dat de overige posities in het stadsbestuur *ad hoc* werden ingevuld, misschien zelfs via loting. Van een

operationeel 'Ledensysteem', zoals dit misschien vanaf de jaren 1360 werd toegepast¹⁵⁰, was er op dit moment nog maar weinig sprake.

Dat niet al deze vertegenwoordigers van de ambachten ook werkelijk handwerklieden waren, staat buiten kijf. Het percentage magistraten met een 'dubbele' status (ca. 20%) is veelzeggend. Alleen al voor dit tijdsinterval konden zo'n vijftien vertegenwoordigers van de wevers, scheerders of vollers geïdentificeerd worden als drapiers, kleine tot middelgrote ondernemers die de productiemiddelen in eigen beheer hielden, beschikten over ateliers waar ze loonarbeiders te werk stelden en de afgewerkte producten zelf op de markt brachten.¹⁵¹ De *Ratsfähigen* uit de kleinere ambachten waren eerder grote aannemers die opdrachten uitvoerden in dienst van de stad dan kleine handwerklieden. Clais Grotwerc (schepen in 1304-04) bijv. was meester-stadssmid vanaf 1297. Ook Clais f. Pieters (schepen in 1303-04) was een meester-timmerman die werken liet uitvoeren in opdracht van de stad, evenals Jan Strekaert (acht keer magistraat tussen 1304 en 1314). Hughe van Biervliet (zeven maal magistraat tussen 1305 en 1315) was dan weer de vaste leverancier van standaarden en banieren voor de stedelijke militie. Ook Colaerd de Coets (vier keer magistraat tussen 1306 en 1311) was actief als grote bouwondernemer in dienst van de stad. Uit deze laatste figuren blijkt meteen ook hoe snel er zich binnen deze ambachten een uitgesproken politieke klasse begon af te tekenen.

Ondanks de onvermijdelijke tendens tot oligarchisering kan de impact van de revolutie van 1302 op de samenstelling van de nieuwe politieke elite moeilijk onderschat worden. Van de zevenentwintig prominente geslachten en acht markante individuen die tussen 1280 en 1302 het stadsbestuur domineerden¹⁵² vinden

150 MERTENS, 'De verdeling', p. 459-464. Het 'ideale' systeem werd later door Dirk Van den Auweele in twijfel getrokken (IDEM, *Schepenbank en schepenen*, p. 396-402).

151 Jacoppe den Cloppere, Jan van Muelnekine, Jacop den Oesterlinc, Willem vanden Hille, Janne vanden Hoye, Wouter van Zevekote, Wouter van Hansbeke, Wouter Urbaen, Christiaen van Damme, Michiel Crakebeen, Willem van Raveschoot, Andries van Stijvelde, Jan de Wese, Lamsins den Wulp en mogelijk ook Clayse uten Braamberg (zie bijlage).

152 VAN DEN AUWEELE, *Schepenbank en schepenen*, p. 391.

we in de ‘post-revolutionaire’ fase slechts Joris vander Matte de oude, Janne uten Zacke, Niclais Bonin, Wouter Bonin en Wouter Danwilt terug. Alle overige magistraten waren nieuwelingen op het terrein. Het geïsoleerd karakter van het stadsbestuur was met andere woorden compleet verbroken.

CONCLUSIE

Het onderzoek naar de sociale samenstelling van het stadsbestuur bracht aan het licht dat de omwentelingen van 1302 de bestaande institutionele structuren heviger op hun grondvesten deden daveren dan aanvankelijk gedacht. De Brugse *communitas* maakte niet alleen duidelijk dat de suprematie van de schepenbank als hoogste bestuursorgaan niet onaantastbaar was en dat de magistraten maar konden regeren bij gratie van de gemeenschap, ook de ambachten wisten hun politieke doorbraak te verzilveren. Vanaf nu waren ze *incontournable*. Tot 1310 domineerden de corporaties de twee belangrijkste magistraatscolleges, de schepenbank en de raad, via de operationalisering van het 4-9 verdeelprincipe. Hoewel er tekenen zijn van samenwerkingsverbanden en beurtrossystemen, was er echter van een ‘Ledensysteem’ nog geen sprake.

Ondanks pogingen van graaf Robrecht van Bethune in 1306 om het *status quo* van voor de oorlog te herstellen, wisten de Bruggelingen hun stedelijke autonomie met succes te verdedigen. Ook de teruggekeerde Leliaarts ondervonden de grootste moeite om hun plaats in de Brugse samenleving opnieuw in te nemen. De aanhoudende economische malaise dreef echter het ‘volksfront’ van ambachtslieden en poorters uiteen en markeerde het einde van het verzet tegen het verdrag van Athis-sur-Orge. Van bestraffende maatregelen door de graaf of het stadsbestuur tegen de opstandelingen was er in eerste instantie geen sprake. Het herstel van de rust en de stedelijke eenheid was prioritair. Desondanks eindigde deze eerste historische fase na de revolutie van 1302 alsnog met een nederlaag voor de ambachtslieden. Het proces van decentralisering van de macht via de instelling van de honderdmannen werd na de opstand van 1309 teruggeschroefd. Ook binnen de kleinere ambachten zelf tekende zich al snel een nieuwe bestuursklasse af. De ‘ijzeren wet van de oligarchie’ was ook hier onvermijdelijk.

BIJLAGE

Ambtsjaar 1302-1303

Schepensbank (zeker)				
Nr.	Naam	Beroep	Status	Opmerkingen
1	Heme, Jan	Voller	Ambachtslid	
2	Grote, Janne den	Makelaar- hostelier/ wijnhandelaar	Dubbel	VERBRUGGEN, p.149
3	Poitevine, Willem	Beenhouwer	Ambachtslid	VERBRUGGEN, p.149
4	Banst, Gillis den	Woekeraar?	Onbekend	

Raad (zeker)				
Nr.	Naam	Beroep	Status	Opmerkingen
1	Rughe, Martin vander (B)	Hostelier	Dubbel	
2	Juede, Gillis den	Makelaar	Dubbel	SAB, Confiscatierek., 5, 2, f.192v
3	Osteys, Willem van		Poorter (?)	

Magistraten (waarschijnlijk)				
Nr.	Naam	Beroep	Status	Opmerkingen
1	Bonin, Niclais	Hostelier	Ambachtslid	FUNCK- BRENTANO, p.444
2	Cloppere, Jacoppe den	Drapier	Dubbel	VERBRUGGEN, p.149
3	Holepipe, Willem	Handschoen- werker	Ambachtslid	VERBRUGGEN, p.149
4	Matte, Joris van der (sr)	Wijnhandelaar/ wisselaar	Poorter	SAB, Confiscatierek., 1, 2, f.223r
5	Medele, Gherard van	Verver	Ambachtslid	SAB, Confiscatierek., 2, 1, f.222r
6	Muelnekine, Jan van den	Wever-drapier	Dubbel	VERBRUGGEN, p.149
7	Oesterlinc, Jacop den	Drapier	Ambachtslid	SAB, Confiscatierek., 2, 1, f.222v
8	Prumboude, Lauwerse	Cordouanier/ handelaar	Dubbel	VERBRUGGEN, p.149

9	Scuettelare, Wouter de	Onbekend (misschien makelaar- hostelier?)	Onbekend	SAB, Confiscatierek., 1, 2, f.223r
10	Stasin, Pieter	Wijn- en medehandelaar (?)	Poorter	SAB, Confiscatierek., 1, 2, f.223r
11	Zacke, Janne uten	Kaarsengieter	Poorter	VERBRUGGEN, p.149

Thesaurie				
Nr.	Naam	Beroep	Status	Opmerkingen
1	Maech, Jan de	Onzeker	Onbekend	WYFFELS, II, 1, p. 48, r.11
2	Zarren, Jan van	Lakenhandelaar	Poorter	SAB, Confiscatierek., 1, 2, f. 223v

Ambtsjaar 1303-1304

Schepenbank				
Nr.	Naam	Beroep	Status	Opmerkingen
1	Arnouds, Reinard f.	Onbekend	Poorter	
2	Brantere, Robrechte den	Lakensnijder	Poorter (?)	
3	Danwilt, Wouter	Wisselaar/ handelaar/ cabarethouder	Poorter	
4	Donker, Jan	Wever	Ambachtslid	
5	Grotwerc, Clais	Meester- stadssmid	Ambachtslid	
6	Hille, Willem vanden	Wever-drapier/ handelaar	Dubbel	
7	Hoye, Janne vanden (B)	Wever-drapier	Ambachtslid	
8	Lapscheure, Jan van	Scheerder- raamhouder	Dubbel	
9	Loye, Clais	Visverkoper	Ambachtslid	
10	Museconing, Jan	Hostelier	Ambachtslid	
11	Pieters, Clais f.	Timmerman	Ambachtslid	
12	Potterie, Christiaen	Wever	Ambachtslid	
13	Repere, Robbrechte den	Verkoper van wapentuig	Onbekend	WYFFELS, II, 1, p.186

14	Soybarde, Jan	Wijn- en medehandelaar	Poorter	
----	---------------	------------------------	---------	--

Raad				
Nr.	Naam	Beroep	Status	Opmerkingen
1	Bonin, Wouter (B)	Onbekend	Poorter	
2	Dorpre, Gillis den	Brouwer/Handelaar in canvas (?)	Poorter	
3	Drayere, Robbrechten	Draaier	Ambachtslid	
4	Houte, Hughe vanden	Verver	Ambachtslid	
5	Kerssebome, Pietre van den	Handschoenwerker-beurzenmaker-zadelmaker	Ambachtslid	
6	Mercelien, Pieter f. ver	Voller	Ambachtslid	
7	Muelnekine, Jacob van den	Onbekend	Poorter	
8	Osteys, Willem van	Onbekend	Poorter (?)	
9	Poitevine, Willem	Beenhouwer	Ambachtslid	WYFFELS, II, 1, p.717
10	Porte, Willem vander	Makelaar-hostelier/cabarehouder/wijnh.	Dubbel	
11	Scotte, Colarde den	Grauwwerker	Dubbel	
12	Smaelre Brucghe, Robsoeten vander	Huidenvetter	Ambachtslid	
13	Treuben, Pieter	Beenhouwer	Ambachtslid	
14	Zevokote, Wouter van	Wever-drapier	Ambachtslid	

Thesaurie				
Nr.	Naam	Beroep	Status	Opmerkingen
1	Mussin, Willem	Makelaar (wever/scheerder?)	Ambachtslid	
2	Staden, Jacob van	Beenhouwer	Dubbel	
3	Steenkin, Pieter	Hostelier	Ambachtslid	
4	Zarren, Jan van	Lakenhandelaar	Poorter	

Ambtsjaar 1304-1305

Schepenbank				
Nr.	Naam	Beroep	Status	Opmerkingen
1	Besten, Gillis	Onbekend	Onbekend	
2	Dendermonde, Wouter van	Scheerder	Ambachtslid	
3	Hansbeke, Wouter van	Wever-drapier	Ambachtslid	
4	Hille, Jan vanden	Wever/scheerder?	Dubbel	
5	Hoveschen, Lauwerse den	Wever	Ambachtslid	
6	Kortrijk, Helyase van	Makelaar-hostelier	Ambachtslid	
7	Lodine, Lamsin van	Kruidenier	Poorter	
8	Poele, Symoen vanden (B?)	Handelaar in kledij	Poorter	WYFFELS, II, 1, p.773 en SAB, Confiscatierek., 3, 2, f.109r
9	Sijsele, Jacob van	Huidenvetter	Ambachtslid	
10	Strekaert, Jan	Meester-stadstimmerman	Dubbel	
11	Thobe, Heinric (B)	Beenhouwer	Ambachtslid	
12	Vastraet, Jacob	Houtbreker	Poorter	
13	Wijnricke, Pietre	Brouwer	Poorter	

Raad				
Nr.	Naam	Beroep	Status	Opmerkingen
1	Ardooie, Wouter van	Linnenwever ?	Poorter	
2	Bloemen, Gosin	Wever	Ambachtslid	
3	Braamberg, Clayse uten (f. ser Michiels) (B)	Lakenhandelaar of drapier	Onbekend	
4	Corenbitre, Boidin die	Makelaar-hostelier/medehandelaar	Ambachtslid	
5	Florens, Meus	Visverkoper	Ambachtslid	
6	Goesevoorde, Pieter van	Handschoenwerker-beurzenmaker-zadelmaker	Dubbel	
7	Gord, Clais den	Cordouanier	Ambachtslid	
8	Kortrijk, Wouter van	Kousschepper	Ambachtslid	

9	Monstre, Lamsin bachten	Handelaar	Poorter	
10	Osteys, Willem van		Poorter (?)	SAB, Pol. Char., 1 ^e reeks, 203
11	Priem, Willem	Scheerder-raamhouder	Dubbel	
12	Ruede, Riquard die	Wijnhandelaar	Poorter	
13	Sailgen, Jan	Wijnschroder	Ambachtslid	
14	Varsenare, Janne van	Voller	Ambachtslid	

Thesaurie

Nr.	Naam	Beroep	Status	Opmerkingen
1	Cuper, Clais	Lakenhandelaar of drapier?	Onbekend	
2	Cuper, Jan		Poorter	
3	Maech, Jan de	Onbekend	Onbekend	
4	Urbaen, Wouter	Scheerder-drapier/ wijnhandelaar/ wisselaar	Dubbel	

Ambtsjaar 1305-1306

Schepenbank

Nr.	Naam	Beroep	Status	Opmerkingen
1	Beyaerd, Willem	Cordouanier	Ambachtslid	
2	Biervliet, Hughe van	Standaard- en baniermaker	Ambachtslid	
3	Bloemen, Jan	Scheerder-raamhouder	Ambachtslid	
4	Cuper, Jacob den	Onbekend	Onbekend	
5	Damme, Christiaene van	Wever-drapier/ handelaar	Dubbel	
6	Hoedekin, Jacob	Visverkoper	Ambachtslid	
7	Kic, Janne den	Wever	Ambachtslid	
8	Lauwerins, Pieter f. ser (f. ser Pieters) (sr)	Voller	Ambachtslid	
9	Lonise, Colard	Handelaar in turf?	Poorter	
10	Meyere, Willem die	Handelaar	Poorter	

11	Oedelem, Janne van	Wever	Ambachtslid	
12	Torhout, Heinric van (B)	Hostelier	Ambachtslid	
13	Zacke, Jacob uten	Wisselaar/ corenbiter	Poorter	

Raad

Nr.	Naam	Beroep	Status	Opmerkingen
1	Aken, Arnoude van	Beurzenmaker	Ambachtslid	
2	Brune, Clais de	Handelaar in Gistelsaaien	Poorter	
3	Gottem, Willem van	Lakenhandelaar/ scepper?	Dubbel	
4	Hertsberghe, Heinric van (B)	Kruidenier	Poorter	
5	Moyen, Boidine den	Onbekend	Onbekend	
6	Osteys, Willem van	Onbekend	Poorter (?)	SAB, Pol. Char., 1 ^e reeks, 212.
7	Sint-Kruis, Janne van	Kaarsengieter	Ambachtslid	
8	Sint-Omaars, Bouden van	Verver	Ambachtslid	
9	Tee, Jan metter	Oudegrauwwerker	Ambachtslid	
10	Treuben, Jacob	Beenhouwer	Ambachtslid	
11	Vlaminpoorte, Boudsoeten vander	Bakker	Ambachtslid	
12	Voghet, Janne den	Wever	Ambachtslid	
13	Walle, Wouter vanden	Cordouanier	Dubbel	
14	Westkapelle, Bouden van	Onbekend	Poorter	

Thesaurie

Nr.	Naam	Beroep	Status	Opmerkingen
1	Naes, Pieter	Culcsticker	Ambachtslid	
2	Poperinge, Gabriel van	Hostelier/laken- en wijnhandelaar	Dubbel	
3	Twijnre, Martijn de	Wever of Voller	Ambachtslid	
4	Winnepenninc, Jacob	Hostelier	Ambachtslid	

Ambtsjaar 1306-1307

Schepenbank				
Nr.	Naam	Beroep	Status	Opmerkingen
1	Arnouds, Reinard f.	Onbekend	Poorter	
2	Crakebeen, Michiel	Voller-drapier/ handelaar	Ambachtslid	
3	Cranenburgh, Jacob van	Waslichtmaker/ tavernier/ wijnhandelaar	Dubbel?	
4	Gottem, Willem van	Lakenhandelaar/ sceppeper?	Dubbel	
5	Hansbeke, Wouter van	Wever-drapier	Ambachtslid	
6	Hertsberghe, Heinric van	Kruidenier	Poorter	
7	Hoye, Janne vanden	Wever-drapier	Ambachtslid	
8	Lo, Michiel van	Bakker	Ambachtslid	
9	Matte, Joris vander (sr) (B)	Wijnhandelaar/ wisselaar	Poorter	
10	Staden, Jacob van	Beenhouwer	Dubbel	
11	Steenkin, Pieter	Hostelier	Dubbel	
12	Strekaert, Jan	Meester- stadstimmerman	Dubbel	
13	Zomergem, Ghiselbrecht van	Handschoenwerker	Dubbel	

Raad				
Nr.	Naam	Beroep	Status	Opmerkingen
1	Beernem, Heinric van	Huidenvetter (wever?)	Ambachtslid	
2	Brune, Pieter de	Onbekend	Onbekend	
3	Coets, Colaerd de	Meester- stadsmetselaar	Ambachtslid	
4	Coudebrouc, Roegere van	Lakenhandelaar	Poorter	
5	Kempe, Willem	Zilversmid	Dubbel	
6	Laertijn, Jan	Schipper	Ambachtslid	
7	Leffinge, Clais van	Handelaar? (riemmaker?)	Poorter	
8	Lodine, Lamsin van	Kruidenier	Poorter	

9	Raveschoot, Willem van	Voller-drapier/ handelaar	Dubbel	
10	Rughe, Martin vander (B)	Hostelier	Dubbel	
11	Spindekin, Lamsin	Scepper	Ambachtslid	
12	Stijvelde, Andries van	Wever-drapier	Ambachtslid	
13	Zacke, Jacob uten	Wisselaar/ corenbiter	Poorter	

Thesaurie				
Nr.	Naam	Beroep	Status	Opmerkingen
1	Ardooie, Diederick van	Wijn- en lakenhandelaar	Poorter	
2	Maech, Jan de	Onbekend	Onbekend	

Ambtsjaar 1307-1308

Schepensbank				
Nr.	Naam	Beroep	Status	Opmerkingen
1	Ackere, Jacob vanden	Boekbinder?	Poorter	
2	Biervliet, Hughe van	Standaard- en baniermaker	Ambachtslid	
3	Coets, Colaerd de	Meester- stadsmetselaar	Ambachtslid	
4	Coudebrouc, Roegere van	Lakenhandelaar	Poorter	
5	Laertijn, Jan	Schipper	Ambachtslid	
6	Leffinge, Clais van (B)	Handelaar? (riemmaker?)	Poorter	
7	Loye, Clais	Visverkoper	Ambachtslid	
8	Mercelien, Pieter f. ver	Voller	Ambachtslid	
9	Stijvelde, Andries van	Wever-drapier	Ambachtslid	
10	Torhout, Heinric van	Hostelier	Ambachtslid	
11	Urbaen, Wouter	Scheer-drapier/ wijnhandelaar/ wisselaar	Dubbel	
12	Zacke, Pieter uten	Wisselaar	Poorter	
13	Zevekote, Wouter van	Wever-drapier	Ambachtslid	

Raad				
Nr.	Naam	Beroep	Status	Opmerkingen
1	Ardoorie, Diederic van	Wijn- en lakenhandelaar	Poorter	
2	Gord, Clais den	Cordouanier	Ambachtslid	
3	Gottem, Willem van	Lakenhandelaar/ scepper?	Dubbel	
4	Hansbeke, Wouter van	Wever-drapier	Ambachtslid	
5	Hertsberge, Heinric van	Kruidenier	Poorter	
6	Lauwerins, Pieter f. ser (f. ser Pieters) (sr)	Voller	Ambachtslid	
7	Lo, Michiel van (B)	Bakker	Ambachtslid	
8	Maech, Jan de	Onbekend	Onbekend	
9	Matte, Joris vander (sr?)	Wijnhandelaar/ wisselaar	Poorter	
10	Poperinge, Gabriel van	Hostelier/laken- en wijnhandelaar	Dubbel	
11	Strekaert, Jan	Meester- stadstimmerman	Dubbel	
12	Thobe, Heinric	Beenhouwer	Ambachtslid	
13	Westkapelle, Bouden van	Onbekend	Poorter	

Thesaurie				
Nr.	Naam	Beroep	Status	Opmerkingen
1	Christiaen, Gillis	Laken- en wijnhandelaar	Poorter	
2	Staden, Jacob van	Beenhouwer	Dubbel	

Ambtsjaar 1308-1309

Schepenbank				
Nr.	Naam	Beroep	Status	Opmerkingen
1	Gottem, Willem van	Lakenhandelaar/ scepper?	Dubbel	
2	Hertsberge, Roegier van	Wisselaar/ wijnhandelaar/ tavernier?	Poorter	
3	Hille, Jan vanden	Wever/scheerder?	Dubbel	

4	Hoye, Janne vanden	Wever-drapier	Ambachtslid	
5	Matte, Joris vander (sr?)	Wijnhandelaar/ wisselaar	Poorter	
6	Strekaert, Jan	Meester- stadstimmerman	Dubbel	
7	Thobe, Heinric	Beenhouwer	Ambachtslid	
8	Wese, Jan de	Scheerder-drapier	Ambachtslid	
9	Westkapelle, Bouden van	Onbekend	Poorter	
10	Winnepenninc, Jacob	Hostelier	Ambachtslid	
11	Wulp, Lamsin- den	Wever-drapier	Dubbel	
12	Zacke, Jacob uten (B)	Wisselaar/ corenbiter	Poorter	
13	Zomergem, Ghiselbrecht van	Handschoen- werker	Dubbel	

Raad

Nr.	Naam	Beroep	Status	Opmerkingen
1	Ackere, Jacob vanden	Boekbinder?	Poorter	
2	Bernaerd, Clais	Huidenvetter	Dubbel	
3	Biervliet, Hughe van	Standaard- en baniermaker	Ambachtslid	
4	Coudebrouc, Roegere van	Lakenhandelaar	Poorter	
5	Everaerd, Gillis	Visverkoper	Ambachtslid	
6	Hertsberge, Gillis van	Lakensnijder/ wisselaar	Poorter	
7	Houte, Hughe vanden	Verver	Ambachtslid	
8	Laertijn, Jan	Schipper	Ambachtslid	
9	Leffinge, Clais van	Handelaar (riemmaker?)	Poorter	
10	Mercelien, Pieter f. ver (B)	Voller	Ambachtslid	
11	Potterie, Christiaen	Wever	Ambachtslid	
12	Stene, Janne vanden	Goudsmid/ wisselaar	Dubbel	
13	Torhout, Heinric van	Hostelier	Ambachtslid	

Thesaurie				
Nr.	Naam	Beroep	Status	Opmerkingen
1	Hertsberge, Heinric van	Kruidenier	Poorter	
2	Zacke, Pieter uten	Wisselaar	Poorter	

Ambtsjaar 1309-1310

Schepensbank				
Nr.	Naam	Beroep	Status	Opmerkingen
1	Ackere, Jacob vanden	Boekbinder?	Poorter	
2	Biervliet, Hughe van	Standaard- en baniermaker	Ambachtslid	
3	Buersemakere, Bouden de	Beurzenmaker?	Onbekend	
4	Coets, Colaerd de	Meester- stadsmetselaar	Ambachtslid	
5	Florens, Meus	Visverkoper	Ambachtslid	
6	Gord, Clais den	Cordouanier	Dubbel	
7	Leffinge, Clais van (B?)	Handelaar (riemmaker?)	Poorter	
8	Lo, Michiel van	Bakker	Ambachtslid	SCHOTTE, p.13
9	Maech, Jan de	Onbekend	Onbekend	
10	Stijtvelde, Andries van	Wever-drapier	Ambachtslid	

Raad				
Nr.	Naam	Beroep	Status	Opmerkingen
1	Bonin, Wouter (B?)	Onbekend	Poorter	
2	Cranenburgh, Jacob van	Waslichtmaker/ tavernier/wijnh.	Dubbel	
3	Eeklo, Willem van	Verver	Ambachtslid	
4	Gottem, Willem van	Lakenhandelaar/ scepper?	Dubbel	
5	Hille, Jan vanden	Wever/ scheerder?	Dubbel	
6	Lauwaerd, Diederic	Oudkleerkoper	Ambachtslid	

7	Strekaert, Jan	Meester- stadstimmerman	Dubbel	
8	Thobe, Heinric	Beenhouwer	Ambachtslid	
9	Vos, Jacob de	Onbekend	Onbekend	
10	Westkapelle, Bouden van (B)	Onbekend	Poorter	
11	Winnepenninc, Jaob	Hostelier	Ambachtslid	

Thesaurie

Nr.	Naam	Beroep	Status	Opmerkingen
1	Hertsberge, Heinric van	Kruidenier	Poorter	Afgezet, zie SCHOTTE, p.21
2	Zacke, Pieter uten	Wisselaar	Poorter	Afgezet, zie SCHOTTE, p.21
1	Deken, Clais de	Onbekend	Poorter	
2	Everaerd, Gillis	Visverkoper	Ambachtslid	
3	Matte, Joris vander (sr?)	Wijnhandelaar/ wisselaar	Poorter	
4	Oostkamp, Willem van	Huidenvetter	Ambachtslid	
5	Staden, Jacob van	Beenhouwer	Dubbel	
6	Urbaen, Wouter	Scheerder- drapier/ wijnhandelaar/ wisselaar	Dubbel	
7	Zevekote, Wouter van	Wever-drapier	Ambachtslid	
8	Zomergem, Ghiselbrecht van	Handschoen- werker	Dubbel	

Ambtsjaar 1310-1311

Schepenbank				
Nr.	Naam	Beroep	Status	Opmerkingen
1	Bonin, Wouter	Onbekend	Poorter	
2	Hansbeke, Wouter van	Wever-drapier	Ambachtslid	
3	Lauwerins, Pieter f. ser (f. ser Pieters) (sr)	Voller	Ambachtslid	

4	Leffinge, Jacob van	Wisselaar/ handelaar	Poorter	
5	Matte, Joris vander (sr?) (B)	Wijnhandelaar/ wisselaar	Poorter	
6	Museconing, Jan	Hostelier	Ambachtslid	
7	Poele, Jan vanden	Wisselaar/ handelaar/ lakensnijder	Poorter	
8	Potterie, Christiaen	Wever	Ambachtslid	
9	Staden, Jacob van	Beenhouwer	Dubbel	
10	Strekaert, Jan	Meester- stadstimmerman	Dubbel	
11	Wese, Jan de	Scheerder- drapier	Ambachtslid	
12	Westkapelle, Bouden van	Onbekend	Poorter	
13	Zomergem, Ghiselbrecht van	Handschoen- werker	Dubbel	

Raad				
Nr.	Naam	Beroep	Status	Opmerkingen
1	Alverdoe, Jan (f. ver Lieyaerden)	Handelaar	Poorter	
2	Biervliet, Hughe van	Standaard- en baniermaker	Ambachtslid	
3	Broeke, Lauwers uten (B)	Wijnhandelaar/ tavenier?	Poorter	
4	Brune, Pieter de	Onbekend	Onbekend	
5	Crakebeen, Michiel	Voller-drapier/ handelaar	Ambachtslid	
6	Deken, Clais de	Onbekend	Poorter	
7	Everaerd, Gillis	Visverkoper	Ambachtslid	
8	Houte, Hughe vanden	Verver	Ambachtslid	
9	Laertijn, Jan	Schipper	Ambachtslid	
10	Maech, Jan de	Onbekend	Onbekend	
11	Rose, Gillis	Bakker	Dubbel	
12	Sijsele, Jacob van	Huidenvetter	Ambachtslid	
13	Zevekote, Wouter van	Wever-drapier	Ambachtslid	

Thesaurie				
Nr.	Naam	Beroep	Status	Opmerkingen
1	Christiaen, Gillis	Laken- en wijnhandelaar	Poorter	
2	Urbaen, Wouter	Scheerder- drapier/ wijnhandelaar/ wisselaar	Dubbel	

Een vreemde eend in de bijt?
Het *Liber anniversarium* als parochiale
agenda voor de Onze-Lieve-Vrouwkerk
te Brugge in de late middeleeuwen¹

INLEIDING

Het archief van de armendis van Onze-Lieve-Vrouw te Brugge herbergt een *obituarium* uit de 15de eeuw: register 179.² Noch over de ontstaanscontext noch over het gebruik is veel bekend, waardoor voorgaande studies het document vaak links lieten liggen of het gebruikten zonder het document zelf grondig te onderzoeken.³ *Obituaria* zijn bronnen die een schat aan historische informatie bevatten, maar het is belangrijk om dit brontype grondig te analyseren en hierbij ook andere archiefstukken te betrekken alvorens het aan te wenden voor historisch onderzoek.⁴ Het gekozen *obituarium* vormt hiervoor de ideale casestudy aangezien het zich bevindt in een rijk archief met nog drie andere memorieboeken uit de late middeleeuwen.⁵ Omdat de armendis verbonden was met

1 Dit artikel kadert in mijn doctoraatsonderzoek aan de KU Leuven Campus Kulak Kortrijk naar de religieuze en caritatieve stichtingen bij de armendissen in Brugge onder begeleiding van prof. dr. Paul Trio.

2 BRUGGE, OCMW-archieff, dis O.L.V., register 179: *Liber Anniversarium*, 15de eeuw.

3 Galvin noch Van Zeir gebruiken het archiefstuk: P. VAN ZEIR, *De armendissen der oude Brugse stadsparochies voor 1526*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KU Leuven, 1957, p. xi; M. GALVIN, *The poor tables of Bruges 1270-1477*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Columbia University, 1998, p. 250; Rössner en Brown vermelden het stuk wel in hun onderzoek maar besteden er slechts zijdelings aandacht aan: R. RÖSSNER, *Hansische Memoria in Flandern. Alltagsleben und Totengedenken der Osterlinge in Brügge und Antwerpen (13. bis 16. Jahrhundert)*, Frankfurt am Main, 2001 (Hansekaufleute in Brügge, Teil 5), p. 64-69; A. BROWN, *Civic Ceremony and Religion in Medieval Bruges c. 1300-1520*, Cambridge, 2011, p. 329.

4 Op deze problematiek werd al eerder gewezen door P. TRIO, 'Obituaries or Anniversary Books: Handle with Care!', in: R. DE WEIJERT, e.a. (red.), *Living Memoria. Studies in Medieval and Early Modern Memorial Culture in Honour of Trouw van Bueren*, Hilversum, 2011 (Middeleeuwse studies en bronnen, 137), p. 190-191.

5 Memorieboek is een brede term die allerlei documenten omvat die gebruikt werden bij de herdenking van de doden. Meer informatie over deze bronnen is te vinden op de website van het MeMO project dat middeleeuwse bronnen relevant

de Onze-Lieve-Vrouweparochie en de desbetreffende parochiekerk en onder de controle van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel stond, behoren ook de andere parochiale instellingen die met deze kerk verbonden waren, zoals de kerkfabriek en het commuun, en hun archief tot de bredere context van het *obituarium* en worden deze meegenomen in het onderzoek.⁶ Via een diepgaande analyse van het archiefstuk zelf gekoppeld aan een vergelijking met andere *obituaria* van de dis van de Onze-Lieve-Vrouweparochie, toont dit artikel aan dat register 179 niet enkel stichtingen van de armen-dis bevat, maar eerder een parochiaal document was dat door verschillende instellingen werd geraadpleegd en aangevuld.

Over de brontypologie van memorieboeken is reeds veel geschreven, maar het blijft een open kwestie. Een *obituarium* behoort tot de familie van de necrologische documenten en bevat, in kalendervorm, de religieuze en/of caritatieve verplichtingen die de instelling diende na te komen in de context van memoriestichtingen.⁷ Aanpassingen, doorhalingen en toevoegingen komen veelvuldig voor. De belangrijkste scheidingslijn tussen de twee groepen necrologische documenten (*necrologia* en *obituaria*) betreft de functie. *Necrologia* waren in de eerste plaats bestemd voor de liturgie terwijl *obituaria* een administratieve functie vervulden.⁸ Deze opsplitsing - eerst door Huyghebaert geformuleerd in

voor memorieonderzoek binnen de grenzen van het huidige Nederland tracht te bundelen: <http://memo.hum.uu.nl/database/index.html>.

- 6 We spreken hier gemakshalve van parochiale instellingen, en niet van kerkelijke instellingen. Zo waren zowel de armen-dis als de kerkfabriek geen kerkelijke instellingen.
- 7 P. TRIO, 'Moordende concurrentie op de memoriemarkt. Een eerste verkenning van het fenomeen jaargetijde in de Lage Landen in de late middeleeuwen (ca. 1250-1550)', in: J. DEPLOIGE, B. MEIJNS & R. NIP (red.), *Herinnering in geschrift en praktijk in religieuze gemeenschappen uit de Lage Landen, 1000-1500*, Brussel, 2009, p. 147. Zowel liturgische als caritatieve stichtingen vallen onder het algemene begrip *memoria* waarbij individuen voorzieningen treffen om hun zielenheil of dat van hun naasten veilig te stellen via onder andere liturgische diensten, armenzorg, memorietaferelen, etc. O. OEXLE definieerde *memoria* dan ook zeer treffend als een "totaal fenomeen": O. OEXLE, 'Memoria und Memorialbild', in: K. SCHMID & J. WOLLASCH (red.), *Memoria: der geschichtliche Zeugniswert des liturgischen Gedenkens im Mittelalter*, München, 1984 (Münstersche Mittelalter-Schriften, 48), p. 394.
- 8 N. HUYGHEBAERT, *Les documents nécrologiques*, Turnhout, 1972 (Typologie des sources du Moyen Age occidental, 4), p. 35.

1972 - is een artificiële classificatie waar de middeleeuwse scribent geen rekening mee hield, zoals Lemaître al aantoonde.⁹ Bovendien is de term *necrologium* een neologisme dat in de middeleeuwse bronnen niet voorkomt.¹⁰ Van Bueren stelt een alternatieve indeling voor op basis van de inhoud: graflijsten, lijsten met memoriediensten, naamlijsten, lijsten met schenkingen en stichtingen.¹¹ Lemaître definieert een *necrologium* als een kalender waarin de namen van de leden van de gemeenschap (het klooster of kapittel) worden genoteerd op de dag van hun overlijden,¹² terwijl een *obituarium* de namen noteert van leden van de gemeenschap én van anderen die een jaargetijde of andere memoriediensten hebben gesticht. De notities in *obituaria* zijn hierdoor doorgaans uitgebreider en bevatten extra (administratieve) informatie over zowel de stichter en de stichting terwijl de informatie bij *necrologia* beperkt blijft tot enkel een naam en soms de positie van het individu binnen de organisatie.¹³ Volgens deze laatste indeling zijn zowel het *Liber Anniversarium* als alle andere memorieboeken die voor dit artikel werden geraadpleegd *obituaria*.

Het *obituarium* bevindt zich in het Brugse OCMW-archief binnen het bestand “Armendis van Onze-Lieve-Vrouw te Brugge”. Armendis waren parochiale instellingen in het ancien régime onder leiding van enkele dismeesters. Hun kerntaak bestond erin uitdelingen te organiseren voor de armen van de eigen parochie.¹⁴ Deze distributies bestonden, naast geld, vooral uit brood, eventueel aangevuld met vlees (haring tijdens de vasten), bier of wijn,

9 J.-L. LEMAÎTRE, *Les documents nécrologiques. Mise à jour*, Turnhout, 1985 (Typologie des sources du Moyen Âge occidental, mise à jour du fascicule, 4), p. 11.

10 J.-L. LEMAÎTRE, ‘Nécrologes et obituaires: une source privilégiée pour l’histoire des institutions ecclésiastiques et de la société au Moyen Âge?’, C. CAROZZI & H. TAVIANI-CAROZZI (red.), *Le médiéviste devant ses sources: questions et méthodes*, Aix-en-Provence, 2004, p. 27.

11 T. VAN BUEREN, ‘Gebruik en functie van memorieboeken’, p. 13. Ook het online project MeMO gaat dieper in op de definitie van *obituaria*: <http://memo.hum.uu.nl/>.

12 Nochtans kregen ook externen soms een plaats in het necrologium.

13 LEMAÎTRE, ‘Nécrologes et obituaires’, p. 26-28.

14 Armendis, dis, armentafel of tafel van de H.-Geest zijn allemaal synoniemen voor dezelfde instelling: M. GALVIN, *The poor tables of Bruges*, p. 1-6; M. TITS-DIEUAI-DE, ‘Les tables des pauvres dans les anciennes principautés belges au Moyen Âge’, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 88 (1975), p. 576. In dit artikel wordt er gekozen voor de benaming (armen)dis.

boter, eieren, erwten, kledij, schoenen en brandstof. Hiernaast zorgden de armendissen ook voor andere vormen van steun, zoals het betalen van de begrafenis van arme parochianen. Deze instellingen vormden één van de hoofddassen van de laatmiddeleeuwse armenzorg in de Zuidelijke Nederlanden en dus ook in Brugge. Hun patrimonium en geld haalden ze voornamelijk uit schenkingen en stichtingen door de inwoners van de stad.¹⁵ Als individu kon je onroerend of/en roerend (een rente, cijns of geldbedrag) bezit schenken aan de dis om een uitdeling te stichten, een jaargetijde te laten inrichten of beide om zo je eigen zielenheil of dat van familie veilig te stellen. Deze twee categorieën van stichtingen (religieus-caritatief) werden door de armendis zorgvuldig geregistreerd en bijgehouden.

De grote en rijke Onze-Lieve-Vrouwekerk was naast Sint-Donaas de enige middeleeuwse Brugse kerk waaraan een kapittel was verbonden.¹⁶ Vanaf de 13de eeuw waren de volgende geledingen verbonden aan de kerk: het kapittel onder leiding van de proost, het commuun, de verschillende kapelanieën, de kerkfabriek, de armendis en de drie parochiegeestelijken. De parochie was namelijk ingedeeld in drie porties, met elk een eigen pastoor: de gouden, de zilveren en de loden portie.¹⁷ Hiernaast waren er ook nog verschillende broederschappen en gilden gevestigd in de kerk.¹⁸ Het

15 Nieuwe stichtingen en schenkingen bleven gedurende de late middeleeuwen voor nieuw kapitaal zorgen. Over het ontstaan van de instellingen en het verwerven van het beginpatrimonium bestaat er veel onduidelijkheid. Marechal neemt aan dat het beginpatrimonium voortkwam uit stichtingen en schenkingen van de burgerij: G. MARECHAL, 'Armen- en ziekenzorg in de Zuidelijke Nederlanden', in: D.P. BLOK (red.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden. II (Middeleeuwen)*, Haarlem, 1982, p. 274. Tits-Dieuaide ziet dan weer een link met de Gregoriaanse kerkvorming waarbij de armendis het deel van de parochiale inkomsten dat toebehoorde aan de armen opeiste: TITS-DIEUAIDE, 'Les tables des pauvres', p. 565.

16 Meer informatie over de structuur van deze parochie is te vinden in: H. CALLEWIER, *De Papen van Brugge. De seculiere clerus in een middeleeuwse wereldstad, 1411-1477*, Brugge, 2014, p. 33-35. De Sint-Salvatorkerk werd pas in 1501 verheven tot collegiale kerk: A. J. DUCLOS, *Bruges: histoire et souvenirs*, Brugge, 1910, p. 461.

17 Ook in de rest van Vlaanderen werden veelal grote parochies vaak opgedeeld in porties: A. -L. VAN BRUAENE & M. BAUWENS, 'De Sint-Jacobskerk te Gent. Een onderzoek naar de betekenis van de stedelijke parochiekerk in de zestiende-eeuwse Nederlanden', in: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 65 (2011), p. 109.

18 M. VANDERMAESEN, *Inventaris van het oud archief der kerkfabriek van Onze-Lieve-Vrouw te Brugge* (Rijksarchief te Brugge. Inventarissen. 27) Brussel, 1984, p. 16.

commuun, of koorgezelschap, groepeerde de proost, kanunniken, kapelanen, vicarissen en pastoors en was een getijdecollege dat ook jaargetijdediensten en andere memoriediensten organiseerde.¹⁹ De kerkfabriek was dan weer verantwoordelijk voor het beheer van het patrimonium van de kerk, met uitzondering van het koor dat onder het kapittel ressorteerde.²⁰ Beide instellingen zouden tot het eind van de 16de eeuw onder de voogdij van het kapittel blijven.²¹ De armendis opereerde zelfstandiger dan de andere instellingen. Welgestelde parochianen stonden aan het hoofd van de instelling en ze hadden een eigen patrimonium ter beschikking. De proost van het kapittel had wel het recht de jaarlijkse rekeningen te horen en oefende zo een vorm van controle uit. In de loop van de 16de eeuw trachtte het stadsbestuur van Brugge hier tevergeefs verandering in te brengen.²²

HET ARCHIEF VAN DE DIS

De oudste inventaris van het disarchief van Onze-Lieve-Vrouw (1690) maakt geen gewag van het *obituarium*, wat mogelijk te verklaren is doordat deze inventaris onvolledig lijkt.²³ Het zou er ook op kunnen wijzen dat het stuk toen niet tot het archief van de armendis behoorde. Maar ook de inventaris van het archief van het kapittel uit 1706 bevat geen verwijzing naar register 179.²⁴ De volgende inventaris van het disarchief (1759) omschrijft het als volgt: *Nogh eenen oudtwetschen versleten ouden bouck sijnde liber Aniversariorum aeclesiae beatae Marie Virginis etc. met eenen grooten jseren keten vast aen de couvert*.²⁵ Deze notitie typeert het archiefstuk als *Liber Anniversarium* van de gehele Onze-Lieve-Vrouwekerk en dus niet specifiek van de armendis.²⁶ Mogelijk

19 VANDERMAESEN, *Inventaris van het oud archief*, p. 16.

20 Naast het kerkgebouw zelf ging het hier ook om het roerende en onroerende bezit, de tienden en inkomsten uit stichtingen, rechten en giften: W. NOLET & P.C. BOEREN, *Kerkelijke instellingen in de middeleeuwen*, Amsterdam, 1951, p. 196-197.

21 VANDERMAESEN, *Inventaris van het oud archief*, p. 8.

22 BRUGGE, *OCMW-archieff*, dis O.L.V., charter nr. 509, a° 1542.

23 BRUGGE, *OCMW-archieff*, dis O.L.V., register 192, a° 1690.

24 BRUGGE, *Rijksarchieff*, Oud Kerkarchieff van O.L.V. te Brugge, 6: Inventaris van archivalia berustend in het archief van het kapittel, met ontwerp, a° 1706.

25 BRUGGE, *OCMW-archieff*, dis O.L.V., register 193, a° 1759, f. 306r.

26 *Liber Anniversarium* of jaargetijdeboek is een middeleeuwse (en latere) benaming voor een necrologisch document en kan beschouwd worden als een synoniem

was dit de oorspronkelijke benaming vanop een verloren gegaan titelblad. Het repertorium van Belgische necrologische documenten wijst het *obituarium* toe aan het kapittel van Onze-Lieve-Vrouw.²⁷ De huidige inventaris van de dis (1898) groepeerde dit *obituarium* samen met drie andere *obituaria* ouder dan 1600 onder de hoofding: *Ordonnantien der Disschen en jaargetijden*.²⁸ De aanwezigheid van deze vier *obituaria* laat toe om een chronologie op te stellen en zo register 179 beter te plaatsen in de tijd. In het archief van het commuun van de kerk bevindt zich een vijfde necrologisch document dat de naam *planarium* draagt en ook een interessant vergelijkingspunt biedt.²⁹ Voor we overgaan tot de analyse van register 179, komen de andere *obituaria* kort aan bod.

Register 178 - het oudste *obituarium* in het disarchief - is opgesteld in het Middelnederlands tussen 1371 en 1383 en werd daarna aangevuld tot in 1437 door meerdere handen.³⁰ Het archiefstuk bevat niet enkel een kalender, maar is opgebouwd uit diverse delen: allereerst is er een lijst met lijfrenten die de dis jaarlijks schuldig was aan individuen (f. 1r-3r), dan volgt de kalender neergeschreven in rode en zwarte inkt (f. 4r-53v), gevolgd door uittreksels uit en kopieën van stichtingsakten en andere charters (f. 54r-76r); een lijst met de te celebreren jaargetijden bevindt zich tussen deze afschriften (f. 67r-67v) en de laatste folio's (f. 77r-82r) bevatten een later toegevoegd beknopt overzicht van de uitdelingen uit 1421. De kalender geeft telkens de dagletter (soms voorafgegaan door het gulden getal) en relevante feestdag, waarna een beknopte notitie

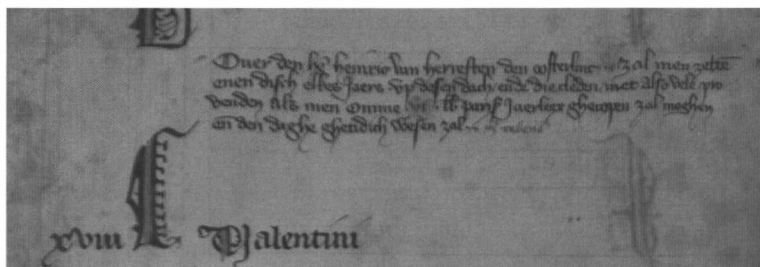
voor *obituarium*: N. HUYGHEBAERT, *Les documents nécrologiques*, p. 34. In principe bevat een jaargetijdenboek enkel de verplichtingen in het kader van jaargetijden en is zo selectiever dan een *obituarium*. In de late middeleeuwen werden de termen echter door elkaar gebruikt: LEMAITRE, *Les documents nécrologiques*, p. 11.

27 U. BERLIÈRE, *Inventaire des obituaires Belges (collégiales et maisons religieuses)*, Brussel, 1899, p. 14.

28 BRUGGE, OCMW-archief, *Inventaris der archieven van den Disch van Onze Lieve Vrouw*, geschreven inventaris, a° 1898.

29 Een *planarium* is een eigentijds synoniem voor *obituarium*. Doordat de bron op de kaft zelf de naam *planarium* draagt en vroeger onderzoek er ook zo naar heeft verwezen, hanteren we hier verder deze term: N. HUYGHEBAERT, *Les documents nécrologiques*, p. 34; BRUGGE, *Rijksarchief*, Oud Kerkarchief van O.L.V. te Brugge, 735: *Planarium of jaaroverzicht van fundaties en kerkelijke diensten*, midden 16de eeuw.

30 BRUGGE, OCMW-archief, dis O.L.V., register 178: *lijfrenten, disschen en fondatiën*, 1355-1437.

14 februari, met dagletter C, bevat de stichting van Hendrik van Herresten (fol. 9v).

van de stichting wordt gegeven. De kalender maakt gebruik van de nieuwjaarsstijl waarbij het nieuwe jaar op 1 januari aanvangt.³¹

De armendis besloot in 1437 om register 178 te vervangen door een nieuwer exemplaar, register 180, dat op het voorblad geda-teerd is: *Desen bouck was gheordenert ende ghemaect int jaer m cccc xxxvii den xxsten dach in wedemaent*.³² De kalender hanteert het Middelnederlands en loopt van 24 juni tot 23 juni en dus niet volgens de nieuwjaarsstijl zoals register 178. Dit kan wijzen op een meer exclusief administratief karakter aangezien de admi-nistratie vaak het jaar begon op 24 juni (Sint-Jansdag). Ook de rekeningen van de armentafel beginnen steevast op 24 juni.³³ De dagletters geven de dagen aan. De notities van de diverse stich-tingen zijn gedetailleerd en tonen een mix van caritatieve en li-turgische stichtingen. Opmerkelijk is dat de stichtingen waarbij de dag van uitvoering afhankelijk was van de Paasdatum niet apart zijn opgenomen in een lijst achteraan, maar ingepast zijn in de kalender. De latere aanpassingen en toevoegingen vonden plaats vóór 1480.

Het daaropvolgende *obituarium*, register 181, werd opgesteld in 1483 of 1494 en bevat toevoegingen tot het einde van de 16^{de}

31 E.I. STRUBBE & L. VOET, *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden*, Antwerpen, 1960, p. 51-52.

32 BRUGGE, *OCMW-archieff*, dis O.L.V., register 180: *overzicht dissen en jaargetijden*, a° 1437, f. 1r.

33 BRUGGE, *OCMW-archieff*, dis O.L.V., register 1-27: *rekeningen*.

April.

Vp ten heylighen paescche dach. ouer Jan.
de crayschietere. ende dier willem de hoedemakere.
en me itelo op elke prouende
iii. d. parisiſe — i. prouende. xx. s. gro.

Vp den zelue dach de gheslachte vanden
Voorde — — — — — s. gro.

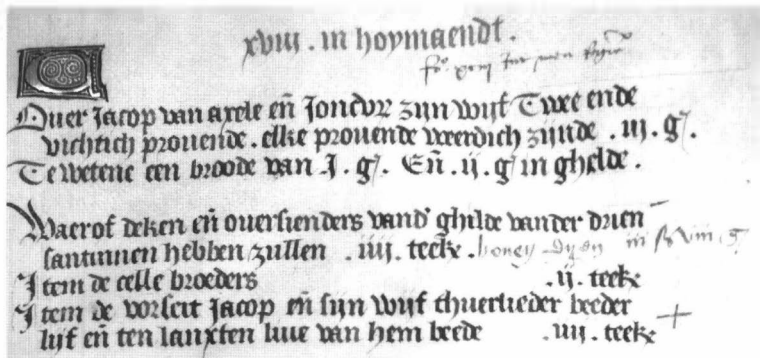
Vp de zelue dach gheslachten potken
ten duffche ende een pinte kinsch winc
d. m. en besette d. pieter vanden hille
comē

Umanendueghs inde paescche daghe. xxx.
paede — — — — — s. m. d. gl.

Umanendueghs inde paescche daghe. xxx.
prouende — — — — — s. m. d. gl.

De stichtingen op Pasen (Jan de Crayenschietere en Willem de Hoedemaker, het geslacht vanden Voorde en Pieter vanden Hille) werden met nog andere stichtingen op wisselende feestdagen opgenomen tussen 24 en 25 april (fol. 66r).

eeuw.³⁴ Dit *obituarium* vertoont grote gelijkenissen met register 180: beide kalenders starten op 24 juni, zijn opgesteld in het (Middel)Nederlands, bevatten wel de dagletters maar niet de gulden getallen en de stichtingen zijn gedetailleerd weergegeven. Zo vermeldt de notitie bij de stichting van Jacob van Axele en zijn echtgenote dat tien van de 52 porties bestemd zijn voor het gilde van de Drie Santinnen, de celbroeders en de stichters zelf. Enkele stichtingen werden later verplaatst van dag of inhoudelijk aangepast, wat voor een groot aantal randnotities zorgde.

De stichting op 18 juli is één van de notities in het basishandschrift (fol. 43r). In de marge zijn verschillende aanvullingen in een latere hand te zien.

Het laatste *obituarium* is het *planarium* van het commuun van de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Het *planarium* stamt volgens de huidige inventaris uit 1526-1575, maar een exacte datering ontbreekt.³⁵ Het is een groot document (34x25x9cm) met een kalender waarin de religieuze verplichtingen van het commuun opgelijst staan in het Latijn volgens de nieuwjaarsstijl. Elke folio omvat één dag van het jaar. Zowel voor- als achteraan in het *planarium* bevinden zich kopieën van akten en er is ook een namenindex aanwezig. Aanpassingen en toevoegingen in diverse handen tonen aan dat het zeker tot in de 17de eeuw in gebruik was.

34 BRUGGE, OCMW-archief, dis O.L.V., register 181: *ouerzicht dissien en jaargetijden*, a° 1483-1494, f. 174r, bevat de stichting van Jan van Gruuthuuse die diende uitgevoerd te worden op 30 november, de eerste zondag van de advent. Dit betekent dat de zondagsletter voor het jaar van redactie E was, wat in combinatie met een paleografische analyse de jaren 1483 en 1494 oplevert.

35 BRUGGE, Rijksarchief, Oud Kerkarchief van O.L.V. te Brugge, 735: *Planarium*.

Inquis
 . lxxij .

Inuenio factum Duplex ad qd dicitur magr Johes Calf can h^o ecc. xx. s annuos
 Eod die dicitur Willm de hulst cleric. m. libi p^o recos ad
 Eod die ordinat fut ad festu. xx. s recos ad p^o p^o assign fut in chistele ex
 plendi p^o p^o Willm dan de hond

Annuersariu paruu Illustrissime dñe Marie duasse burgondie ec.
 fundatu per nobilem domina Jaquelina de crequi vt patet folio
 lviij. huius libri. Ad quod distribuuntur. vi libi p. In modum qui
 sequitur. Primg. Ad vigilias xxx s p. Cantory vigilaru. u s p.
 Ad commendationes x s p. Ad missam aiaru cu sequentia. dies ur.
 xxxij s p. Celebranti vi s p. Illustris cant. ix s p. prouisor.
 cleric virg tab uij s p. Custodi puer uij s p. Curas uij s p.
 Confraternitati. vi s p. Campisoms ix s p. In hys obligatur
 cōitas chori vt patet per cōputu obedientie anni xv^o xx. folio.
 Clj.

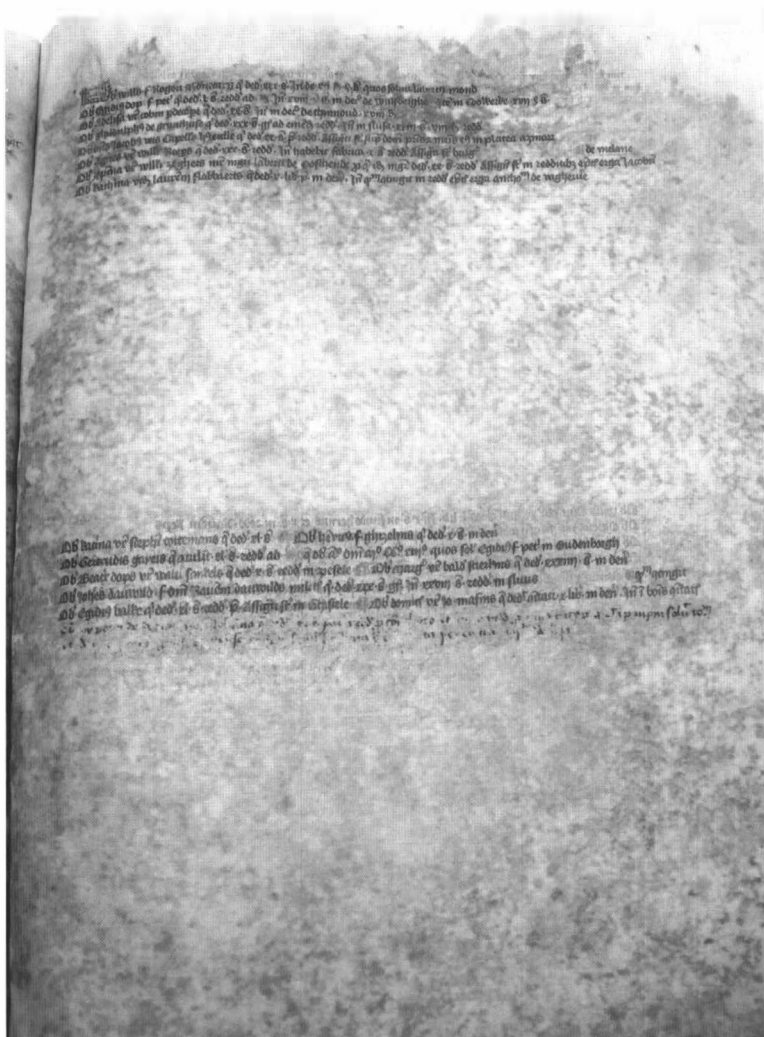
Dbut Domucella Barbara bouchiers vxor. qdam nicolay
 de croye. alias Drumers. pro annis annuersario recepit co
 munitas nra in annis redditibus. iij. libi p. denario.
 24. estimato. distribuendas in modu qui sequit. Ad
 vigilias. xx. s p. Ad subuenite. x s p. Ad missam
 aiaru. cu sequentia. xxxij s p. Celebrati. iij. s p. ministris
 cant. cust. cler. virg. tabula. prouisor. viij. s p. Curat.
 uij s p. Confraternitati. vi s p. Campisoms. vi s p. Missa
 futu accedent officantes aiarum ad sepultura lecturi.
 ozones cōsuetas. Ista fundatio patet p computu obedien.
 ani. 1474. fo. 242.

5 mei bevat vijf stichtingen (Johannes Calf, Willem de Hulst, Willem de Hond, Maria van Bourgondië en Barbara Bouchiers) (fol. 72). De eerste drie stichtingen zijn in het basishandschrift, de andere twee zijn latere aanvullingen.

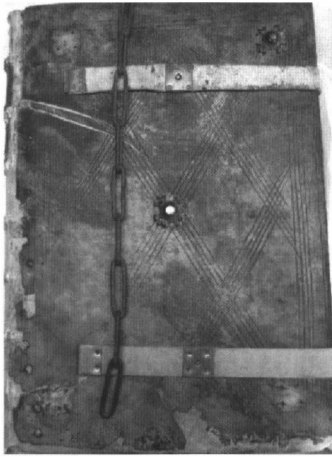
EEN VREEMDE EEND IN DE BIJT

Register 179 (50x35x4cm) telt 99 perkamenten folio's met daarop de kalender in nieuwjaarsstijl (f. 1r-93v) en de stichtingen op feestdagen afhankelijk van Pasen (f. 94r-99r). Het register is niet gefolieerd behalve op de laatste folio waar in potlood het cijfer 99 staat geschreven. Hoewel de kalender nog volledig is, zijn enkele notities voor- en achteraan het document onleesbaar door de slechte bewaring. Er zijn geen sporen van prikken terug te vinden en enkel de eerste 30 folio's bevatten sporen van liniëring, maar door de slechte staat van het perkament is dit amper zichtbaar, waardoor het niet mogelijk is een volledig liniëringsschema op te stellen. Wel zichtbaar is dat de bladspiegel bestaat uit twee kolommen waarbij de eerste de dagletter en het gulden getal bevat. De tweede kolom bevat de eventuele feestdag en de relevante stichtingen voor deze dag. Op elke folio zijn er slechts twee dagen opgenomen. Het *obituarium* werd gerestaureerd in 1971 door de restauratiediensten van het Algemeen Rijksarchief. Bij deze restauratie werden de individuele folio's waar nodig versterkt om verder verval tegen te gaan. Ook werden er schutbladen toegevoegd ter bescherming van de perkamenten folio's.

De notities werden geredigeerd in een donkerbruine inkt maar de dagletters, gulden getallen en feestdagen zijn in rode inkt geschreven. Hoofdletters zijn zacht aangezet met dezelfde rode inkt. Bij aanvang van een nieuwe maand staan de letters KL (*Kalendae*) als initiaal in blauwe en rode inkt. Ook enkele stichtingen vatten aan met een - weliswaar niet gekleurde - initiaal maar dit is eerder uitzonderlijk. De grote perkamenten vellen zijn van een zeer hoge kwaliteit. Het document is ingebonden en voorzien van een houten berd bekleed met leder, versierd met een decoratief lijnenpatroon en beslagen met tien metalen knoppen, waarvan er aan de voorzijde drie ontbreken. Verder zijn er twee lederen riemen om het boek mee te sluiten en is er een ketting met tien schakels aan de achterzijde bevestigd. Bij de restauratie is er een nieuwe houten berd voorzien waarop de originele lederen kftbekleding, metalen knoppen en ketting zijn bevestigd. Al deze uiterlijke kenmerken zorgen ervoor dat het een log maar indrukwekkend document is dat een loutere administratieve functie lijkt tegen te spreken.

Folio 27r illustreert duidelijk de indeling van register 179: elke dag bevat slechts twee dagen (13 en 14 april) van elkaar gescheiden door een grote witruimte. Alle notities zijn in het basishandschrift, behalve de laatste notitie op 14 april. Bovenaan de folio is ook duidelijk de beschadiging zichtbaar.

De houten berd van register 179 met lederen bekleding, ketting, metalen knoppen en lederen riemen.

De basishand bestaat uit een *littera hybrida formata* die zeer consistent is.³⁶ Andere handen vulden verder aan, maar dit blijft beperkt: ca. 6% van alle notities zijn toevoegingen. Deze latere handen maakten bijna allemaal gebruik van de *littera hybrida currens*. Het beperkte aantal doorhalingen, aanvullingen, randnotities of andere redactionele ingrepen wijst ofwel op een relatief korte redactieperiode, ofwel op een betrekkelijk grote continuïteit in de stichtingen. De grote witruimtes tussen de dagen onderling lijken erop te wijzen dat de maker een langdurig gebruik in gedachten had. Het *obituarium* was dus waarschijnlijk ontworpen om een hele tijd mee te gaan, maar om een onbekende reden werd er relatief snel na de eerste redactieperiode gestopt met nieuwe toevoegingen.

De toevoegingen zijn geschreven door minstens twintig individuele handen. Al deze handen onderscheiden is onder meer door de slechte staat van sommige folio's niet evident en binnen de opzet van deze bijdrage evenmin haalbaar. Daarom beperken we ons hier tot het aanhalen van enkele voorbeelden. Een typische latere toe-

36 Voor het benoemen van de geschriften werd gebruik gemaakt van de classificatie van Liefertinck: G.J. LIEFTINCK, 'Pour une nomenclature de l'écriture livresque de la période dite gothique. Essai s'appliquant spécialement aux manuscrits originaires des Pays-Bas médiévaux', in: B. BISCHOFF, G.J. LIEFTINCK & G. BATTELLI (red.), *Nomenclature des écritures livresques du IXe au XVIe siècle. Premier colloque international de paléographie latine. Paris 28-30 avril 1953*, Parijs, 1954, p. 15-34.

voeging is deze van de stichting van Johannes Wijts. De notitie geeft nauwelijks details, wat de koppeling aan een bepaalde stichtingsakte of het nauwkeurig dateren bemoeilijkt.³⁷ Waarschijnlijk gaat het hier om Johannes Wijts, die in 1485 *clericus installatus* was en in 1491 en 1502 de functie van kapelaan waarnam, beide in de Onze-Lieve-Vrouwekerk.³⁸ De stichting dateert dus vermoedelijk van eind 15de eeuw. Deze hand voegde klaarblijkelijk geen andere notities toe.

Eén van de duidelijk definieerbare handen heeft zeven notities nagelaten die betrekking hebben op drie stichtingen. Het gaat om een relatief vaste hand waarbij de hoofdletters aangezet zijn met rode inkt. De notities zijn eerder uitgebreid en het zijn de enige aanvullingen waarbij een vorm van decoratie is aangebracht. Twee van de drie stichtingen, nl. deze van Joos Berthilde en de broers Pieter en Colard de Labye, zijn dankzij stichtingsakten te dateren op 1474 en 1470.³⁹ Joos Berthilde ontving in 1452 de wijding tot *clericus* en was tussen 1454-1485 kanunnik en pastoor van de loden portie in de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Hij stierf tussen 1485-1486 en liet verscheidene memoriediensten inrichten, waaronder uitdelingen en verscheidene jaargetijden bij de armendis van Onze-Lieve-Vrouw. Hij betaalde eveneens voor de stichting van een dubbel feest van Sint-Jozef op 19 maart.⁴⁰ Ook de broers Pieter en Colard de Labye hadden een nauwe band met de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Zo was Colard in 1489 kerkmeester en deed hij meerdere giften aan de kerk.⁴¹

Het document zelf bevat geen expliciete datering. Een relatieve datering op basis van verschillende elementen is echter wel mogelijk. Op basis van het handschrift blijkt dat zowel de eerste registratie als de aanvullingen uit de 15de eeuw stammen. 54 notities uit

37 BRUGGE, OCMW-archief, dis O.L.V., register 179, f. 59r.

38 H. CALLEWIER, *De Brugse seculiere clerus 1411-1477*, databank bij: IDEM, *De papen van Brugge. De seculiere clerus in een middeleeuwse wereldstad (1411-1477)*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, KU Leuven, p. 1348-1349.

39 BRUGGE, OCMW-archief, dis O.L.V., register 179, f. 52r, 53v, 84v, 86r en 86v; f. 20v en 83v.

40 CALLEWIER, *De Brugse seculiere clerus 1411-1477*, databank, p. 107.

41 J.-J. GAILLIARD, *Inscriptions funéraires et monumentales de la Flandre Occidentale, avec des données historiques et généalogiques. Arrondissement de Bruges, II, Brugge*, 1866, p. 272.

register 179 zijn exact te dateren door verwijzingen in de tekst zelf of door ze te koppelen aan overgeleverde stichtingsakten uit het disarchief. Zeven stichtingen gaan terug tot de 13de eeuw. Zo gaf Gillis Dop in 1274 40 schellingen voor een fundatie op zijn sterfdag.⁴² Deze oude notities suggereren dat register 179 voorafgegaan is door een ouder voorbeeld zoals gewoonlijk bij dit brontype. De jongste stichting in het basishandschrift dateert van 7 augustus 1462, toen Matheus Ghijselin 10 ponden parisis schonk.⁴³ De oudste gedateerde aanvulling is deze van Gerard de Grote, vicaris van de proost van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel.⁴⁴ Deze stichting dateert van 10 september 1463.⁴⁵ Dit betekent dat de eerste redactie plaatsvond kort voor 9 september 1463. In 1475 stichtte de weduwe van Boudin Petijt, Katheline, onder andere een jaargetijde voor haar overleden echtgenoot. Dit vormt de jongste dateerbare stichting in register 179.⁴⁶ Het is dus veilig te stellen dat alle aanvullingen dateren van voor 1500, wat de relatief korte redactieperiode bevestigt. Eén aanvulling heeft betrekking op een stichting van voor 1462, waarschijnlijk gaat het hier om een stichting die om onbekende redenen (mogelijk vergetelheid of onzorgvuldigheid) oorspronkelijk niet werd opgenomen en dus pas later werd ingeschreven. Het gaat om de stichting van Joris Ruebs die in 1447 26 schellingen parisis aan de armendis schonk.⁴⁷ De familie Ruebs was een belangrijk makelaarsgeslacht in Brugge: in 1442 staat een Joris Ruebs geregistreerd als lid van het makelaarsambacht. En in 1427, 1432 en 1442 vulde Joris Ruebs het mandaat van deken van hetzelfde ambacht in.⁴⁸ Dezelfde naam komt ook meermaals terug in politieke functies zoals schepen en burgemeester.⁴⁹

42 BRUGGE, *OCMW-archieff*, dis O.L.V., register 179, f. 5v.

43 BRUGGE, *OCMW-archieff*, dis O.L.V., register 179, f. 76v; register 155: *cartularium*, f. 119v-120r, 7 augustus 1462.

44 CALLEWIER, *De Brugse seculiere clerus 1411-1477*, databank, p. 559-560.

45 BRUGGE, *OCMW-archieff*, dis O.L.V., register 179, f. 72r; register 155, f. 46r, 10 september 1463.

46 BRUGGE, *OCMW-archieff*, dis O.L.V., register 179, f. 65v; register 155, f. 129r-130v, 16 mei 1475.

47 BRUGGE, *OCMW-archieff*, dis O.L.V., register 179, f. 45v; register 155, f. 85r-85v, 6 juni 1447.

48 A. VAN DEN ABEELE & M. CATRY, *Makelaars en handelaars. Van nering der makelaars naar Kamer van Koophandel in het XVIIde-eeuwse Brugge*, Brugge, 1992, p. 22, p. 99 en p. 134-137.

49 Het is helaas niet mogelijk om met 100% zekerheid te zeggen dat het telkens om

	register 178	register 179	register 180	register 181
eerste registratie	1371-1383	1462-1463	1437	1483-1494
aanvullingen	1371-1436	1463-1500	1437-1480	1483-1600
taal	Nederlands	Latijn	Nederlands	Nederlands
aard notitie	summier	summier	gedetailleerd	gedetailleerd
formaat	klein	groot	klein	klein
decoratie	initialen	initialen + hoofdletters	initialen	initialen

Tabel 1: Vergelijking van de vormelijke kenmerken van de obituaria

Als we de vormelijke kenmerken van de vier *obituaria* uit het disarchief tegen elkaar afzetten (zie tabel 1), valt register 179 duidelijk uit de toon. De andere drie disregisters lijken op elkaar wat opzet, taal en vormgeving betreft én passen binnen een duidelijke chronologie. De dis hanteerde steeds één *obituarium* tot het moment dat een nieuwe versie wenselijk was en het oude *obituarium* in onbruik raakte. Dit gebeurde in 1437, wanneer register 178 niet langer werd aangevuld en men overging op register 180. Hetzelfde vond plaats tussen 1480-1494, toen register 181 de plaats innam van register 180. Register 179 verstoort deze chronologie en springt wat opzet, taal én vormgeving in het oog. Zo zijn de notities veelal beknopter en is het hele document opgesteld in het Latijn. Dit gebruik van het Latijn is merkwaardig aangezien de armen, als lekeninstelling, het Middelnederlands hanteerde voor de administratie.⁵⁰

Belangrijker dan deze vormelijke verschillen is de afwijkende inhoud van register 179 (zie tabel 2). Vooral het grote aantal stichtingen springt in het oog: register 179 bevat 7,2 keer zoveel stichtingen als register 181, ongeacht de jongere leeftijd van register 181, waardoor dit laatste logischerwijs meer stichtingen zou moeten bevat-

één en dezelfde persoon gaat hoewel dit wel waarschijnlijk is: GALVIN, *The poor tables of Bruges*, p. 334.

50 De enige Latijnse documenten in het archief van de dis zijn akten opgesteld door de kerkelijke overheid of een notaris. De documenten geproduceerd door de dis zelf zijn zonder uitzondering in het Middelnederlands.

	register 178	register 180	register 181	register 179
aantal stichtingen	76	214	368	2682
% liturgisch	0	7	6,8	15,7
% caritatief	88,2	66	58,2	3,2
% onbekend	1,3	2	1,4	80,0
% liturgisch & caritatief	10,5	25	33,7	1,1
totaal	100	100	100	100

Tabel 2: Vergelijking van de inhoud van de obituarìa.

ten. Het lijkt er dus op dat het register niet enkel stichtingen van de dis bevat. Ook de karakteristieken van de stichtingen verschillen enorm. Alle stichtingen werden opgedeeld in vier categorieën: “liturgisch”, “caritatief”, “liturgisch en caritatief” en “onbekend”. Onder “liturgisch” werden alle stichtingen geplaatst met een liturgisch karakter, zoals een misviering, het plaatsen van kaarsen bij het graf of het luiden van de klokken. Bij caritatieve stichtingen vond er een uitdeling aan de armen plaats. De stichtingen met zowel een caritatief als een liturgisch onderdeel zijn in de rubriek “liturgisch en caritatief” ondergebracht. De laatste categorie omvat alle stichtingen waarvan het karakter niet gekend is omdat de notitie enkel een naam en bedrag opgeeft. De schaarse informatie en de sporadische overlevering van stichtingsakten in het document zelf zorgen ervoor dat de meeste stichtingen uit register 179 ongedefinieerd blijven. Van de gedefinieerde stichtingen hebben er meer stichtingen een exclusief liturgisch karakter. De andere drie registers vertellen echter het omgekeerde verhaal. Hier is het karakter van de meeste stichtingen gekend én overheerst duidelijk het caritatieve karakter. Dit valt te verwachten van registers die exclusief de verplichtingen van een armendis bijhouden.

Slechts tien stichtingen zijn in alle disregisters opgenomen; zonder register 179 stijgt dit aantal tot 39. De grootste concordantie bestaat tussen de registers 180 en 181: 49% (105) van de stichtingen uit 180 komen terug in 181. Dit duidt op een grote continui-

teit van de stichtingen bij de armendis tijdens de 15de eeuw. Eén van de weinige stichtingen die in alle registers voorkomt en zo de verschillen illustreert is deze van Everaerd Rijnvisch op 21 juli. Everaerd Rijnvisch, zoon van Filips, was verscheidene jaren raadslid en schepen in Brugge en stierf in 1422. Hij ligt samen met zijn echtgenote begraven in de Onze-Lieve-Vrouwekerk.⁵¹ De notitie in register 178 is een latere toevoeging en vermeldt enkel een uitdeling ingericht door Everaerd Rijnvisch. Voor meer informatie wordt er verwezen naar een *perkement bouc* waarin de oorspronkelijke akte is opgenomen.⁵² Deze laatste bron is helaas niet bewaard. De notitie in register 180 geeft, in tegenstelling tot de voorgaande, veel meer details over deze stichting. Dit doet vermoeden dat de auteur van register 180 teruggegrepen heeft naar de oorspronkelijke akte om deze details opnieuw op te sporen. Zo vermeldt register 180 dat er een uitdeling van 40 porties moest plaatsvinden, waarvan er 20 voorbehouden bleven voor een klooster en zes voor de erfgenamen van de stichter.⁵³ Verder moest er op dezelfde dag een jaargetijde uitgevoerd worden waarbij ook het commuun en de kerkfabriek een rol speelden. De notitie in register 181 herhaalt grotendeels de informatie uit register 180 en geeft amper extra informatie.⁵⁴ In tegenstelling tot deze gedetailleerde informatie uit de disregisters, blijft register 179 zeer algemeen en vermeldt enkel een bedrag van 20 schellingen gegeven aan de parochiale armendis.⁵⁵ Uit enkel deze notitie valt dus niet op te maken of het een caritatieve dan wel een liturgische stichting betreft.

Van het overgrote deel van de stichtingen uit register 179 is er evenwel geen enkel spoor te vinden in de rest van het archief van de Onze-Lieve-Vrouwdis. Het gaat hier voornamelijk over algemene, weinig gedetailleerde notities maar enkele zijn desondanks identificeerbaar. Zo komen enkele kapelanieën van de Onze-Lieve-Vrouwekerk uit de 14de eeuw op verschillende

51 GAILLIARD, *Inscriptions funéraires*, II, p. 337.

52 BRUGGE, *OCMW-archieff*, dis O.L.V., register 178, f. 30r.

53 BRUGGE, *OCMW-archieff*, dis O.L.V., register 180, f. 6r-6v.

54 BRUGGE, *OCMW-archieff*, dis O.L.V., register 181, f. 46r.

55 BRUGGE, *OCMW-archieff*, dis O.L.V., register 179, f. 52r.

plaatsen in het *obituarium* terug. Het gaat om de kapelanieën van Jan van Aertrijke en Elisabeth van Steeland (1368), Margareta van Coukelare (1346), Gerard Woutermans (1340) en Willem Hond (1346).⁵⁶ Ook maken enkele notities melding van stichtingen *ab antiquo*: stichtingen waarvan de precieze oorsprong niet meer gekend was, maar die nog steeds werden onderhouden. De genoemde kapelanieën, uitgezonderd deze van Margareta van Coukelare, worden ook vermeld in het *planarium* van het gemeen, net zoals vele *ab antiquo* stichtingen en een deel van de andere stichtingen. Er zijn bovendien ook vormelijke gelijkenissen tussen register 179 en het *planarium*: beide zijn grote, logge stukken en hanteren het Latijn. Toch zijn er ook belangrijke verschillen. Achteraan het *planarium* zijn kopieën van stichtingsakten toegevoegd en register 179 bevat 4,3 keer meer stichtingen dan het *planarium*.⁵⁷ In het totaal zijn 11% van de stichtingen uit register 179 ook opgenomen in het *planarium*.⁵⁸ Dit is relatief veel, wetende dat slechts 4,2% van de notities uit register 179 terug te vinden zijn in een ander register van de dis (zie tabel 3). Het gros van de stichtingen (87%) zijn noch in een ander *obituarium* van de dis noch in het *planarium* opgenomen.

	#	%
<i>obituaria</i> dis	113	4,2
<i>planarium</i>	307	11,4
enkel in <i>obituarium</i>	2344	87,4
totaal	2682	

Tabel 3: De aanwezigheid van stichtingen uit register 179 in de disregisters en het *planarium*.

56 CALLEWIER, *De Brugse seculiere clerus 1411-1477*, databank, p. 21-22.

57 Nl. 623 notities in het *planarium* versus 2682 notities in register 179.

58 De toevoegingen in het *planarium* werden hier buiten beschouwing gelaten aangezien dit document van jongere datum is dan register 179. Ook de veranderlijke feestdagen werden niet meegenomen omdat de slechte overlevering bij register 179 voor een vertekend beeld zou zorgen.

EEN PAROCHIALE AGENDA OF COLLEGIAAL CONTROLE-INSTRUMENT

Dat register 179 stichtingen bevat die toebehoren aan de dis of het commuun is ondertussen duidelijk. Het overgrote deel van de stichtingen uit dit register kan echter aan geen van beide instellingen toegeschreven worden. Waarschijnlijk bevat het dus stichtingen van nog andere instellingen verbonden aan de kerk. Dit sluit aan bij de benaming voor het archiefstuk in de 18de-eeuwse inventaris die enkel verwijst naar de Onze-Lieve-Vrouwekerk en niet naar een specifieke instelling. Het lijkt dus te gaan om een register waarin stichtingen van de verschillende parochiale instellingen samen werden genoteerd en bijgehouden. Naast de voorgaande zaken zijn er andere elementen die deze hypothese ondersteunen. Allereerst maakt register 179 zelf gewag van meerdere instellingen. In het totaal zijn er 487 notities die één of meerdere instellingen vermelden (zie tabel 4).⁵⁹ De meerderheid van de notities (82%) maken dus geen gewag van een specifieke instelling. Meer dan de helft van de aantekeningen die wel één of meerdere instellingen aanduiden verwijzen naar het commuun van de kerk (61%). De armendis wordt in 13% van de notities genoemd. In 10% van de gevallen is er sprake van de kerkfabriek. 34% van de notities geven de ongedefinieerde afkorting *Rx* (eventueel *Recipienti* of ontvanger volgens Capelli⁶⁰). Doordat enkele notities meerdere instellingen aangeven, ligt het totaalpercentage hoger dan 100%.

	#	%
armentafel	64	13,1
<i>commuun</i>	299	61,4
kerkfabriek	50	10,3
<i>Rx</i>	167	34,3
Totaal	487	119,1

Tabel 4: de instellingen die in het parochiale obituarium vermeld worden.

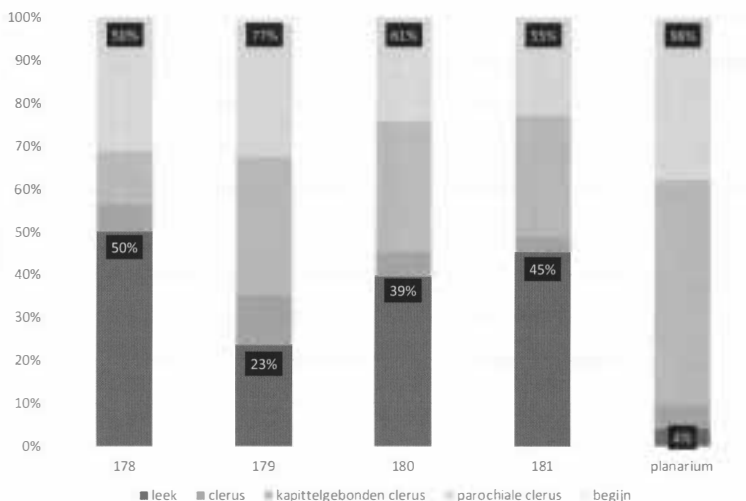
59 Op een totaal van 2677 notities betekent dit dat er slechts in 18% van de notities gewag wordt gemaakt van een specifieke instelling.

60 A. CAPELLI, *Dizionario di abbreviature latine ed italiane usate nelle carte e codici specialmente del Medio-Evo riprodotte con oltre 14000 segni incisi Lexicon abbreviaturarum*, Milaan, 1912 (Manuali Hoepli), p. 318.

Ook het profiel van de stichters uit register 179 wijst in de richting van een register dat in gebruik was door meerdere instellingen verbonden aan de Onze-Lieve-Vrouwekerk.⁶¹ Onderstaande grafiek geeft het profiel van de stichters uit de verschillende *obituarie* weer. De percentages tonen de algemene verhouding clerus-leek. Binnen de clerus is het onderscheid gemaakt tussen “kapittelgebonden clerus”, “parochiale clerus”, en bij twijfel het algemene “clerus”. Er werd in de bronnen ook melding gemaakt van één begijn. Hoewel een begijn niet tot de clerus kan gerekend worden, is deze toch bij de categorie “clerus” gevoegd omdat het om een (semi-)religieuze gaat. De clerus-leek verhouding van de stichters bij de *obituarie* van de dis schommelt tussen 50/50 of 60/40. Daartegenover staat dat slechts 4% van de stichters bij het gemeen geen kerkelijke functie uitoefende.⁶² Binnen de groep van clerici in het *planarium* zijn de kapittelgebonden clerici sterk vertegenwoordigd (52%). Dit valt te verwachten aangezien de kanunniken deel uitmaakten van het gemeen.⁶³ De dis rekruteerde haar weldoeners binnen het parochiale netwerk, wat het grotere aandeel leken én parochiale clerus verklaart. De verhouding in register 179 bevindt zich tussen de twee met 77% clerus en 23% leek. De stichters uit register 179 blijken dus een combinatie te zijn van de stichters bij de dis en het gemeen.

Ook de beknoptheid van de notities ondersteunt de hypothese dat register 179 gedeeld werd door meerdere instellingen. De notities in de *obituarie* die gelinkt kunnen worden aan één instelling zijn veel gedetailleerder in hun beschrijvingen. Bij registers 180 en 181 bevatten de notities zelf alle nodige informatie. Bij register 178 en het *planarium* zorgden de toegevoegde stichtingsakten ervoor dat ook hier alle details snel consulteerbaar waren. Register 179

- 61 Voor het opstellen van deze beroeps categorieën werd enkel de informatie uit de bronnen zelf geraadpleegd, en slechts wanneer deze expliciet gegeven was. Zo werd er geen rekening gehouden met (universitaire) titels. Dit duidt weliswaar vaak op het behoren tot de ruime groep van geestelijken, maar zeker is dit niet.
- 62 Voor de gegevens van de stichtingen uit het gemeen wordt uitgegaan van de stichtingen die tevens in register 179 voorkomen. Aangezien deze 90% van de stichtingen uit het *planarium* vertegenwoordigen, zijn deze representatief voor het geheel.
- 63 VANDERMAESEN, *Inventaris van het oud archief*, p. 16; P. ANDRIESEN, *Die van Muziken gheerne horen: muziek in Brugge 1200-1800*, Brugge, 2002, p. 183.

grafiek: De beroepscategorieën in de verschillende registers. De percentages duiden op de verhoudingen tussen leken (onder) en religieuzen (boven).

daarentegen bevat op geen enkele wijze extra informatie over de stichtingen. Dit vormde geen probleem aangezien elke instelling beschikte over een eigen administratie waar de verplichtingen in detail werden bijgehouden. In een overzicht van alle verplichtingen binnen de Onze-Lieve-Vrouwekerk zouden te gedetailleerde beschrijvingen enkel nodeloos veel plaats in beslag nemen.

Dat register 179 een document was dat informatie bevatte van allerlei kerkelijke instellingen is wel duidelijk. Maar waarom was er nood aan één kerkelijk register naast de *obituarium* van de afzonderlijke instellingen? In kleinere parochies werd soms één gedeeld *obituarium* aangelegd om de kosten te drukken. Aangezien er voor de Onze-Lieve-Vrouweparochie naast het gedeelde *obituarium* nog *obituarium* gekend zijn die van één instelling uitgaan, kan dit hier niet de motivatie zijn. Waarschijnlijk was het de bedoeling om de volledige bezetting binnen de Onze-Lieve-Vrouwekerk bij te houden. Naarmate er meer en meer verplichtingen waren bij de instellingen die één ruimte (het kerkgebouw) deelden, groeide de nood aan een gezamenlijk overzicht. Het was dus een parochiaal *obituarium* dat

de verschillende instellingen in staat stelde het overzicht te bewaren van de stichtingen in de kerk, zeker wanneer ook nieuwe stichtingen moesten gepland worden. Maar bovendien verschaftte het register het kapittel op die manier ook enige controle aangaande de rechten en plichten van de andere parochiale instellingen. Het kapittel van Onze-Lieve-Vrouw in Brugge oefende een sterke greep op de parochiale instellingen uit en een *obituarium* zoals register 179 hielp het kapittel om deze greep te bewaren.

De tweede helft van de 15de eeuw was een periode waarin memorievieringen wijdverspreid, breed toegankelijk en bijgevolg zeer populair waren, zowel bij clerici als leken.⁶⁴ De nood aan een gezamenlijk register was toen dus het hoogst. Bepaalde historici stellen rond 1520 een scherpe daling vast van dergelijke memoriepraktijken waardoor de nood voor een gezamenlijk document afnam wat de korte redactieperiode zou kunnen verklaren.⁶⁵ Het stuk bevond zich waarschijnlijk in de kerk zelf, bevestigd met de ijzeren ketting, zodat elke instelling het register kon raadplegen wanneer nodig. De aanwezigheid in de kerk zorgde er waarschijnlijk ook voor dat het register gezien werd als een veruitwendiging van het prestige van de kerk waardoor de vormgeving belangrijker was dan bij een puur administratief document dat exclusief voor intern gebruik was. Ten laatste in 1759 is dit parochiaal *obituarium* in het disarchief terecht gekomen. In de loop van de 17de en 18de eeuw zou de armendis haar zelfstandigheid ten opzichte van het kapittel verliezen. Hierdoor kan het archief van de armendis eventueel bij het kapittel beland zijn. Bij een latere afsplitsing van het archief kwam register 179 verkeerdelijk in het archief van de dis terecht.⁶⁶

64 GENICOT, *Une source mal connue*, p. 68; P. TRIO, 'De stichting Lansaem in het O.L.V.-gasthuis te leper. Bijdrage tot de studie van de jaargetijdestichtingen in de middeleeuwen', in: P. TRIO & R. VAN BELLE, *Pieter Lansaem. Bijdrage tot de studie van de jaargetijdestichtingen in de late middeleeuwen*, leper, 1993, p. 60-62.

65 Een recent overzicht van de discussie rond de "1520-these" is te vinden in: M. BAUWENS, 'Parish Studies and the Debates on Religious Life in the Low Countries (Late Middle Ages and Early Modern Period)', in: *History Compass*, 13 (2015), p. 69-70. Meer geïntegreerd onderzoek is nodig om hier uitsluitel over te krijgen.

66 Het gaathier slechts om een hypothese. De eigenlijke verhouding tussen het kapittel, de parochie en de armendis dient nog verder onderzocht te worden vòòr dit kan worden bevestigd. Echter, onder invloed van de contrareformatie trachtte de kerkelijke overheid de armenzorg meer onder kerkelijk toezicht te plaatsen, wat onze hypothese lijkt te bevestigen: M. CLOET (red.), *Het bisdom Brugge (1559-1984): bischoppen, priesters, gelovigen*, Brugge, 1985, p. 154.

VREEMDE EEND OF TYPEVOORBEELD?

Binnen het archief van de dis en met uitbreiding de Onze-Lieve-Vrouwekerk valt het parochiale *obituarium* duidelijk uit de toon. Maar gaat hier om een uniek stuk of zijn er nog andere voorbeelden gekend van soortgelijke *obituaria*? Veel studies die focussen op *obituaria* en andere necrologische documenten richtten zich expliciet op *obituaria* gelinkt aan slechts één instelling, in de regel een klooster of kapittel. Dit betekent niet dat parochiale *obituaria* niet bestonden maar ze zouden een slechtere overlevering gekend hebben waardoor ze minder goed vertegenwoordigd zijn dan de kapittel- en kloostergebonden *obituaria*.⁶⁷ Lemaître concludeerde bovendien dat het vaak moeilijk is om vast te stellen wanneer een *obituarium* uitgaat van één instelling of wanneer het een gedeeld document betreft. Hij identificeert de titelpagina als belangrijkste herkenningpunt maar deze is slechts zelden overgeleverd.⁶⁸ Toch zijn er nog andere aanwijzingen die kunnen wijzen in de richting van een gedeeld, parochiaal *obituarium*. In wat volgt worden enkele andere voorbeelden gegeven van *obituaria* die op basis van een eerste lezing van hun uitgave, eventueel een parochiaal *obituarium* zouden kunnen zijn. Uiteraard is volledigheid niet mogelijk en is een grondige analyse van elk van de genoemde *obituaria* nodig alvorens definitief uitsluitsel mogelijk is.

De relatief kleine parochie van Onze-Lieve-Vrouw in Gent heeft een *obituarium* waarin zowel de kerkfabriek als de armentafel als enkele kapelannen expliciet genoemd worden als verantwoordelijk voor het uitvoeren van bepaalde stichtingen. Het gaat om een ongedateerd document uit de 15de eeuw, opgesteld in het Latijn, niet verlucht en eveneens aangevuld door verschillende handen na de eerste registratie.⁶⁹ Naast het voordeel van een overzicht aan

67 Binnen het diocees van Parijs zouden 26,5% van de gekende *obituaria* parochiale *obituaria* zijn, die echter vaak niet meer zijn dan een simpele lijst van schenkingen: J. FAVIER & N. LEMAÎTRE (red.), *L'obituaire de Saint-Michel-sur-Orge*, Parijs, 2002 (Recueil des historiens de la France. Obituaires série IN-8°, 5), p. 10.

68 J.-L. LEMAÎTRE, 'Les obituaires des communautés de prêtres du moyen âge au concile de Trente', *Revue d'histoire de l'Église de France*, 91 (2007), p. 311.

69 Het gaat hier om een onuitgegeven *obituarium* maar een gedetailleerde beschrijving is te vinden in: H. FRANCK, *Memoria et Caritas: Jaargetijden als armenzorg*

stichtingen binnen eenzelfde kerkgebouw zal ook het element van kostenefficiëntie gespeeld hebben aangezien er geen andere *obituararia* gekend zijn die gelinkt waren aan slechts één instelling. Aan de Onze-Lieve-Vrouwekerk was geen kapittel verbonden en dus speelde de nood aan controle geen rol. Naast deze eerder kleine parochie, is er echter ook een interessant voorbeeld gekend voor de grootste parochiekerk in Gent: de Sint-Janskerk.⁷⁰ Hoewel het document geen titelpagina meer heeft, vermeldt een charter uit 1367 de naam *Materloge van den jaergetiden van Sente-Jans*. Op de eerste pagina is bovendien in een 16de-eeuwse hand *Sum ecclesie divi Bavonis Gandensis* toegevoegd. Beide benamingen vermelden enkel de kerk en niet expliciet één instelling. Bovendien worden in het document zelf verschillende instellingen en personen aangeduid als verantwoordelijke voor stichtingen zoals de kerkfabriek, de armentafel en de parochiepriester.⁷¹ Het gaat ook hier duidelijk om een parochiaal *obituarium*. Het document geraakte in onbruik voordat de kerk werd verheven tot collegiale kerk in 1540; dus ook hier gaat het niet om een kapittelkerk. Het was echter wel de grootste parochiale kerk en de belangrijkste bidplaats van de stad.⁷² In dat opzicht nam de Sint-Janskerk in Gent een gelijkaardige positie in als de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Brugge.

Voor kapittelkerken lijkt het moeilijker om een voorbeeld van gezamenlijke *obituararia* te vinden maar toch zijn er enkele voorbeelden die doen vermoeden dat register 179 in Brugge geen uniek voorbeeld is. Het *obituarium* van de kapittelkerk in Eine

in de Onze-Lieve-Vrouweparochie te Gent in de late middeleeuwen, onuitgegeven masterproef, KU Leuven, 2013, p. 27-37.

- 70 N. DE PAUW (ed.), *Obituarium Sancti Johannis. Nécrologe de l'église St-Jean (St-Bavon) à Gand, du XIIIe au XVIe siècle*, Brussel, 1889 (Académie royale de Belgique. Commission royale d'histoire, Publications in 8). Net zoals voor de volgende *obituararia* komt de informatie, tenzij anders aangegeven, telkens uit de inleiding bij de editie van de bron. Enkel naar bronfragmenten wordt individueel verwezen om het aantal voetnoten beperkt te houden.
- 71 Enkele expliciete verwijzingen naar de verschillende instellingen en personen: *hos denarios solvet mensa sancti spiritus* (DE PAUW, *Obituarium Sancti Johannis*, f. 12r); *hos denarios solvent curati* (*ibid.*, f. 13v); *Hos vero denarios solvet hujus ecclesie fabrica* (*ibid.*, f. 17v).
- 72 P. TRIO, 'Volksdevotionele aspecten in de Sint-Jans- en de Sint-Baafskerk tot omstreeks 1560' in: B. BOUCKAERT, *De Sint-Baafskathedraal in Gent van Middeleeuwen tot Barok*, Gent, 2000, p. 16-19.

vormt een interessant vergelijkingspunt met het *obituarium* van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Brugge.⁷³ Het is namelijk ook een collegiale kerk met een lange geschiedenis. Het grootste verschil is dat Eine geen stad was zoals Brugge en de abt van Ename in bezit was van de patronaatsrechten over de kerk en de parochie. Zowel een *necrologium* als een *obituarium* zijn bewaard gebleven, samen ingebonden met een renteboek. De eerste registratie vond waarschijnlijk plaats voor 1283 wat het één van de oudste *obituaria* uit de Zuidelijke Nederlanden maakt. Aan het begin van het document staat de (later toegevoegde) titel te lezen: *Liber anniversariorum ecclesie Eynensis seu obituuum*. Ook hier staat dus niet expliciet één instelling vermeld maar verwijst de titel naar de kerk. Bovendien worden er geen zinsneden gebruikt die verraden dat de tekst geschreven werd vanuit het standpunt van het kapittel zoals *qui dedit nobis of fratris nostri*. Expliciete vermeldingen naar verschillende instellingen ontbreken echter eveneens. De parochiale structuur was op het moment van redactie van het document waarschijnlijk nog niet sterk genoeg uitgekristalliseerd om te spreken van afzonderlijke instellingen zoals dit voor het 15de-eeuws Brugge wel mogelijk is. Bovendien zorgt de ouderdom er eveneens voor dat de notities nog minder gedetailleerd zijn.

Deze beknopte exploratie van enkele andere *obituaria* buiten Brugge lijkt aan te tonen dat het parochiale *obituarium* van de Onze-Lieve-Vrouwekerk geen uniek exemplaar is in de Zuidelijke Nederlanden. Verder onderzoek betreffende andere mogelijke parochiale *obituaria* waarbij de inhoud wordt vergeleken met stichtingsakten of andere charters specifiek verbonden aan één instelling kan duidelijkheid verschaffen over deze rijke bronnen.

CONCLUSIE

Bij aanvang van dit artikel was er over register 179 weinig bekend, waardoor het amper bruikbaar was voor historisch onderzoek. In deze bijdrage hebben we getracht dit aan te vullen via een studie

73 J. CLAEYS BOUUAERT, *Het necrologium en het obituarium van Eine (ca. 1280-15de eeuw)*, Brussel, 1978 (Handelingen van de Koninklijke commissie voor geschiedenis).

van het stuk zelf (vormelijk en inhoudelijk) én van de bredere context. De eerste redactie vond plaats tussen 7 augustus 1462 en 9 september 1463, waarna het werd aangevuld tot aan het einde van de 15de eeuw. Door het stuk te vergelijken met andere *obituarialia* uit het disarchief én andere parochiale instellingen werd al snel duidelijk dat register 179 uit de toon valt binnen de *obituarialia* van het disarchief. De inhoudelijke analyse toonde aan dat de kalender een overzicht bevat van alle te onderhouden stichtingen in de Brugse Onze-Lieve-Vrouwekerk in de 15de eeuw. Het document was dus niet gebonden aan één instelling binnen de kerk, maar werd door de verscheidene instellingen gebruikt om de bezetting in de kerk te kunnen inschatten en fungeerde als controlemiddel voor het kapittel.

Door al deze instellingen samen te brengen, biedt register 179 een unieke inkijk in het totale pakket aan memoriepraktijken in de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Brugge tot ca. 1500. Het bestaan van dit parochiale *obituarium* toont een verregaande samenwerking aan tussen de verschillende instellingen verbonden aan de kerk en wijst ook in de richting van controle door het kapittel. Bovendien lijkt het geen uniek document te zijn hoewel het voor collegiale kerken niet eenvoudig is om duidelijke voorbeelden te vinden. Meer diepgaand onderzoek is hier nodig. Deze parochiale *obituarialia* geven een overzicht van de stichtingen binnen één kerkgebouw en maken het bovendien mogelijk om de stichtingen bij de verschillende parochiale instellingen met elkaar te vergelijken. Het is dus een bron met nog veel onderzoekspotentieel om de memoriecultuur in een laatmiddeleeuwse parochie verder uit te spitten, een onderzoeksgebied dat tot nu toe in de Zuidelijke Nederlanden onder de radar bleef in tegenstelling tot de Noordelijke Nederlanden met het recente uitstekende MeMO-project.

De architectuuropleiding aan de Brugse Academie in de economische en politieke context van de 18de eeuw

In 2017 bestaat de Stedelijke Academie voor Schone Kunsten van Brugge 300 jaar (weliswaar niet geheel ononderbroken). Ze is daarmee één van de oudste van België, na de Brusselse Academie die in 2011 haar 300ste jubileum vierde, en de Antwerpse Academie die in 2013 reeds 350 jaar werd. De Brugse Academie werd in 1717 opgericht als een 'Vrije Academie' waar naast schilder- en tekenkunst ook bouwkunst werd onderwezen. Pas in 1881 werd de Brugse Academie een stedelijke instelling.

De Brugse Academie was in het verleden al dikwijls het voorwerp van een wetenschappelijk onderzoek. Tot dusver werd de instelling daarbij vooral in haar artistieke context beschouwd, los van de toenmalige economische en politieke situatie. In dit artikel wordt de focus gelegd op de verhouding van de architectuuropleiding aan de Brugse Academie tot de maatschappelijke ontwikkelingen die zich in de 18de eeuw afspeelden op economisch en politiek vlak. Als volgende stap wordt nagegaan op welke wijze de architectuuropleiding aan de Academie het Brugse straatbeeld gedurende de 18de eeuw ook daadwerkelijk kon beïnvloeden. De stedelijke academies in de Zuidelijke Nederlanden behoorden in die periode immers tot de belangrijkste architecturale invloedskanalen. Zo kan er uiteindelijk worden geconcludeerd hoe de Brugse architecturale ontwikkelingen onderhevig waren aan de maatschappelijke ontwikkelingen op economisch en politiek vlak in de 18de eeuw.¹

¹ Dit artikel is een herwerkte versie van verschillende delen uit een masterproef voor de opleiding Monumenten-en Landschapszorg (nu: master Erfgoedstudies) aan de Universiteit Antwerpen: M. DEGRAEVE, *De Brugse gevelarchitectuur als getuige van economische en politieke ontwikkelingen in de 18de eeuw*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Antwerpen, 2016, 223 p. Met dank aan promotoren Dirk Laporte en Brigitte Beernaert voor de begeleiding bij het schrijven van deze thesis, aan Paul De Baere, Jan Esther en Piet Lombaerde voor hun feedback

HISTORIOGRAFISCHE SITUERING

De 18de-eeuwse geschiedenis van de Brugse Academie werd in het verleden al herhaaldelijk bestudeerd. Reeds op het einde van de 18de eeuw verrichtte Pieter Le Doulx (1730-1807) een onderzoek naar het leven en het werk van talrijke Brugse kunstenaars van in de middeleeuwen tot in zijn eigen tijd. In zijn ongepubliceerde handschrift 'Levens der konst-schilders, konsteners en konstenaeressen' komen vele prominente figuren uit de Brugse Academie aan bod, waaronder Paulus de Cock (1724-1801) en Joseph-Benoît Suvée (1743-1807).² Ook aan de 18de-eeuwse geschiedenis van de Brugse Academie wijdde hij een hoofdstuk. Le Doulx, die er zelf tot kunstschilder was opgeleid, schonk in 1715 zijn handschrift aan de Academie. Nadien verzorgde hij nog aanvullingen tot in 1801.³ Latere onderzoekers van de Academie en haar kunstenaars maakten veelvuldig gebruik van het handschrift, maar namen daarbij soms inaccuraatheden uit het werk van Le Doulx over.⁴ Zijn handschrift maakt deel uit van het rijke archief van de Brugse Academie, dat nu in het Brugse stadsarchief wordt bewaard.⁵

In de 19de eeuw bleef er belangstelling bestaan voor de vroege geschiedenis van de Brugse Academie. In 1861 publiceerde kunsthistoricus James Weale een 'Catalogue du Musée de l'Académie de Bruges' waarin hij een korte 'Notice historique' over de Academie opnam.⁶ Lodewijk Van Peteghem beschouwde de 18de eeuw als een bloeiperiode voor de Academie, in tegenstelling tot de 19de eeuw die werd overschaduwed door de "*kortzichtigheid des bestuers van*

op de thesis, aan Inge Bertels, Heidi Deneweth en Stephanie Van de Voorde voor hun begeleiding bij het schrijven van dit artikel, en aan de anonieme referenten voor hun opmerkingen.

2 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 409: Academie, 230.

3 N. GEIRNAERT, 'Pieter Le Doulx' biografieën: een kennismaking met de handschriften uit het stadsarchief, in: <www.historischebronnenbrugge.be> (Over vermaarde Bruggelingen), geraadpleegd op 15.03.2017.

4 Dit was onder meer het geval bij de biografie van Matthias De Visch, zie A. VAN DEN ABEELE, 'De biografie van Mathias De Visch (1701-1765). Enkele nieuwe gegevens', in: *Biekorf*, 81 (1981), p. 356-364.

5 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 409: Academie. Over de brand in 1755, *cfr. infra*, p.344.

6 W.H.J. WEALE, *Catalogue du Musée de l'Académie de Bruges*, Brugge-Londen, 1861.

de Akademie". Dit schreef hij in 1854 in twee artikels over de 'Op en ondergang der Koninglyke Akademie van Beeldende Kunsten te Brugge' voor 'De Eendragt', een cultureel tijdschrift van liberale strekking. Vooral het directeurschap van de kunstschilder Albert Gregorius (1774-1853), die na veel kritiek op zijn conservatieve ideeën in 1852 was ontslagen als directeur, had volgens Van Peteghem tot de figuurlijke ondergang van de Academie geleid.⁷

De eerste wetenschappelijke studie van enige omvang verscheen in 1931 in de *Annales de la Société d'Émulation*. In hun artikel 'De Brugsche academie van 1765 tot 1775' focusten Eugene Hosten en Egied Strubbe vooral op de rol van Jan Garemijn als schilder en directeur van de Vrije Academie (1765-1775) aan de hand van de notitieboekjes die Garemijn tijdens deze jaren bijhield.⁸

In 1958 verscheen een inventaris van het academiearchief van de hand van stadsarchivaris Albert Schouteet, met een inleiding waarin hij de grote lijnen van de 18de- en 19de-eeuwse geschiedenis van de Brugse Academie schetste.⁹ Iets diepgaander ging Schouteet te werk in zijn bijdrage voor het jubileumboek '250 jaar Academie voor Schone Kunsten te Brugge' dat verscheen in 1967.¹⁰ Hij behandelde er de geschiedenis van de Academie volgens de ambtsperiodes van de opeenvolgende directeurs. Een dergelijke ordening is echter weinig bevorderlijk om tot diepgaande inzichten te komen over de verhouding van de Academie tot de algemene maatschappelijke context, die vaak bepaald werd door ontwikkelingen op de lange termijn. Anne-Marie Retsin besteedde in haar licentiaatsverhandeling uit 1972 over de 'Geschiedenis van de Brugse Vrije Academie (1717-1881)' wel aandacht aan de toenmalige politieke, economische, sociale en culturele ontwikkelingen, maar

- 7 L. VAN PETEGHEM, 'Op en ondergang der Koninglyke Akademie van Beeldende Kunsten te Brugge', in: *De Eendragt, veertiendaagsch tydschrift voor letteren, kunsten en wetenschappen*, 8 (1854), nr. 25 en 26.
- 8 E. HOSTEN & E. STRUBBE, 'De Brugsche academie van 1765 tot 1775', in: *Annales de la Société d'Émulation*, 74 (1931), p. 97-120.
- 9 A. SCHOUTEET, *Inventaris van het archief van de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten te Brugge (1717-1892)*, Brugge, 1958, 50 p.
- 10 A. SCHOUTEET, 'Beknopte geschiedenis van de vrije academie voor schone kunsten en van de stedelijke academie voor schone kunsten te Brugge', in: *250 jaar academie voor Schone Kunsten te Brugge (1717-1967)*, Brugge, 1970, p. 19-72.

in haar bespreking van de geschiedenis van de Academie volgde ze toch eveneens de rigide structuur van de opeenvolgende directeurs.¹¹ Het boek 'De Brugse Academie voor Schone Kunsten' van Jack Danlos uit 1987 bracht amper nieuwe informatie aan het licht en werd bovendien niet voorzien van bronvermeldingen.¹²

De eerste tentoonstelling waarin het historische belang van de Academie benadrukt werd vond plaats in 1991. In de Bogardenkapel, de expositieruimte van de Stedelijke Academie voor Schone Kunsten, werd een tentoonstelling gewijd aan de 18de- en 19de-eeuwse artistieke realisaties van de Brugse Academie.¹³ De toon was gezet en drie jaar later verrichtte Dominiek Dendooven het tot dusver meest diepgravende onderzoek naar de Brugse Academie tijdens de 18de eeuw. In zijn licentiaatsverhandeling 'De Brugse Academie in de achttiende eeuw' behandelde hij op basis van een uitgebreid bronnenonderzoek het ontstaan van de Academie, de Academie als genootschap, de Academie als kunstschool en de uitstraling van de Academie.¹⁴ Hoewel bijv. de politieke context van de Academie (met name de relatie met de centrale overheid) wel degelijk aan bod komt, blijft het onderzoek grotendeels beschrijvend en wordt de Academie nauwelijks vanuit een breder maatschappelijk kader beschouwd. Niettemin is het tot op vandaag een standaardwerk.

Waar in alle vernoemde studies de Academie in haar geheel aan bod kwam, focuste An Desimpelaere in 1995 voor het eerst op de architectuuropleiding.¹⁵ In haar licentiaatsverhandeling onder-

11 A.-M. RETSIN, *Geschiedenis van de Brugse Vrije Academie (1717-1881)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent, 1972, 190 p.

12 J. DANLOS, *De Brugse Academie voor Schone Kunsten*, Brugge, 1987, 173 p.

13 W. LELOUP, *Academia 18^e & 19^e eeuw, tentoonstelling Bogardenkapel 24 april-18 mei 1991*, Brugge, 1991, 7 p.

14 D. DENDOOVEN, *De Brugse Academie in de achttiende eeuw*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Vrije Universiteit Brussel, 1994, 444 p.

15 Voordien werd reeds zijdelings op het belang van deze architectuuropleiding gewezen na onderzoek door Jan Esther van de Brugse dienst Monumentenzorg naar het gebruik van de Gulden Snede in de gevelontwerpen van oud-leerlingen van de architectuuropleiding aan de Academie, met name bij het ambachtshuis van de kuipers (1768) door Lodewijk Feys, en bij de Reiegevel van het huis De Caese (1767) door Eugenius Goddyn. Zie: J. ESTHER, 'De analyse van een 18de-eeuwse arduinen gevel: het ambachtshuis van de kuipers in de Vlamingstraat in Brugge', in: *M&L*,

zocht ze de architectuurtekeningen van de academieleerlingen van 1757 tot 1830. Ze ontdekte sterke gelijkenissen met de prenten en traktaten van invloedrijke Franse architecten en architectuurtheoretici die de nieuwe classicistische bouwstijl promootten. Gelijkenissen tussen de architectuurtekeningen en de architecturale realiteit in het Brugse straatbeeld waren er volgens haar in veel mindere mate, maar ze waren evenmin geheel afwezig.¹⁶ Inge Mispelaere bouwde hier in 1999 op verder door in haar licentiaatsverhandeling de architectuurtekeningen van de Brugse Academie (1757-1800) te toetsen aan het architecturale principe van de 'distribution'. Dit stel vaste regels met het oog op harmonie, comfort en schoonheid werd gepropageerd door de invloedrijke Franse architect Jacques-François Blondel (1705-1774) en was bepalend voor de planaanleg, decoratie en schikking van het interieur van de voorname 'Hôtels de maître' en 'Maisons de plaisance' tijdens de tweede helft van de 18de eeuw.¹⁷ Nadien hebben verschillende onderzoekers nog tal van andere deelaspecten van de werking van de Brugse Academie en haar leden onderzocht. Dirk Van de Vijver bestudeerde bijv. het boeken- en prentenbezit van de Academie en van enkele prominente Brugse architecten die aan de Academie verbonden waren.¹⁸

Ook de architectuuropleidingen in andere academies van de Zuidelijke Nederlanden en Frankrijk werden reeds diepgaand bestudeerd. Eric Hennaut¹⁹ en Victor-Gaston Martiny en Nadia

5 (1986), 6, p. 39; en J. ESTHER, 'De Paribas en de Gulden Snede', in: *Brugge die Scone*, 1989, 2, p. 7.

16 A. DESIMPELAERE, *Beredeneerde catalogus van architectuurtekeningen uit de Brugse academie 1757-1830*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling KU Leuven, 1995, 2 delen.

17 I. MISPELAERE, *De distributie in de bekroonde wedstrijdtekeningen van de Brugse academie (1757-1800). Een bijdrage tot de studie van de 'distribution à la française' in de woningen van de begoede klasse in de Oostenrijkse Nederlanden tijdens de 18de eeuw*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling KU Leuven, 1999. Over de 'distribution' van Blondel, zie bijv. M. ELEB-VIDAL & A. DEBARRE-BLANCHARD, *Architectures de la vie privée: maisons et mentalités XVIIe-XIXe siècles*, Brussel, 1989, 311 p.

18 D.R.E. VAN DE VIJVER, 'Hendrik Pulinx jr., Emmanuel van Speybrouck en Paulus de Cock: drie Brugse architecten en hun professionele bibliotheek', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, 147 (2010), p. 67-105.

19 E. HENNAUT, 'L'Académie et l'architecture Bruxelloise à la fin du XVIIIème siècle', in: J.P. MIDANT (red.), *Académie de Bruxelles. Deux siècles d'architecture*, Brussel, 1989, p. 99-119.

Mosselmans²⁰ bestudeerden het architectuuronderwijs aan de Brusselse Academie. Monique Mosser en Daniel Rabreau onderzochten de architectuuropleiding aan de *Académie Royale* van Parijs.²¹ Internationale standaardwerken over academies werden onder andere geschreven door Nikolaus Pevsner²² en Daniel Roche.²³

In 2013 verrichtte Tim De Doncker vernieuwend onderzoek naar de Gentse Academie in de 18de eeuw. Hij stelde dat kunstacademies niet louter te beschouwen zijn als associaties voor kunstenaars die streefden naar een onderscheid tussen ‘hun’ vrije kunsten en de mechanische kunsten van de ambachtlieden. De academies waren volgens De Doncker volledig ingebed in een specifieke economische en politieke context die hun oprichting en bloei mogelijk maakte en soms ook hun ondergang veroorzaakte.²⁴

In dit artikel bouwen we verder op de vernieuwende bevindingen van De Doncker en onderzoeken we de oprichtingscontext van de Brugse Academie in 1717. Door haar ontwikkeling in een bredere maatschappelijke context te plaatsen - wat tot dusver amper gebeurde - komt de sterke inbedding van de Academie in de 18de-eeuwse stedelijke maatschappij aan het licht. Daarenboven tonen we aan hoe de toenmalige economische en politieke ontwikkelingen via de Academie uiteindelijk het uitzicht van het Brugse straatbeeld hebben bepaald.

20 V.G. MARTINY & N. MOSSELMANS, ‘L’enseignement de l’architecture à l’Académie des Beaux-Arts de Bruxelles. Des origines à la réforme de 1977’, in: MLDANT, *Académie de Bruxelles*, p. 19-82.

21 M. MOSSER & D. RABREAU, ‘L’academie royale et l’enseignement de l’architecture au XVIIIe siècle’, in: *Archives d’architecture moderne*, 25 (1983), p. 47-67.

22 N. PEVSNER, *Academies of Art: past and present*, Londen, 1940.

23 D. ROCHE, *Le siècle des Lumières en province. Academies et academiciens provinciaux 1680-1789*, Civilisations et Sociétés 62, Den Haag/Parijs, 1978.

24 T. DE DONCKER, *Hupsicheyt en hantgedaet: kunstacademie en ambachtsgilden te Gent ca. 1748-1800*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling Universiteit Gent, 2013, 451 p.

ARCHITECTUURONDERWIJS IN DE 18DE-EEUWSE ACADEMIES

Alvorens in te gaan op de 18de-eeuwse economische en politieke context van de Brugse Academie en haar architectuuropleiding, positioneren we die architectuuropleiding in het bredere kader van het architectuuronderwijs in de Zuidelijke Nederlanden.

In heel wat steden van de Zuidelijke Nederlanden ontstond er tijdens de 18de eeuw een hoge nood aan een nieuwe onderwijsinstelling die de plaatselijke vaklui de nodige vaardigheden kon bijbrengen om een moderne architecturale vormentaal te gaan toepassen. Het lag voor de traditioneel geschoolde ambachtslieden immers niet voor de hand om dergelijke architecturale innovaties te integreren in hun dagelijkse bouwpraktijk, waarop plaatselijke corporatieve tradities nog steeds sterk hun stempel drukten.²⁵ Om hieraan tegemoet te komen werd in tal van stedelijke academies een architectuuropleiding ingericht.

De architecturale innovaties kwamen tijdens de 18de eeuw nagevoel zonder uitzondering overgewaaid uit Frankrijk, dat op cultureel vlak de toon aangaf in heel Europa.²⁶ De Franse historicus François Souchal stelde dat de Franse architecturale invloed zich in de Zuidelijke Nederlanden in de 18de eeuw op drie wijzen manifesteerde: door directe interventie van Franse architecten, door de vorming van Zuid-Nederlandse architecten in Parijs, en door de verspreiding van gedrukte Franse traktaten, geïllustreerd met gravures.²⁷ Volgens Dirk Van de Vijver had elk van deze mechanismen zijn eigen invloedssfeer. De individuele activiteit van Franse architecten richtte zich doorgaans tot

25 E. DE JONG, 'Eenvoudige grootheid'. *Architectuur in Nederland 1765-1800*, in: F. GRIJZENHOUT & C. VAN TUYLL VAN SEROOSKERKEN (red.), *Edele eenvoud. Neo-classicisme in Nederland, 1765-1800*, Zwolle, 1989, p. 49.

26 J. VAN CLEVEN, 'Le goût français', een nieuwe leefcultuur', in: L. DHONDT (red.), *18de-eeuwse Architectuur in België*, Tiel, 1998, p. 17.

27 F. SOUCHAL, 'L'influence française dans l'architecture des Pays-Bas méridionaux et de la Principauté de Liège au XVIIIe siècle', in: H. HASQUIN & R. MORTIER (red.), *L'influence française dans les Pays-Bas autrichiens et la principauté de Liège au temps de Voltaire et de Jean-Jacques Rousseau*, Brussel, 1979 (Etudes sur le XVIIIe siècle, 6), p. 16.

de hoogste sociale lagen van het hof, de hoge aristocratie en de rijke burgerij. De Franse vorming van lokale architecten (bijv. in 'l'Ecole d'Architecture de l'Académie Royale d'Architecture', de 'Ecole des Arts' van Jacques-François Blondel, 'l'Ecole gratuite de Dessin', of in één van de vele kleine private scholen in Parijs) had dan weer veeleer effect op regionaal vlak. In Parijs opgeleide architecten stegen in aanzien ten opzichte van lokaal opgeleide architecten en wisten de plaatselijke architectuur te revolutioneren door een openbare functie uit te oefenen (zoals Hendrik Pulinx de jonge, 1724-1787) of door een rol in het plaatselijke architectuuronderwijs op te nemen (zoals Paulus de Cock, *cf. infra*). De traktaten ten slotte hadden een veel bredere doelgroep. Ze werden vlot verspreid in het professionele milieu, in het architectuuronderwijs en bij de opdrachtgevers.²⁸ Het plaatselijke architectuuronderwijs in een academie vormde dus een belangrijk doorgeefluik om de Franse architecturale vernieuwingen te integreren in de lokale bouwpraktijk.

Vooraf tijdens de tweede helft van de 18de eeuw breidde het aantal academies zich sterk uit. Na Antwerpen (1663), Brussel (1711) en Brugge (1717) werden nu ook academies opgericht in onder meer Gent (1751), Kortrijk (1760), Mechelen (1771), Leper (1778) en Leuven (1788).²⁹ Het merendeel van de academies vond zijn oorsprong in een privé-initiatief van artiesten dat gefinancierd werd door plaatselijke notabelen. De oprichting van een academie was echter geen eenvoudige onderneming. Ambachten hadden in de steden immers een monopolie verworven om een bepaalde artistieke praktijk uit te oefenen en om leerjongens daarin op te leiden. Dit corporatieve privilege kon enkel doorbroken worden wanneer de initiatiefnemer voor de oprichting van een academie de steun verkreeg van het stadsbestuur en soms zelfs van de centrale regering.³⁰ Pas in 1773 vaardigde keizerin Maria Theresia algemeen uit

28 D.R.E. VAN DE VIJVER, *Les relations Franco-Belges dans l'architecture des Pays-Bas méridionaux 1750-1830, onuitgegeven doctoraatsverhandeling KU Leuven, 2000, dl. 1, p. 563.*

29 D.R.E. VAN DE VIJVER, 'Architectuur in de Oostenrijkse Nederlanden en het Prinsbisdom Luik, ca. 1760-1794', in: L. DHONDT (red.), *18de-eeuwse Architectuur in België*, Tiel, 1998, p. 141.

30 D.R.E. VAN DE VIJVER, *Ingenieurs en architecten op de drempel van een nieuwe tijd (1750-1830)*, Leuven, 2003, p. 65.

dat kunstenaars zich niet langer in een ambacht moesten inschrijven.³¹

In de meeste academies werd het architectuuronderwijs georganiseerd in opeenvolgende klassen, waarin de leerlingen telkens een hoger niveau van bekwaamheid verwierven. De Brugse Academie telde drie architectuurklassen die elk twee jaar omvatten. De volledige architectuuropleiding duurde er dus zes jaar. Naast zuiver theoretische lessen bestond het architectuuronderwijs vooral uit tekenlessen naar modellen van de meest prominente gebouwen. Het onderzoek van Van de Vijver naar de aankooppolitiek van boeken en prenten door de Brugse, Gentse en Brusselse Academie toont het belang aan van traktaten en 'recueils' van Franse modellen in het academieonderwijs. Het architectuuronderwijs naar model zorgde ervoor dat bouwmeesters op de hoogte werden gebracht van de nieuwe Franse architecturale concepten. Die beïnvloeding werd volgens Van de Vijver goed zichtbaar in het straatbeeld van de stedelijke centra vanaf het begin van de jaren 1770.³²

Alvorens dieper in te gaan op de wijze waarop het architectuuronderwijs aan de Brugse Academie het straatbeeld bepaalde, analyseren we de oprichting en ontwikkeling van de Brugse Academie in haar 18de-eeuwse economische en politieke context.

DE OPRICHTING VAN DE BRUGSE ACADEMIE (1717)

Omtrent de oprichting van de Brugse Academie is in de secundaire literatuur tot dusver steeds dezelfde context geschetst die naar voren komt uit de schaarse vroeg-18de-eeuwse bronnen in het academiearchief. Daarin bevindt zich een afschrift van een rekest dat enkele Brugse kunstschilders en notabelen (waaronder verschillende schepenen van de stad en het Brugse Vrije) op 4 februari 1716 indienden bij het Brugse stadsbestuur. Ze wensten de kunstschilders af te scheiden van het bestaande beeldenma-

31 L. VERPOEST, *Architectuuronderwijs in België, 1830-1980: aspecten van de institutionele geschiedenis*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling KU Leuven, 1984, dl. 1, p. 1.41-42.

32 Voor het voorgaande, zie: VAN DE VIJVER, *Les relations Franco-Belges*, dl. 1, p. 56-58, 157-160, 234, 301, 390 en 399.

kersambacht, dat volgens hen de schilderkunst niet naar waarde schatte, zich veeleer concentreerde op “*het clackschilderen, te weten met te schilderen deuren, veynsteren ende alle andere effen gronden sonder teeckenijnghe*”.³³

Vanuit de corporatieve wereld kwam er een hevige tegenstand op gang tegen het rekwest. In het beeldenmakersambacht stelde men dat enkel de leden van hun ambacht de teken- en schilderkunst mochten beoefenen. Het kostte het stadsbestuur ruim anderhalf jaar om het ambacht te doen zwichten. En op 8 november 1717 werd er met een Hallengebod uiteindelijk ingegaan op het verzoek van de kunstschilders en de notabelen. In de literatuur wordt dit algemeen als de officiële oprichtingsdatum van de Brugse Academie beschouwd, hoewel er pas vanaf 1720 een “*Vrije ende excempte Confrerie van de teecken- ende schilderconst*” opduikt in de bronnen.³⁴ Volgens Dirk Van de Vijver werd er van bij het begin ook bouwkunst onderwezen in de Brugse Academie.³⁵ Allicht was het daarmee de eerste academische architectuuropleiding in het huidige België.³⁶

Ondanks de aanvankelijke corporatieve weerstand sloten ambachtsleerlingen zich vrijwel meteen in groten getale aan bij de Academie. Ze werden er bijgeschoold tot bedreven vaklieden die op de hoogte waren van de meest recente artistieke trends en een grote ontwerpvaardigheid aan de dag konden leggen.³⁷ Deze omslag in de houding van de ambachtslieden kan worden verklaard

33 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 409: Academie, 1: Boek van de confrerie van de vrye ende exempte schilder en teekenkunst, f. 1r-2v.

34 DENDOOVEN, *De Brugse Academie in de achttiende eeuw*, p. 36.

35 VAN DE VIJVER, ‘Hendrik Pulinx jr., Emmanuel van Speybrouck en Paulus de Cock’, p. 80.

36 Aan de Antwerpse Academie, opgericht in 1663, werd pas in 1756 (en definitief in 1765) een architectuuropleiding ingericht. De verhoogde bouwactiviteit had een opleiding in de bouwkunst voor de ambachtslieden er toen pas werkelijk noodzakelijk gemaakt. Zie: P. LOMBAERDE, ‘Het adagio van de klassieke orden en de perspectief (1663-1794)’, in: E. DE VOS & P. LOMBAERDE (red.), *Van academie tot universiteit. 350 jaar architectuur in Antwerpen*, Antwerpen, 2013, p. 32-53. Aan de Brusselse Academie, gesticht in 1711, werden pas vanaf de jaren 1760 architectuurlessen gegeven. Zie: MARTINY & MOSSELMANS, ‘L’enseignement de l’architecture’, p. 20.

37 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 409: Academie, 1: Boek van de confrerie van de vrye ende exempte schilder en teekenkunst, f. 8r-9v.

door de vrij bijzondere economische context ten tijde van de oprichting in beschouwing te nemen. Ook De Doncker deed dit bij zijn analyse van de oprichting van de Gentse Academie in 1751. Hij kadert deze oprichting in de toenemende vraag van de welgestelde Gentse burgerij naar esthetisch vormgegeven producten en architecturaal verfijnde, Frans-geïnspireerde woningen. Lokaal was de daartoe vereiste kennis en ontwerpvaardigheid echter amper voorhanden. Enkel arbeidskrachten van buiten de stad konden aan de hoge vraag van de stedelijke elite voldoen. Zij hadden het vereiste vakmanschap verworven via meerdere kortlopende contracten bij verschillende meesters, waardoor zij vaak nieuwe stijlen en technieken op de werf konden introduceren. Het Gentse stadsbestuur beseftte in 1751 dat de werkgelegenheid voor de plaatselijke ambachtlieden sterk zou toenemen als zij door een opleiding in een Academie een zelfde niveau van bekwaamheid zouden bereiken als de vreemde arbeiders. Volgens De Doncker was de Gentse Academie bij aanvang dus allerminst een artistieke associatie van kunstenaars die zich uit het corporatieve gareel wilden bevrijden. Het waren integendeel de Gentse metselaars en timmerlieden aan het hoofd van bouwbedrijven die ondervonden dat *“het publicq eenen afkeer heeft tot het bouwen”*, aangezien de lokale arbeidskrachten niet bekwaam genoeg waren om de toenemende consumptie-eisen van de opdrachtgevers in te willigen.³⁸

De Doncker stelt dat de omslag in de functie van de academies - van kunstonderwijs ten dienste van de ‘Schone Kunsten’, naar kunstonderwijs ten dienste van de ambachtlieden - zich pas vanaf 1750 duidelijk manifesteerde.³⁹ Christophe Loir bevestigt dat een dergelijk *“public sensibilisé”* met hoge consumptie-eisen pas vanaf het midden van de 18de eeuw tot stand kwam in de Zuidelijke

38 T. DE DONCKER, ‘Academisme in het straatbeeld: de bouwscène in de tweede helft van de 18de eeuw te Gent’, in: *Dienst Monumentenzorg en Architectuur Gent: Lezingen 2014*, 2015, p. 18-19. Over deze verfijnde, Frans-geïnspireerde huizenbouw in Gent in de tweede helft van de 18de eeuw, zie: S. DEROM & A. STROOBANTS, ‘Bouwen in functie van een verfijnde levensstijl’, in: G. VAN DOORNE (red.), *Een remarquabel ambellissement. Gentse wooncultuur in Mozarts tijd*, Gent, 1991, p. 32-39.

39 DE DONCKER, *Hupsicheyt en hantgedaet*, p. 75.

Nederlanden.⁴⁰ Ook volgens Pevsner waren academies voordien vooral instellingen die niets dan de bevordering van de kunsten tot doel hadden.⁴¹ Indien deze redeneringen naar Brugge worden doorgetrokken, zou de Brugse Academie in de eerste helft van de 18de eeuw daadwerkelijk slechts een louter artistieke vereniging geweest zijn van kunstenaars die niet langer tot de corporatieve wereld wilden behoren. De specifieke economische situatie in Brugge rond 1717 wijst er echter op dat er, in een opvallende parallel met de Gentse situatie van 1751, meer aan de hand was. Ook toen al wilden de Brugse ambachtslieden zich in de Academie bekwamen om de - weliswaar zeer tijdelijk - verhoogde consumptie-eisen van de burgerij te kunnen inlossen.

Vier jaar vòòr de oprichting van de Brugse Academie eindigde de Spaanse Successieoorlog. De vele oorlogsverrichtingen in de Zuidelijke Nederlanden hadden er tijdens die oorlog voor een ware economische crisis gezorgd. De graanprijzen namen een hoge vlucht, waardoor de levensstandaard van de gewone consumenten kelderde, en daarmee ook hun vraag naar niet-levensnoodzakelijke producten.⁴² De bouwactiviteit kende een sterke afname in deze periode, wat volgens de Britse historicus John Parry Lewis kenmerkend was voor oorlogsjaren. Hij wijst op een inverse relatie in de 18de eeuw tussen publieke uitgaven voor het leger enerzijds en houtimport en andere indicatoren voor de bouwactiviteit anderzijds. Oorlog zorgde voor een tekort aan werkkrachten, een tekort aan bouwhout, hoge overheidsleningen en een export van munt om de troepen te betalen.⁴³ De dalende vraag naar kwaliteitsvolle woningen deed bovendien de vastgoedprijzen kelderen. Investerings in woningbouw en -renovatie brachten met derge-

40 C. LOIR, *L'émergence des Beaux-Arts en Belgique. Institutions, artistes, public et patrimoine (1773-1835)*, Brussel, 2004 (Etudes sur le XVIIIe siècle, 10), p. 37.

41 PEVSNER, *Academies of Art*, p. 159.

42 A. VERHULST, 'Prijzen van granen, boter en kaas te Brugge volgens de "slag" van het Sint-Donatianskapittel (1348-1801)', in: C. VERLINDEN & E. SCHOLLIERS (red.), *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant. Deel II A (XIVe-XIXe eeuw)*, Brugge, 1965, p. 40-42.

43 J.P. LEWIS, *Building cycles and Britain's growth*, New York, 1965, p. 192.

lijke lage vastgoedprijzen amper iets op voor de eigenaars, wat de bouwactiviteit nog meer afremde.⁴⁴

In 1713 werd de Vrede van Utrecht gesloten, waarbij Spaanse bezittingen in de Zuidelijke Nederlanden aan de Oostenrijks-Habsburgse keizer Karel VI werden toegewezen. Na een lange periode van oorlogen heerste er voortaan politieke stabiliteit onder het nieuwe Oostenrijkse bewind. Vele huiseigenaars in Brugge grepen hun kans om de eerder ingestelde herstel- en renovatiewerken uit te voeren. Nieuwbouw was daarentegen amper aan de orde, aangezien dit op demografisch vlak toen nog niet vereist was.⁴⁵ De periode van stabiliteit na 1713 uitte zich ook in andere symptomen van relatieve welvaart, zoals een koopkrachtverbetering, af te leiden uit de sterke daling van de tarweprijzen in deze jaren.⁴⁶

We kunnen dus veronderstellen dat er in Brugge een zeker economisch optimisme heerste in de korte periode vanaf 1713. Dit zorgde voor een toenemende vraag naar de consumptie van niet-levensnoodzakelijke producten, in het bijzonder bij de kapitaalkrachtige stedelijke elite. Bij hen manifesteerde er zich vanaf 1713 een groeiende behoefte aan een verfijnde levensstijl, waarbij men kon pronken met kundige ontwerpen en vervaardigde producten en huizen. Op die manier werd bijv. de verspreiding van de nieuwe classicerende barokstijl in het straatbeeld sterk bevorderd. Deze artistieke overgangsstijl werd gekenmerkt door een toenemende Franse classicerende invloed die werd gesynthetiseerd met de erfenis van de Italiaanse barok. Statigheid en symmetrie kregen de voorkeur boven plasticiteit en dynamiek.⁴⁷ Het werd de bouwstijl bij uitstek voor de gegoede burgers om hun smaak en modebewustzijn te

44 H. DENEWETH, *Huizen en mensen. Wonen, verbouwen, investeren en lenen in drie Brugse wijken van de late middeleeuwen tot de negentiende eeuw*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling Vrije Universiteit Brussel, 2008, dl. 2, p. 752.

45 H. DENEWETH, 'The economic situation and its influence on building and renovating in Bruges during the 16th-18th centuries', in: J.-F. CHAUVARD & L. MOCARELLI (red.), *L'économie de la construction dans l'Italie moderne*, Rome, 2007 (Mélanges de l'École Française de Rome 119/2), p. 542-544.

46 DENEWETH, *Huizen en mensen*, dl. 2, p. 898.

47 J.P. ESTHER, 'Bouwkunst', in: H. LIEBAERS, e.a. (red.), *Vlaamse kunst van de oorsprong tot heden*, Antwerpen, 1985, p. 370.

demonstreren. Enkele prestigieuze klok- en halsgevels die in deze periode in Brugge werden opgetrokken getuigen hiervan.⁴⁸

Het is in deze zeer specifieke context dat de oprichting van de Brugse Academie en haar succes bij heel wat leerlingen uit het corporatieve milieu moeten worden gezien. Om aan de sterk toegenomen consumptie-eisen van de stedelijke elite tegemoet te kunnen komen ondervonden de lokale producenten dat een betere opleiding noodzakelijk was. Een academie bood hiertoe een uitstekend middel. De consumenten waren vanzelfsprekend eveneens vragende partij voor de oprichting van een academie. Vele leden van de stedelijke elite, waaronder verschillende hoge magistraten van het Brugse Vrije, werden reeds in de beginjaren confrater en zij voorzagen de Academie van voldoende middelen om haar doelstellingen te realiseren.

De bevinding dat een toegenomen vraag van de stedelijke elite naar verfijnde producten een belangrijke factor was in de oprichting van de Brugse Academie wordt kracht bijgezet door het feit dat de Academie aanvankelijk geen lang leven beschoren was. Een algemene conjuncturele malaise in de jaren 1720 deed de Brugse Academie al snel weer de das om. De hoge verwachtingen die de Vrede van Utrecht had opgeroepen konden namelijk niet worden ingelost. De overgang van het Spaanse naar het Oostenrijkse bewind zorgde voor het verlies van enorme koloniale afzetmarkten voor de Zuidelijke Nederlanden. Dit leidde tot een crisis in de stedelijke textielnijverheid. Omdat de huisnijverheid op het platteland wel een sterke opgang kende, werden de meeste steden geteisterd door desurbanisatie. Het Brugse bevolkingscijfer daalde van 37.000 in 1710 naar 28.500 in 1740.⁴⁹ Dit deed vanzelfsprekend de vraag naar huisvesting, de vastgoedprijzen en de bouwactiviteit opnieuw aanzienlijk afnemen. Het merendeel van de bevolking was bovendien afhankelijk van de aanwezigheid van voldoende krediet om te kunnen bouwen of verbouwen. De

48 Zoals de prominente gevel in de Steenstraat 20 uit 1716.

49 H. DENEWETH, 'Een demografische knoop ontward? Brugse bevolkingscijfers voor de vroegmoderne tijd', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, 147 (2010), p. 29 en 40-41.

kredietmarkten leden echter sterk onder de algemene handelsrecessie. De mercantilistische politiek van de buurlanden werkte de Brugse exportnijverheid tegen. De politieke omstandigheden lieten de Oostenrijkse regering niet toe om de binnenlandse markt tegen buitenlandse concurrentie te beschermen.⁵⁰ In perioden van hoogconjunctuur kon het ruime kapitaal aanbod de grote vraag naar krediet probleemloos beantwoorden.⁵¹ Als er door een handelsrecessie echter plots niet langer voldoende kapitaal voorhanden was, werd de bouwactiviteit ineens bijzonder gevoelig voor versturende exogene factoren zoals een dalend bevolkingsaantal.⁵² Tegelijk met de algemene conjuncturele neergang vanaf de jaren 1720 nam ook de interesse van de stedelingen in verfijnde producten en woonsten af. De meeste gegoede burgers waren niet langer bereid om grote renovatie- en verfraaiingsprojecten uit te voeren aan hun woningen. Het aantal confraters van de Academie zwakte zienderogen af, waardoor de Academie reeds in 1726 tegen een te hoge schuldenlast aankeek en de deuren moest sluiten.⁵³

Pas tegen het einde van de jaren 1730 herwon de stedelijke elite aan slagkracht. De meest welgestelde burgers lieten opnieuw opsmukkende renovaties uitvoeren aan hun eigen woonhuizen in de stad.⁵⁴ Hun vraag naar niet-levensnoodzakelijke producten nam wederom toe, en aldus ook hun steun voor de heroprichting van de Academie. Zo werd vanuit de private kunstschool van Matthias De Visch⁵⁵ de Brugse Academie in 1739 heropgericht, gefinancierd

50 F. MASSON, *De Brugse huishuren, 1500-1796*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent, 1968, p. 148.

51 J. DAMBRUYNE & G.J. BRAL, 'Periode 1540-1795', in: J. DAMBRUYNE, G.J. BRAL, A. RAMBAUT & D. LAPORTE, *Een stad in opbouw: Gent van 1540 tot de wereldtentoonstelling van 1913*, Tiel, 1992, p. 28.

52 A. KNOTTER, 'Bouwgolven in Amsterdam in de 17^e eeuw' in: P.M.M. KLEP, e.a. (red.), *Wonen in het verleden, 17^e-20^e eeuw. Economie, politiek, volkshuisvesting, cultuur en bibliografie*, Amsterdam, 1987, p. 26.

53 DENDOOVEN, *De Brugse Academie in de achttiende eeuw*, p. 51; BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 409: Academie, 1: Boek van de confrerie van de vrye ende exempte schilder en teekenkunst, f. 6v-7r.

54 DENEWETH, *Huizen en mensen*, dl. 2, p. 489.

55 De Visch (1701-1765) had tijdens de eerste jaren van de Brugse Academie er zijn opleiding tot kunstschilder genoten en vertrok nadien naar Italië. In 1732 keerde hij terug naar Brugge en in 1735 richtte hij er een private kunstschool op, zie: D. DENDOOVEN, 'Het leven van Matthijs De Visch', in: D. DENDOOVEN & J. SNICK (red.), *Matthijs De Visch, 1701-1765*, Reninge, 2001, p. 43-91.

door een aanzienlijk aantal leden van de stedelijke elite.⁵⁶ Albert Claesman, burgemeester van het Brugse Vrije, tekende bijv. in 1739 in als confrater van de Academie. Amper twee jaar later liet hij een prestigieus ‘hôtel de maître’ optrekken in de Sint-Jakobsstraat, een woning die zijn status bevestigde. Het Hotel Claesman was één van slechts twee statige stadswoningen ‘entre cour et jardin’ die in Brugge werden gebouwd tijdens de 18de eeuw.⁵⁷

De Doncker ziet in dit brede draagvlak van de stedelijke elite, alsook in de aanwezigheid van een stijgend aantal ambachtslieden onder de confraters, een indicatie dat aan de heroprichting van de Brugse Academie in 1739 inderdaad gelijkaardige motieven ten grondslag lagen als aan de oprichting van de Gentse Academie in 1751: een poging om aan de onbekwaamheid van de lokale ambachtslieden te verhelpen; om aan de hogere eisen van de gegoede consumenten tegemoet te komen.⁵⁸ Deze motieven waren echter ook al aanwezig - zij het zeer kortstondig - naar aanleiding van de eerste oprichting van de Academie in 1717. Dit blijkt des te meer uit een pleidooi voor de heroprichting van de Academie in 1738 van schout Philippe-Charles de Schieter de Maelstaple (1686-1755), die in 1725 reeds was verkozen tot ‘protecteur’ van de Academie:

“Het onderblijven der gheseyde soo loffelicke ende nuttighe exercitie ende leeringhe vande teeckenconste ende architecture, [is] tot onuytsprekelick nadeel van het publycq ende directelick jeghens den luyster ende jeghens den welstant van de stad. [De] soo cort ghedeurde exercitie [is] van soo goede uytwerckinghe geweest, dat d’effecten van dien

56 Onder de confraters die intekenden naar aanleiding van de heroprichting in 1739 bevonden zich veel prominente namen. Naast Philippe-Charles de Schieter de Maelstaple en Albert Claesman ging het onder meer om Aybert van Hueme de Schiervelde (burgemeester van de stad), tesorier Ignace van Toers, Pierre Ignace de L’Espée de Straeten en schepen Charles Custis. Zie: BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 409: Academie, 1: Boek van de confrerie van de vrye ende exempte schilder en teekenkunst, f. 10v-11r.

57 B. BEERNAERT, ‘Het huis Claesman of het verhaal van “een schoon ende notabel parcheel van een huys heel splendide ende somptueus gebouwd”’, in: J. RAU, B. BEERNAERT, e.a., *1847-1997, 150 jaar Conservatorium Brugge. Historische aspecten*, Brugge, 1997, p. 12.

58 DE DONCKER, *Hupsicheyt en hantgedaet*, p. 338.

De gevel 'côté jardin' van het Hotel Claesman (Sint-Jakobsstraat 23) uit 1741 - foto Matthijs Degraeve 17-06-2016

noch daghelix worden bemerckt, niet alleene aen de jonghe meesters timmerlieden, schrijnwerckers, matsenaers, beeldthauwers, steenhauwers, schipwerckers, silver en goutsmeden, isersmeden ende de schilderconst, emmers generaelick in alle de wercken van architecture, nemaer datter selfs differente jonckheden alsoo alhier gheleert hebbende de beghinselen van teeckenconst groote promotien ende vervooringhe bekommen hebben in de groote academien van [. . .] Vranckeryck ende Italien. Door welcke onderblyvinghe van soo noodighe leeringhe [. . .] het publycq alsoo comt te missen de perfecte uytwerckinghe van alle gebauwen ende van alle andere wercken, dependent aende selve ambachten ende neeringhen. Om welcke soo schadelicke inconuenienten te redresseren emmers het voorder ghevolgh daervan te beletten, tot utiliteyt van het publycq ende tot opqueecken van ervaeren wercklieden oock tot meerder luyjster van dese stadt.”⁵⁹

De Schietere de Maelstaple maakt hier allesbehalve melding van een opleving van de kunsten in de stad dankzij een bevrijding van

59 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 409: Academie, 1: Boek van de confrerie van de vrye ende exempte schilder en teekenkunst, f.8r-gv.

de kunstenaars uit het corporatieve stelsel. Integendeel waren het net ambachtslieden die al in de jaren 1717-1726 een grote bekwaamheid hadden verworven - ook op het vlak van architectuur - dankzij het onderwijs in de Academie. De vraag van de stedelijke elite naar deze grote vaardigheid van plaatselijke ambachtslieden was naderhand opnieuw afgenomen, maar uit het pleidooi van de Schietere de Maelstaple blijkt dat ze tegen 1738 opnieuw even sterk aanwezig was als in 1717.

DE ACADEMIE ALS BASTION VAN KEIZERSGEZINDHEID

Waar de Brugse Academie tijdens de eerste helft van de 18de eeuw nog vooral een speelbal was van de economische conjuncturele omstandigheden, werd het lot van de Academie tijdens de tweede helft van de 18de eeuw veeleer bezegeld door politieke ontwikkelingen. Het kantelpunt in deze evolutie was de hevige brand in de nacht van 28 op 29 januari 1755 in de Poortersloge, waar de lokalen van de Academie tussen 1720 en 1726 en opnieuw sedert 1739 gevestigd waren. De inboedel en de kunstwerken van de Academie gingen bij deze brand nagenoeg geheel verloren. De Academie was echter al zodanig belangrijk geworden voor de stedelijke notabelen dat ze vrijwel onmiddellijk het initiatief namen om de Poortersloge op te knappen zodat de Academie haar werking zo snel mogelijk kon hervatten.⁶⁰

Kort na de brand stuurden enkele leden van de Brugse Academie een rekest naar Karel van Lotharingen (1712-1780). Deze landvoogd vertegenwoordigde keizerin Maria Theresia (1717-1780) in de Oostenrijkse Nederlanden en stond bekend als een groot kunst- en cultuurliefhebber. In het rekest vroeg men hem daarom of hij de Brugse Academie onder zijn bescherming wilde nemen.⁶¹ Dit had hij kort voordien ook al gedaan voor de Gentse en de Antwerpse Academie. Zijn protectoraat zou de Brugse Academie nog meer prestige opleveren, waardoor ze haar aantal confraters - en daarmee ook haar voor de herstelwerken broodnodige inkomsten - verder

60 DENDOOVEN, *De Brugse Academie in de achttiende eeuw*, p. 59.

61 Datzelfde jaar 1755 was immers de voorgaande 'protecteur' Philippe-Charles de Schietere de Maelstaple overleden, dus moest men op zoek naar een opvolger.

zou zien toenemen.⁶² Karel van Lotharingen stemde op 19 april 1755 in met het verzoek.⁶³ Dit bracht de Academie onmiddellijk in het middelpunt van de belangstelling, met het gewenste effect tot gevolg. Lidmaatschap van de Academie werd - net als lidmaatschap van een schuttersgilde - al snel een statussymbool.⁶⁴ Hoewel ook sommige Bruggelingen uit de middenklasse confrater werden, bleef het lidmaatschap bovenal een zaak van de stedelijke elite. Kunstenaars, zelfs met inbegrip van timmerlieden, metselaars en zilversmeden, vormden slechts een minderheid.⁶⁵ Ook het stadsbestuur en de magistraat van het Brugse Vrije engageerden zich ertoe om de Academie geldelijk te ondersteunen.⁶⁶ Door deze omvangrijke financiële instroom via verschillende kanalen konden de lessen in de Poortersloge reeds in november 1755 hervat worden.⁶⁷ Een belangrijk gevolg op lange termijn was dat de Academie zich op deze manier vanaf 1755 veel steviger dan voorheen verbond met het politieke bewind, zowel lokale als hogere bestuursniveaus.

De Academie werd in de eerste plaats sterk afhankelijk van de steun van de vorst, keizerin Maria Theresia (1717-1780). Haar steun was eerder symbolisch dan materieel, maar ze garandeerde zo wel het voortbestaan van de Academie. De centrale overheid bevestigde haar steun in 1769 door de Academie een 'koninklijk'

62 DENDOOVEN, *De Brugse Academie in de achttiende eeuw*, p. 63.

63 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 409: Academie, 1: Boek van de confrerie van de vrye ende exempte schilder en teekenkunst, f. 180r.

64 DENDOOVEN, *De Brugse Academie in de achttiende eeuw*, p. 54. Nog meer dan de Academie vormde de Sint-Jorisgilde het brandpunt van het stedelijke high-societyleven, zie: A. VAN DEN ABEELE, 'Lauwereyns de Roosendaale de Diepenhede, jonkheer Charles Pierre, schepen van Brugge, typisch vertegenwoordiger van de ambtsadel', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl.13, Brussel, 1990, kol. 480-483.

65 DENDOOVEN, *De Brugse Academie in de achttiende eeuw*, p. 175.

66 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 409: Academie, 2: Academie 1756-1826, Processen-verbaal van de vergaderingen van de Jointe, 14/02/1756.

67 A. SCHOUTEET, *Ghedinckboek van M.F. Allaert, Brugsekroniekover 1713-1787*, Brugge, 1953, p. 23.

predicaat te schenken en jaarlijks drie zilveren prijsmedailles te bezorgen.⁶⁸

Als wederdienst voor deze vorstelijke patronage sprak de Academie haar onvoorwaardelijke steun uit voor het keizerlijke bewind.⁶⁹ De bestuursleden van de Academie waren vòòr 1787, net als de Brugse stadsmagistraten⁷⁰, onverdeeld keizersgezind. Robert Van Severen, abt van de Duinenabdij en president van de Academie van 1765 tot 1770, stond bijv. bekend als royalist, zelfs ten tijde van de door traditionalistische geestelijken gesteunde Brabantse Omwenteling in 1790.⁷¹ Los daarvan werd het staatsgezag ook verheerlijkt in de artistieke productie van de Brugse Academie, of werd het op zijn minst allesbehalve gecontesteerd. Hoogbaljuw Pieter François de Vooght, de belangrijkste vertegenwoordiger van de vorst in Brugge en tevens president van het academiebestuur, gaf bijv. opdracht tot het maken van een schilderij waarop Karel van Lotharingen werd voorgesteld als beschermheer van de kunsten in Brugge. Wellicht schonk de Vooght dit schilderij aan de Academie naar aanleiding van zijn afscheid als president van het academiebestuur in 1762.⁷²

Het architectuuronderwijs van de Academie nam dan weer architecturale concepten over die de keizerlijke macht benadrukten. Van de Vijver formuleert de hypothese dat de adoptie van de nieuwe classicistische smaak (de 'goût à la grecque') in de belangrijk-

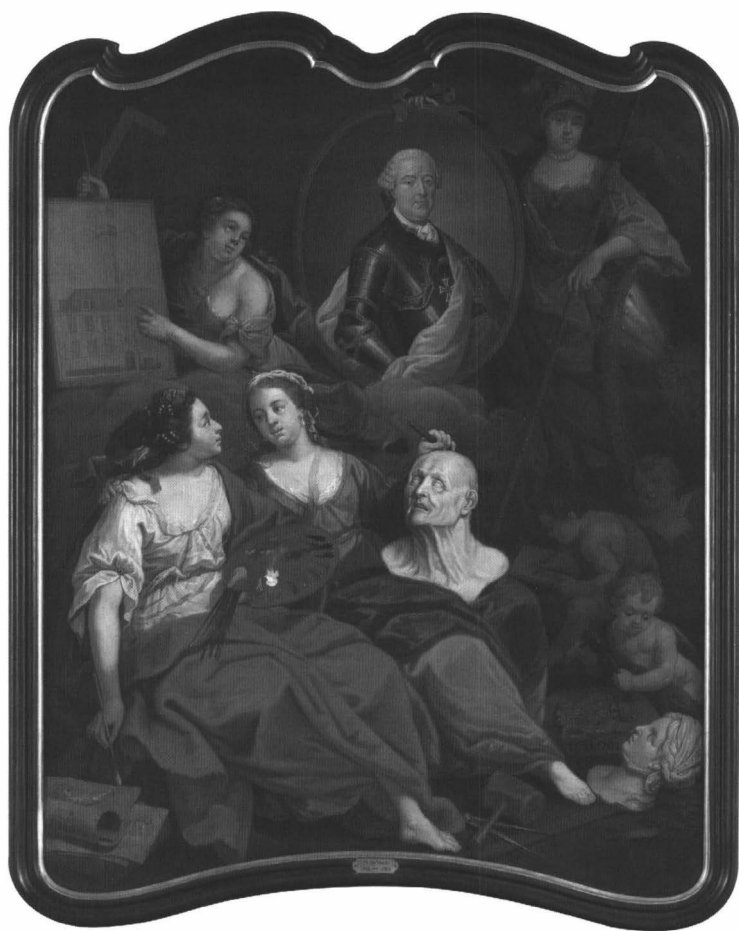
68 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 409: Academie, 1bis: Bouck vande confrerie vande Vrije ende Exempte schilder en teeckenkonst, f. 13, brief van Cobenzl aan de stadsmagistraat, 25/03/1769.

69 DENDOoven, *De Brugse Academie in de achttiende eeuw*, p. 355.

70 Y. VANDEN BERGHE, *Jacobijnen en Traditionalisten. De reacties van de Bruggelingen in de Revolutietijd (1780-1794)*, Brussel, 1972 (Pro Civitate Historische Uitgaven, reeks in -8°, 32), dl. 1, p. 137.

71 J. BONNY, 'De Duinenabdij te Brugge (1627-1796)', in: DENAUX & VANDEN BERGHE, *De Duinenabdij en het Grootseminarie*, p. 38 - n.v.d.r.: tijdens de Opstand was de stemming in de Duinenabdij even patriottisch als in andere Brugse kloosters - zo tekende de abdij volgens de *Gazette van Gend* van 7 juni en 5 juli 1790 in voor het onderhoud van 30 rekruten voor het leger. Wel leende de abt slechts 9.000 i.p.v. de gevraagde 100.000 fl. aan de Staten van Vlaanderen (BRUGGE, *Bischoffelijk Archief*, E105, 15/05/1790).

72 L. VAN KERKHOVEN, 'Catalogus schilderijen', in: S. JANSSENS & P. KNOLLE (red.), *Brugge-Parijs-Rome. Joseph Benoît Suwée en het neoclassicisme*, Gent, 2007, p. 60.

Schilderij in opdracht van hoogbaljuw de Vooght, 'Karel van Lotharingen als beschermheer van de kunsten' door Matthias de Visch (1762) - Musea Brugge, Groeningemuseum, Lukas-Art in Flanders, foto Dominique Provost

ste steden een uiting was van het aanhangen van het Oostenrijkse bewind.⁷³ An Desimpelaere stelt deze stijlverschuiving van rococo naar classicisme al in de jaren 1766-1768 vast op de architectuurtekeningen van de Brugse academieleerlingen.⁷⁴

Op deze manier kwam er een wederzijdse alliantie tussen de Academie en het keizerlijk gezag tot stand. De Academie van Brugge werd, net als de academies elders in de Oostenrijkse Nederlanden, in de tweede helft van de 18de eeuw ingeschakeld in het Verlicht-absolutistische staatsbestel. Zo imiteerde de Oostenrijkse centrale overheid de 17de-eeuwse cultuurpolitiek van de Franse vorst Lodewijk XIV en zijn regering, waarbij de academies als instrument fungeerden voor de propaganda van het vorstelijk absolutisme.⁷⁵

De wederzijdse alliantie werd bevestigd door het bezoek van keizer Jozef II aan de Academie op 13 en 14 juni 1781 en twee maanden later door de passage van de nieuwe landvoogden Maria-Christina van Oostenrijk en Albert van Saksen-Teschen.⁷⁶

“Synne majestejt den keyser, Josephus den tweeden, [...] heeft synnen wegh genomen naer dese academie, alwaer dheeren van de jointe ende ghedeputeerde [...] hebben synne majesteijt aldaer aengethoont de principaelste teekeningen van de primussen soo van de figure als architecteure [...], over alle dewelcke synne majestejt syn genoughen heeft bethoont, hebbende den heer president daernaer den bouck ende penne aen synne majestejt ghepresenteert ende synne protectie versoght voor dese academie, dewelcke synne majestejt seer minsaemelyck heeft believen t’accorderen met synne signateure op den bouck van dese academie.”⁷⁷

De Academie onderhield niet enkel een alliantie met de centrale overheid. Op het vlak van overheidspatronage speelden ook de ma-

73 VAN DE VIJVER, *Les relations Franco-Belges*, dl. 1, p. 571.

74 DESIMPELAERE, *Beredeneerde catalogus van architectuurtekeningen*, dl. 1, p. 126.

75 PEVSNER, *Academies of Art*, p. 137.

76 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 409: Academie, 3: Resolutieboek 1775-1822, 29/08/1781.

77 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 409: Academie, 3: Resolutieboek 1775-1822, 13/06/1781.

gistraten van de stad en het Brugse Vrije een belangrijke rol voor de Academie. Nu en dan verzocht de Academie zelfs de Staten van Vlaanderen om steun. De Staten schonken de Gentse Academie jaarlijks een som van 100 gulden. Het Brugse academiebestuur vond in 1792 dat ze daar evenzeer recht op hadden, “*in aendaght genomen hebbende dat dese academie, soo in outheyt van institutie als in weerde van de konste, d’academie van Ghent verre overtreft*”.⁷⁸

Doorgedreven overheidspatronage voor een lokale academie was overigens verre van uitzonderlijk. Volgens Roche waren ook in Frankrijk academies voor hun financiële toestand en infrastructuur afhankelijk van de goede wil van de lokale, gewestelijke of nationale gezaghebbers.⁷⁹

Hoe kon de Brugse Academie, die zo sterk verbonden was met het Oostenrijkse staatsbestel en er zelfs afhankelijk van was, het Ancien Régime overleven? In Frankrijk werden de academies één na één afgeschaft door het revolutionaire bewind, vermits ze het artistieke kanaal bij uitstek waren van de vorst. Het voortbestaan van de Brugse Academie was dan ook evenmin verzekerd als dat van de Franse academies.

Eind 1792, nadat het Franse leger kortstondig de Zuidelijke Nederlanden had veroverd, werd de werking van de Academie een eerste maal gehinderd: het bleek niet mogelijk “*van desen saysoene de jonckheyt te laeten teecken en om prijzen, soo bij gebreke van de noodighe medaillen, als de onmogelickheit van andere te laeten slaen*”.⁸⁰ Bij afwezigheid van het Oostenrijkse bewind konden er vanzelfsprekend geen keizerlijke medailles worden uitgereikt.

Van maart 1793 tot juni 1794 herstelden de Oostenrijkers tijdelijk hun macht in de Zuidelijke Nederlanden. Tegelijk werden in

78 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 409: Academie, 3: Resolutieboek 1775-1822, 5/03/1792.

79 ROCHE, *Le siècle des Lumières en province*, dl. 1, p. 390.

80 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 409: Academie, 2: Academie 1756-1826, Processen-verbaal van de vergaderingen van de Jointe, 18/11/1792.

de Franse republiek zowat overal de academies afgeschaft. Het regime van 'La Terreur' (ca. 1792-1794) was sterk gekant tegen de koningsgezinde academies. Joseph-Benoît Suvée (1743-1807), de beroemde oud-leerling van de Brugse Academie en directeur van de 'Académie de France' in Rome, zat wegens zijn koningsgetrouwe loopbaan bijv. twee maanden lang in de gevangenis in Parijs tijdens de zomer van 1794.⁸¹ In Brugge was men zeker op de hoogte van de antipathie bij de revolutionairen tegenover de Franse academies, niet in het minst vanwege de aanwezigheid van talrijke gevluchte Franse migranten in de stad.⁸²

Om de Academie in dergelijke politiek instabiele omstandigheden te laten overleven lijkt het hanteren van een apolitieke houding door het academiebestuur een vrij logische strategie. Zo kon men immers niet door een bepaald bewind geïsoleerd worden als voorstander van een ander regime en aldus afgeschaft worden. Yvan Vanden Berghe meldt dat de Bruggelingen zich tijdens de laatste jaren van het Oostenrijkse bewind in het algemeen vrij onverschillig en gelaten opstelden. Men wist dat de Franse opmars zo goed als onstuitbaar was.⁸³ Dendooven schrijft dat het bestuur van de Academie in de revolutiejaren verschillende politieke strekkingen telde, niet enkel meer keizersgezinden, maar ook traditionalisten en jacobijnen: "*Misschien kunnen we zelfs gewagen van een bewuste politiek van de academie om niet op één paard te wedden en de verschillende politieke facties te laten vertegenwoordigd zijn in de jonte.*"⁸⁴

Vóór de Brabantse Omwenteling van eind 1789 konden royalisten, nog veel gewicht leggen in het Academiebestuur. Het ging onder meer om schout Bruno-Maximilien de Heere, burgemeesters van

81 Suvée was de succesvolste leerling van de Brugse Academie in de 18de eeuw. Hij was kunstschilder en werd in 1763 primus van de architectuurklas. In 1792 werd hij benoemd tot directeur van de Franse Academie in Rome, maar gold kort daarna enige tijd als vijand van de revolutie. Zie: D. DENDOOVEN, 'Joseph Benoît Suvée, toonbeeld van een academische modelcarrière', in: JANSSENS & KNOLLE, *Brugge-Parijs-Rome*, p. 9-18.

82 VANDEN BERGHE, *Jacobijnen en Traditionalisten*, dl. 1, p. 384.

83 VANDEN BERGHE, *Jacobijnen en Traditionalisten*, dl. 1, p. 375.

84 DENDOOVEN, *De Brugse Academie in de achttiende eeuw*, p. 103.

de stad Robert Coppieters en Jan van Caloen, en burgemeesters van het Brugse Vrije Jan Porter, Joseph van Caloen en Maximilien de Peellaert. Niettemin zetelden er ook enkele voorname traditionalisten in het academiebestuur, bijv. de tesorier-generaal van de stad Antoon de Peneranda en Maurus Elewaut, abt van de Sint-Andriesabdij, die van 1787 tot 1793 de functie van president bekleedde. Eind 1789 grepen traditionalistische en democratische opposanten tegen keizer Jozef II echter de macht in de Zuidelijke Nederlanden. Deze 'Brabantse Omwenteling' werd eind 1790 alweer ongedaan gemaakt door de Oostenrijkse troepen, maar tijdens dat ene jaar werden royalisten uit de bestuurscolleges van de stad en het Brugse Vrije geweerd, ten voordele van traditionalistische edelen en zelfs enkele welgestelde ambachtsmeesters. Van dan af aan begon de invloed van de royalisten ook in het bestuur van de Academie te tanen. Nadat hun driejarige termijn als bestuurslid was afgelopen, werden ze vaak vervangen door personen met een diverser politiek profiel, zoals de ambachtsman Frans Van Vijve, de stadspensionaris en jacobijns kopstuk Bernard de Deurwaerder, en de traditionalistische edelman-kunstschilder François Wynckelman, die in 1793 de plaats van Maurus Elewaut als president innam. Andere voorname traditionalistische bestuurslui aan de vooravond van het Franse bewind in 1794 waren burgemeester van het Brugse Vrije de Preud'homme d'Hailly de Nieuport, burgemeester van de stad Charles van Overloope d'Anthin, en schepen van het Brugse Vrije Guillaume Vanden Bogaerde de Merlebeke.⁸⁵

Dendooven stelt dat het academiebestuur in de loop van de revolutiejaren niet enkel in toenemende mate leden van diverse politieke strekkingen telde, maar dat zij bovendien de Academie niet langer expliciet als keizersgezind gingen profileren⁸⁶. Deze vermeende neutraliteit van de Academie kan worden geïllustreerd door een gebeurtenis tijdens de kortstondige Franse bezetting

85 De samenstelling van het bestuur van de jointe in de jaren 1787-1794 (de jointe van 1794 bleef op post tot 1800) is te achterhalen via: BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 409: Academie, 44: register 1775-1793, f. 82r-88v. De politieke strekking van de voornaamste leden is doorgaans terug te vinden in VANDEN BERGHE, *Jacobijnen en Traditionalisten*, 2 dln.

86 DENDOOVEN, *De Brugse Academie in de achttiende eeuw*, p. 103.

van eind 1792 tot begin 1793. Het stadsbestuur vroeg de Academie om nieuwe standbeelden voor het stadhuis te ontwerpen “*betrekkelijk tot de vrijheijt ende egaliteijt*”, en dit ter vervanging van de beelden van de graven van Vlaanderen die het Ancien Régime symboliseerden. Het academiebestuur wou de vorstelijke macht echter nog niet definitief de rug toekeren en stelde voor gewoon enkele beelden toe te voegen die “*de vrijheijt ende egaliteijt*” verbeeldden, allicht om de meest neutraal mogelijke politieke houding aan te nemen. Waarschijnlijk veronderstelde men dat de toegevoegde beelden opnieuw verwijderd zouden worden van zodra de keizer de Zuidelijke Nederlanden had heroverd. Aan dit voorstel werd echter geen gevolg gegeven. Op 30 december 1792 werden de standbeelden van de graven van Vlaanderen vernietigd.⁸⁷

Van zodra de Oostenrijkers de Zuidelijke Nederlanden hadden heroverd (1793-1794), stelde het academiebestuur echter alles in het werk om zijn keizersgezindheid weer te beklemtonen. Beeldhouwer Joseph Fernande (1741-1799), zelf een oud-leerling, pleitte er bij de centrale overheid sterk voor om de Brugse Academie haar keizerlijke medailles te bezorgen, zelfs met terugwerkende kracht voor 1791 en 1792.⁸⁸ Ook uit de correspondentie van de Academie met Fernande en Suvée blijkt een uitgesproken keizersgezindheid in de revolutiejaren. Tijdens de opstand had Suvée het vanuit Parijs over “*la douloureuse circonstance où se trouve notre chère patrie*”.⁸⁹ Na het herstel van het keizerlijk gezag schreef Fernande dat “*les affaires du pays prennent une très bonne tournure à la satisfaction de nostre souverain et le bonheur de tout le monde, comme-je croi*”.⁹⁰

87 VANDEN BERGHE, *Jacobijnen en Traditionalisten*, dl. 1, p. 334-335; DENDOOVEN, *De Brugse Academie in de achttiende eeuw*, p. 101-102; BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 409: Academie, 10: Ingekomen brieven 1767-1825, ongedateerde brief: “Eenighe constenaers die present geweest zijn...”.

88 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 409: Academie, 2: Academie 1756-1826, Processen-verbaal van de vergaderingen van de Jointe, 05/08/1793; E. JACQUES, *Joseph Fernande, sculpteur brugeois (1741-1799) et le mécénat autrichien au XVIIIe siècle*, Brussel, 1957, 128 p.

89 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 409: Academie, 10: Ingekomen brieven 1767-1825, 12/10/1790.

90 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 409: Academie, 10: Ingekomen brieven 1767-1825, 13/04/1791.

Bovendien wilde het academiebestuur op 27 april 1794 - slechts twee maanden voor het Franse bewind aanving - uitermate te koop lopen met de keizersgezindheid van de Academie:

“in overwegingen genomen synde dat het uytterlick apparent is dat syne majesteijt den Keijser Franciscus den 2^e, binnen dese landen synde, de stad Brugghe met sijne presentie sal gelieven te vereeren, ende dat dit den alderfavorabelsten ooghenblyck soude wesen om dese accademie aen sijne souveraine bescherminghe en gunste aen te bieden, is gheresolveert [...] omme sijne majesteijt te solliciteren van sigh te geweirdighen dese accademie te honnoreren met syne presentie. Sijnde voorders geresolveert van ten dien eynde de accademie [...] op de gewoonelicke wyse te decoreren ende des avonts te illumineren wanneer binnen Brugghe illuminatie sal gerecommandeert worden.”⁹¹

Ondanks de niet overwegend keizersgezinde persoonlijke overtuiging van het gros van het academiebestuur (en hoe gering ze de uiteindelijke winstkansen ook inschatten), wensten de bestuursleden de Academie dus wel degelijk opnieuw nadrukkelijk als keizersgezend te profileren van zodra de keizer de macht in de Zuidelijke Nederlanden weer in handen had. De Academie was als institutie in de tweede helft van de 18de eeuw allicht zodanig ingekapseld geraakt in het keizerlijke regime dat men zich geen toekomst voor de Academie kon indenken buiten dit staatsbestel. Bovendien waren de traditionalisten tijdens de tweede Oostenrijkse Restauratie (1793-1794) al heel wat minder tegen het keizerlijke gezag gekant dan voorheen. De nieuwe keizer Frans II was immers bereid om de lokale privileges te erkennen om zo de hele stedelijke elite aan zijn kant te krijgen in zijn strijd tegen de Franse revolutionairen.⁹²

Na de aanhechting van de Zuidelijke Nederlanden bij de Franse republiek in 1795 werd de algehele afschaffing van de Franse aca-

91 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 409: Academie, 2: Academie 1756-1826, Processen-verbaal van de vergaderingen van de Jointe, 27/04/1794.

92 J. ROEGIERS & N.C.F. VANSAS, 'Revolutie in Noorden Zuid (1780-1830)', in: J.C.H. BLOM & E. LAMBERTS (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden*, Amsterdam, 2014, p. 292.

demies in principe ook in deze nieuwe provincies van kracht. Vele Zuid-Nederlandse academies gingen zich echter veeleer als “*écoles gratuites de dessin*” profileren, in contrast met de Franse “*académies*” die door de Franse koning waren gepatroneerd. De meeste academies in de Zuidelijke Nederlanden konden dan ook blijven voortbestaan tijdens het Franse bewind.⁹³

Ook de Brugse Academie deed er alles aan om niet langer als typische ‘Ancien Régime’-instelling beschouwd te worden. Ze werkte haar behoud in de hand door zichzelf voor te stellen als “*const schoole*”⁹⁴ of “*école gratuite de peinture, sculpture et architecture*”⁹⁵ in plaats van het gebruikelijke “*accademie*”. Haar vroegere pertinent royalistische houding bleek amper een bedreiging te vormen voor haar voortbestaan. Na enkele jaren kwam er reeds een toenadering met de nieuwe machthebbers tot stand. In 1797 besliste het academiebestuur om “*de municipaliteyt deser stadt*”, “*den heer commandant*” en “*de centrale administratie van het departement der Leije*” uit te nodigen voor de jaarlijkse prijsuitreiking.⁹⁶ Hier gingen de nieuwe overheden graag op in:

“Citoyens, sans cesse melinés à encourager les arts en sciences par tous les moiens qui sont en notre pouvoir, nous voulons bien concourir par notre presence à l’illustration de la ceremonie de la distribution des medailles aux jeunes artistes qui se sont le plus distingués dans le concours general de cette année, conformément à votre demande”.⁹⁷

Voor de periode vanaf de aanvang van het Franse bewind in 1794 gaat de stelling van Dendooven dat de Academie zich niet lan-

93 VAN DE VIJVER, *Les relations Franco-Belges*, dl. 1, p. 56.

94 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 409: Academie, 2: Academie 1756-1826, Processen-verbaal van de vergaderingen van de Jointe, 13 prairial jaar 8.

95 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 409: Academie, 10: Ingekomen brieven 1767-1825, ongedateerd: “Aux membres composant le conseil général du département de la Lys”.

96 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 409: Academie, 2: Academie 1756-1826, Processen-verbaal van de vergaderingen van de Jointe, 25/06/1797.

97 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 409: Academie, 10: Ingekomen brieven 1767-1825, brief van ‘La municipalité du canton de Bruges, département de la Lys’, 22 messidor jaar 5.

ger keizersgezind, maar veel neutraler opstelde dus inderdaad op. Tijdens de voorafgaande tweede Oostenrijkse restauratie (1793-1794) blijkt dit echter veel minder het geval geweest te zijn. Zolang de keizer de macht in handen had, bleef de Academie een loyaal keizersgezind bastion.

DE INVLOED VAN DE ACADEMIE OP HET BRUGSE STRAATBEELD

In de voorgaande paragrafen werd duidelijk dat de werking en het welslagen van de Brugse Academie tijdens de 18de eeuw in aanzienlijke mate beïnvloed werden door bredere maatschappelijke processen. Hoe werd deze beïnvloeding echter gereflecteerd in het Brugse straatbeeld? We willen nu aantonen hoe de Academie als doorgeefluik voor Franse architecturale vernieuwingen in Brugge fungeerde. Eerst duiden we op de bijkomende economische en politieke factoren die eraan ten grondslag lagen. Vervolgens komen de stedelijke actoren aan bod die hierin een bepalende rol hebben gespeeld. Tot slot tonen we de daadwerkelijke architecturale impact van de Academie op het stadsbeeld aan.

ECONOMISCHE EN POLITIEKE GRONDSLAGEN VAN DE ACADEMIE ALS DOORGEFLUIK VOOR ARCHITECTURALE VERNIEUWINGEN

Enkele aspecten van 18de-eeuwse maatschappelijke ontwikkelingen die een rol speelden bij de oprichting en werking van de Academie kwamen reeds aan bod, enerzijds de politieke alliantie tussen de Academie en de diverse overheidsniveaus, die voor de broodnodige patronage en symbolische steun zorgden, anderzijds de toenemende verfijnde consumptie-eisen van de stedelijke elite. Deze consumptie-eisen werden reeds geduid in het kader van de oprichting in 1717 en de heroprichting in 1739, maar in de tweede helft van de 18de eeuw speelden ze een nog belangrijker rol in de succesvolle ontwikkeling van de Academie na 1750.

In lijn met de hoogconjunctuur die zich rond 1750 in bijna heel West-Europa voordeed, kregen tal van economische indicatoren (zoals handel, nijverheid, bevolkingsaantal en bouwactiviteit) in Brugge vanaf het midden van de 18de eeuw na lange tijd opnieuw

positieve impulsen.⁹⁸ De verfijnde consumptie-eisen kwamen na 1750 meer dan voorheen op de voorgrond door een combinatie van gunstige politieke en economische omstandigheden.⁹⁹ De Franse bezetting van de Zuidelijke Nederlanden tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) wordt in de literatuur erkend als oorzaak voor de verhoogde aantrekkingskracht van de Franse levensstijl vanaf het midden van de 18de eeuw¹⁰⁰ In elitekringen ontstond een algemene mentaliteitswijziging waarbij men absoluut op de hoogte wilde zijn van de nieuwe culturele ontwikkelingen in Parijs.¹⁰¹ In de literatuur is er daarentegenover amper gewezen op de rol van het 'Renversement des Alliances', de ommekeer van de traditionele Europese bondgenootschappen waarbij de Oostenrijkse keizer en de Franse koning in 1756 een alliantie sloten.¹⁰² Niet enkel betraden de Franse troepen hierdoor nogmaals de Zuidelijke Nederlanden,¹⁰³ maar het 'Renversement des Alliances' zorgde bovenal voor een diepgaande indringing van de Franse culturele invloed in de Zuidelijke Nederlanden, omdat het bondgenootschap tussen de voorheen gezworen vijanden Habsburg en Frankrijk er een grote politieke stabiliteit realiseerde. De vrede faciliteerde de transfers van mensen en ideeën tussen de Zuidelijke Nederlanden en Frankrijk.¹⁰⁴ De uitwisseling van

98 DENEWETH, 'Een demografische knoop ontward?', p. 42; EADEM, *Huizen en mensen*, dl. 2, p. 488.

99 I. VANDAMME, 'Zotte verwaandheid. Over Franse verleiding en Zuid-Nederlands onbehagen, 1650-1750', in: R. DEBONT & T. VERSCHAFFEL (red.), *Het verderf van Parijs*, Leuven, 2004, p. 187-203.

100 Brugge werd bezet door het Franse leger van 1745 tot 1749, zie: J.A. VAN HOUTTE, *De geschiedenis van Brugge*, Tielt/Bussum, 1982, p. 363.

101 H. HASQUIN, 'Inleidende beschouwingen. De vernieuwing in de 18de eeuw', in: H. HASQUIN (red.), *Oostenrijks België, 1713-1794. De Zuidelijke Nederlanden onder de Oostenrijkse Habsburgers*, Brussel, 1987, p. 10; J. SMEYERS, 'Van traditie naar vernieuwing. De Zuidnederlandse letterkunde in de Oostenrijkse tijd', in: HASQUIN, *Oostenrijks België, 1713-1794*, p. 317; De Engelse reiziger Shaw noteerde dat "*la conquête de ce pays par Louis XV peut être regardée comme l'époque du changement des manières de ces provinces*", zie: J. SHAW, *Essai sur les Pays-Bas Autrichiens. Traduit de l'Anglois*, Londen, 1788, p. 133.

102 Een (vrij gedateerd) overzichtswerk over het 'Renversement des Alliances' werd geschreven door R. WADDINGTON, *Louis XV et le renversement des alliances. Préliminaires de la Guerre de Sept Ans (1754-1756)*, Parijs, 1896, 533 p.

103 Ditmaal om ze tijdens de Zevenjarige Oorlog (1756-1763) samen met het Oostenrijkse leger te beschermen tegen een Pruisische invasie, zie: G. DE BOOM, 'La collaboration de la France et des Pays-Bas autrichiens pendant la guerre de Sept Ans', in: *Revue d'histoire moderne*, 8 (1933), p. 401-422.

104 S. EXTERNBRINK, 'La 'Révolution diplomatique' et la pacification de l'Europe de

personen zoals diplomaten, handelaars, kunstenaars, militairen, schrijvers en edellieden droeg volgens Corvisier veel bij tot de uitbreiding van de Franse culturele invloed.¹⁰⁵ Stilaan ontstond ook bij de gewone burger een grote interesse voor alles wat op cultureel en intellectueel vlak gaande was in Frankrijk.¹⁰⁶ Lenders merkt dan ook terecht op dat het 'Renversement des Alliances' wellicht meer aan de Zuidelijke Nederlanden ten goede kwam dan aan de Habsburgse dynastie.¹⁰⁷

DE ACADEMIE ALS TREFPUNT VOOR STEDELIJKE ACTOREN

Deze economisch en politiek bijzonder gunstige omstandigheden leidden in de tweede helft van de 18de eeuw tot het ontstaan van een efficiënt mechanisme waarin verschillende stedelijke actoren een rol speelden om de Academie te laten functioneren als doorgeefluik voor de Franse architecturale vernieuwingen naar het Brugse straatbeeld. Het mechanisme bestond erin dat de Academie als platform functioneerde waar de juiste mensen elkaar konden ontmoeten. Opdrachtgevers, magistraten, architectuurtheoretici en bouwmeesters vonden er een trefpunt waardoor ze elk op hun manier konden bijdragen aan de introductie en de bloei van de Franse bouwstijlen in Brugge tijdens de tweede helft van de 18de eeuw.

De eerste groep die - via het platform van de Academie - bijdroeg tot de introductie en de verspreiding van de nieuwe Franse bouwstijlen waren de leden van de Brugse stedelijke elite. Vooral zij profiteerden van de economische en politieke voorspoed en wens-

1756/63 à 1789/92', in: G. BRAUN (red.), *Assescuratio Pacis. Les conceptions françaises de la sûreté et de la garantie de la paix de 1648 à 1815*, Parijs, 2010; J. BÉRENGER, 'Le traité de Versailles et le renversement des alliances. Versailles, 1er mai 1756', in: <<http://www.archivesdefrance.culture.gouv.fr/action-culturelle/celebrations-nationales/2006/vie-politique-et-institutions/le-traite-de-versailles-et-le-renversement-des-alliances>>, geraadpleegd op 15.04.2016. Met dank aan dr. Klaas Van Gelder voor het delen van zijn expertise omtrent het 'Renversement des Alliances' en de mogelijke culturele impact ervan in de Oostenrijkse Nederlanden.

105 A. CORVISIER, *Arts et sociétés de l'Europe du XVIIIe siècle*, Parijs, 1978, p. 15-20.

106 Y. VANDEN BERGHE, 'Het culturele leven in onze provincies in de 18de eeuw: West-Vlaanderen', in: *Gemeentekrediet van België, driemaandelijks tijdschrift*, 37 (1983), p. 120.

107 P. LENDERS, 'Wenen en Brussel: bevoogding die een eigenheid aanvaardt', in: HASQUIN, *Oostenrijks België, 1713-1794*, p. 44.

ten hun levensstandaard hieraan aan te passen. Hun vraag naar hoogwaardige producten die een verfijnde, Frans-geïnspireerde levensstijl konden uitdragen nam sterk toe.¹⁰⁸ Door zich in groten getale als confrater aan te sluiten bij de Brugse Academie zorgden ze er voor dat het de opleiding geenszins aan middelen zou ontbreken om op de hoogte te blijven van de nieuwste Franse architecturale trends.

De leden van de Brugse stedelijke elite waren niet louter financiële begunstigen van de Academie. Ze waren ook de voornaamste opdrachtgevers voor de bouw van moderne architecturale gevels en interieurs waarmee ze hun status en welstand aan de buitenwereld wensten te demonstreren.¹⁰⁹ Ze waren er vooral in de tweede helft van de 18de eeuw op gebrand om de Franse architecturale mode nauwgezet na te volgen. Aldus vervulden ze een wezenlijke rol in de beïnvloeding van het Brugse straatbeeld door de Academie. Zonder hun opdrachten voor prestigieuze plaatselijke bouwprojecten had een lokale opleiding tot architect in de Academie immers weinig zin. Abt Robert Van Severen van de Duinenabdij was bijv. een vooraanstaand lid van de stedelijke elite die - nadat hij enkele jaren president van het academiebestuur was geweest (1764-1770) - in 1775 de meester-timmerman en architect Emmanuel Van Speybrouck aan het werk zette om een prominente classicistische kerkgevel voor de abdij te ontwerpen aan de Potterierei.¹¹⁰

Sommige leden van de stedelijke elite werden niet enkel persoonlijk, maar bovenal als lid van een bestuurscollege (van de stad of het Brugse Vrije) confrater van de Academie. De tweede groep die een beduidende rol vervulde in de Academie bestond uit de vele burgemeesters, schepenen en andere magistraten (van de stad of het Brugse Vrije) die als lid van hun bestuurscollege confrater van

108 LOIR, *L'émergence des Beaux-Arts en Belgique*, p. 37.

109 DENEWETH, *Huizen en mensen*, dl. 2, p. 361 en 484; L. KOOIJMANS, M.R. PRAK & J.J. DE JONG, 'Wonen op stand. De woningen van vooraanstaande families te Gouda, Hoorn en Leiden in de 18de eeuw', in: KLEP, e.a., *Wonen in het verleden*, p. 207.

110 T. DE JAEGER, 'De bouwgeschiedenis van de Duinenabdij te Brugge', in: DENAUX & VANDEN BERGHE, *De Duinenabdij en het Grootseminarie te Brugge*, p.75-98.

de Academie werden en zo het belang van de Academie voor de verschillende overheidsniveaus benadrukten. Als talrijke private opdrachtgevers moderne bouwstijlen toepasten voor hun eigen woonst, leverde dit de stad als geheel meer prestige op. Bovendien gaven deze overheden occasioneel zelf opdracht voor grootse bouwprojecten. Het stadsbestuur liet bijv. in 1789 (na de afbraak van de Waterhalle) een imposant classicistisch gebouw optrekken over de volledige oostzijde van de Markt.¹¹¹

Ten derde waren ook de architectuurdocenten in de Academie van belang voor de realisatie van architecturaal hoogstaande bouwwerken in de stad. Zij wisten de nieuwste Franse architecturale trends te traceren en naar Brugge te halen. Paulus de Cock (1724-1801) was op dit vlak de grote spilfiguur in de tweede helft van de 18de eeuw. Na zijn opleiding in de Academie trok hij rond 1749 naar Parijs om er zich verder te bekwamen. Na zijn terugkeer in Brugge onderwees hij vanaf 1755 vele leerlingen in de Franse rococobouwtrant. In 1775 werd hij ‘professor-principaal’ (directeur) van de Academie. Lodewijk Feys verving hem datzelfde jaar als ‘adjoint’ (professor) van architectuur.¹¹²

De Cock zorgde als voornaamste architectuurdocent in de Academie indirect voor de vlotte verspreiding van het classicisme in het straatbeeld vanaf 1770. Hij kocht tijdens zijn carrière verschillende architectuurprenten, -traktaten en -boeken aan om op de hoogte te blijven van de nieuwste Franse architecturale trends. Deze kennis gaf hij vervolgens door in de Academie.¹¹³ Het was verreweg het belangrijkste kanaal waarlangs Franse architecturale

111 B. DEWITTE, *De stedebouw te Brugge onder Jozef II (1780-'89)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling KU Leuven, 1983, p. 123 en 135-139.

112 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 409: Academie, 3: Resolutieboek 1775-1822, 5/06/1775.

113 D. DENDOOVEN, ‘Les collections d’artistes à Bruges au XVIIIe siècle: miroirs d’un goût changeant et matériaux pédagogiques?’, in: *Colloque ‘Collectionner dans les Flandres et la France du Nord au XVIIIe siècle’*, Lille, 2003, p. 112.

vernieuwingen de lokale Brugse architectuur konden beïnvloeden in de 18de eeuw.

Een zeldzaam voorbeeld van de aankoopmethodiek van Paulus de Cock biedt een bewaarde bestelling van architectuurprenten van Franse gebouwen die hij plaatste bij de Parijse handelaar Godefroy in 1780. De Cock vroeg onder meer plannen van de Invalides, het Louvre en de Eglise de la Sorbonne in Parijs, het park en het paleis van Versailles en het Hôtel-Dieu en de Loge du Change van Soufflot in Lyon.¹¹⁴ Daarnaast kocht hij in 1787 voor de Academie verschillende architectuurprenten en -boeken uit de privé-bibliotheken van de beide in dat jaar overleden Brugse architecten Hendrik Pulinx de jonge en Emmanuel Van Speybrouck.¹¹⁵

De Cock bezat voorts een exemplaar van de ‘Grondregelen der bouw-kunde’, een vertaling door de Gentse architectuurprofessor Pieter-Norbert Van Reijsschoot van de befaamde ‘Cours d’Architecture’ van de Franse architect Jacques-François Blondel (1705-1774) uit 1771.¹¹⁶ De Cock schreef zelf ook een werk voor zijn leerlingen architectuur aan de Academie.¹¹⁷ Verder was in zijn lessen het ‘Recueil élémentaire d’architecture’ van Jean-François de Neufforge (1714-1791) uit 1757 van het grootste belang. De architectuurprenten van de Neufforge fungeerden van 1768 tot 1802 bijna onafgebroken als modellen voor de wedstrijdtekeningen van de leerlingen in de Academie. Zo speelde zijn werk er een bepalende rol in de inburgering van de classicistische architectuur.¹¹⁸ Naast zulk up-to-date 18de-eeuws didactisch materiaal gebruikte De Cock in het architectuuronderwijs ook stevast de ‘Regola

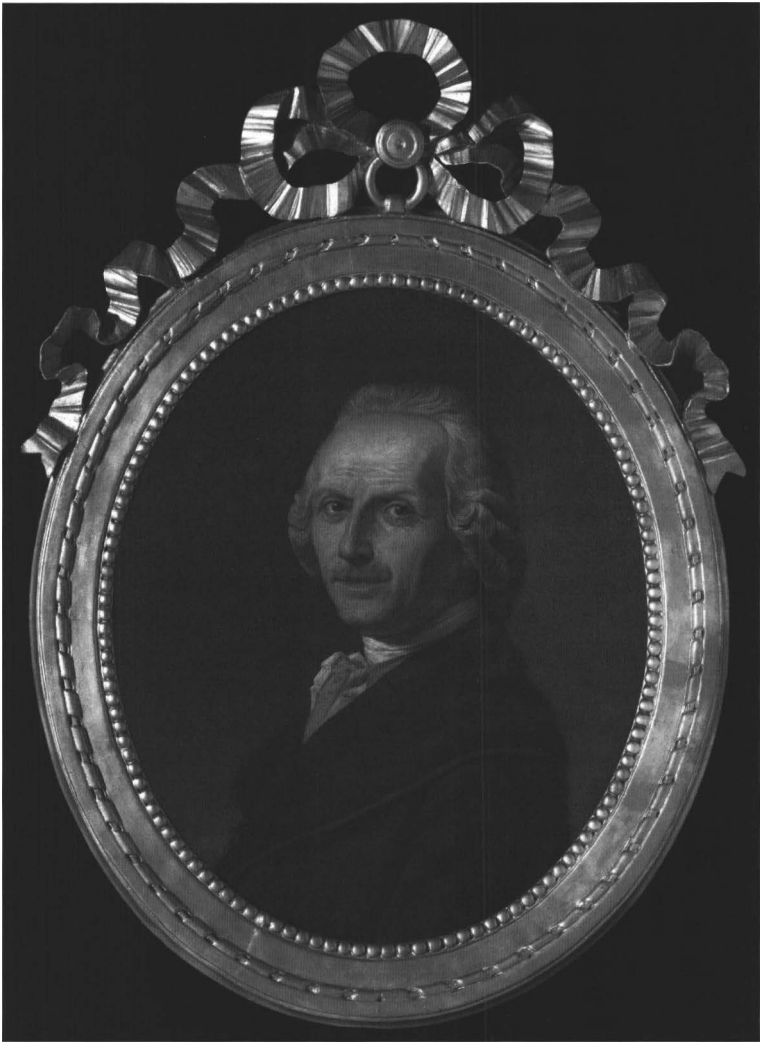
114 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 409: Academie, 10: Ingekomen brieven 1767-1825, 14/02/1780.

115 VAN DE VIJVER, ‘Hendrik Pulinx jr., Emmanuel van Speybrouck en Paulus de Cock’, p. 68.

116 DENDOOVEN, *De Brugse Academie in de achttiende eeuw*, p. 236.

117 De veilingcatalogus van de nalatenschap van de gebroeders Paulus en Hubert de Cock vermeldt het bestaan van een handschrift: “*Beginzelen zoo van de Geometrie, architecture civile, als perspective, met alle de noodige Uytleggingen en Figuren, op dat een ieder met meerder lichte deeze Konsten zouden kunnen leeren, etc. door Paulus de Cock, gewezen Professeur-principaal van de Brugsche Academie der Schilder-, Beeldhouw-, Bouw- en Teekenkonsten*”, zie: DESIMPELAERE, *Beredeneerde catalogus van architectuurtekeningen*, dl. 1, p. 133.

118 VAN DE VIJVER, *Ingenieurs en architecten*, p. 78.

Portret van Paulus de Cock door Joseph-Benoît Suvée (1779) - Musea Brugge, Groeningemuseum, Lukas - Art in Flanders vzw, foto Hugo Maertens

delli cinque ordini' van Vignola (1507-1573) uit 1562. Het was eeuwenlang één van de invloedrijkste architectuurwerken en vormde ook in de Academie de basis van het architectuuronderricht.¹¹⁹

De vierde groep in de Academie vormden de leerlingen van de architectuuropleiding, en aldus vaak de naderhand als architect werkzame bouwmeesters. Velen onder hen waren afkomstig uit het ambachtsmilieu, zoals bleek uit het onderzoek van Dendooven¹²⁰ en zoals in 1775 vermeld wordt in het resolutieboek van het academiëbestuur: *“de leerlingen, die dese academie frequenteren, bestaen [meest] in kinderen van ambachtslieden ende gemeene borgers, die in den dag hunnen tijd moeten besteeden tot leeren ofte exerceren van hun ambacht ofte andere fonctien”*.¹²¹ Via de Academie werden deze Brugse bouwmeesters-in-opleiding op de hoogte gebracht van de recente Franse architecturale ontwikkelingen. Wegens de brand in de Poortersloge in 1755 is de bronnensituatie voor de eerste helft van de 18de eeuw vrij gebrekkig. Zeldzame gegevens wijzen erop dat de Franse architectuur vanaf ongeveer tien jaar voordien een belangrijker positie begon in te nemen in het architectuuronderricht aan de Academie. In 1745 bijv. ontving François Pieters, de winnaar van de jaarlijkse architectuurwedstrijd, een heruitgave uit 1738 van het boek ‘Cours d’architecture qui comprend les ordres de Vignole’ van de invloedrijke Franse architect Augustin-Charles d’Aviler (1653-1701) uit 1691.¹²² Pieters maakte deel uit van een talentrijke generatie bouwmeesters die in de tweede helft van de 18de eeuw nog veel gebouwen volgens de nieuwste Franse architecturale mode zouden optrekken in Brugge. In 1747 oordeelde men dat *“de jonckheyt deser academie, principalick degonne in d’architecture, wiert bevonden veel meer bequaemheyt te hebben als op de voorgaende jaeren”*.¹²³ Het ging om leerlingen als Jean Faulte, Hendrik Bultynck, Emmanuel Van

119 DESIMPELAERE, *Beredeneerde catalogus van architectuurtekeningen*, dl. 1, p. 90.

120 DENDOOVEN, *De Brugse Academie in de achttiende eeuw*, p. 268 en 274.

121 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 409: Academie, 3: Resolutieboek 1775-1822, 28/05/1775.

122 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 409: Academie, 1: Boek van de confrerie van de vrye ende exempte schilder en teeckenkunst, f. 19r.

123 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 409: Academie, 1: Boek van de confrerie van de vrye ende exempte schilder en teeckenkunst, f. 20r-20v.

Speybrouck, Lodewijk Feys, Eugenius Goddyn, Paulus de Cock en Hendrik Pulinx de jonge. Tegen het einde van de jaren 1740 waren ze afgestudeerd of trokken ze zoals Hendrik Pulinx de jonge en Paulus de Cock naar Parijs om zich verder te bekwamen. Vanaf 1748 zien we dan ook de Franse bouwkundige en stilistische vernieuwingen zich daadwerkelijk veelvuldig verspreiden in de stad. Deze architecten zouden vaak ook binnen de Academie actief blijven. In het academiebestuur werden in 1775 immers onder meer Emmanuel Van Speybrouck, Lodewijk Feys, Hendrik Pulinx de jonge en Hendrik Bultynck opgenomen.¹²⁴

ARCHITECTURALE IMPACT VAN DE ACADEMIE

De afgestudeerde bouwmeesters konden geenszins zomaar de hen aangeleerde ontwerpen gaan toepassen in de praktijk. Ze moesten een zekere vakkundigheid aan de dag leggen om de grootschalige Franse architectuur te vertalen naar de kleinschalige Brugse situatie om hun opdrachtgevers de gewenste prestigieuze gevel te kunnen bezorgen. Desimpelaere merkte niettemin heel wat gemeenschappelijke kenmerken op tussen de talrijke prominente realisaties van oud-leerlingen van de Academie en de ontwerp-tekeningen die in de Academie gemaakt werden. Ze besluit hieruit dat het architectuuronderwijs aan de Academie zijn vruchten afwierp en zichtbare repercussies had op het Brugse straatbeeld tijdens de 18de eeuw.¹²⁵

Achter de invloed van de architectuuropleiding aan de Academie op de Brugse bouwrealiteit ging echter een complexer mechanisme schuil dan louter de oud-leerlingen die de aangeleerde stilistische en bouwkundige innovaties toepasten in de praktijk. Niet enkel kunde was van belang, maar ook de mogelijkheden en opportuniteiten. Enkel door een onderlinge synergie tussen de vier bovenvermelde groepen, waarvoor de Academie het nodige platform bood, kon er een mechanisme ontstaan dat de transformatie van Franse architecturale concepten naar concrete realisaties in de

124 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 409: Academie, 3: Resolutieboek 1775-1822, f. 8v-9r.

125 DESIMPELAERE, *Beredeneerde catalogus van architectuurtekeningen*, dl. 1, p. 84-85 en 124-130.

stad mogelijk maakte. Hier bespreken we de architecturale impact van dit mechanisme van de Academie op het stadslandschap in de tweede helft van de 18de eeuw.

Rond het midden van de 18de eeuw stond het mechanisme nog in zijn kinderschoenen. In deze periode verspreidde de aantrekkingskracht van de Franse levensstijl zich zeer snel. Voorheen domineerden verticale lijnen nog in het straatbeeld, maar vanaf ca. 1750 wenste de stedelijke elite steeds vaker Frans-geïnspireerde voorgevels op te trekken, waarbij de horizontaliteit benadrukt werd. Naburige huizen die binnenin al lang tot één geheel waren samengevoegd kregen samen één brede voorgevel aangemeten. De nieuwe Franse bouwtrant leende zich hier uitstekend toe.¹²⁶ De stedelijke elite werd er sterk door aangesproken en wenste hun eigen woonst dan ook massaal in de moderne Franse rococostijl op te luisteren. Vraag en aanbod troffen elkaar in de schoot van de Academie, wat leidde tot de bouw van enkele prominente rococogevels zoals in de Beenhouwersstraat 24 (1762) voor de handelaar Joseph van Severen, Sint-Jakobsstraat 68 (1764) voor de burgemeester van het Brugse Vrije Dominique Coppens, Sint-Annarei 22 (jaren 1760) voor de handelaar François Verplancke en als meest vooraanstaande het Hôtel d'Hanins de Moerkerke aan de Coupure (ca. 1771) voor de edelman Pierre Jacques d'Hanins. Niet enkel rijke privépersonen, maar ook instellingen wensten hun gebouwen van een vooruitstrevende rococogevel te voorzien. Bekende voorbeelden zijn het godshuis van het kleermakersambacht in de Oude Gentweg 126-130 (1756), het Engelse jezuïetencollege in de Spiegelrei 15 (1756-1768) en het ambachtshuis van de timmerlieden in de Steenstraat 38 (1763-1765). Deze gebouwen getuigen van

126 L. MEGANCK, 'Architectuur als decor voor het sociale leven in de 18de eeuw', in: J. VAN SCHOOR, C. STALPAERT & B. VAN OOSTVELDT (red.), *Performing Arts in the Austrian 18th century: new directions in historical and methodological research*, Gent, 1999, p. 9.

De gevel 'côté cour' van het Hotel d'Hanins de Moerkerke uit ca. 1771 - foto Matthijs Degraeve 17-06-2016 vanuit Predikherenstraat 36

tal van Franse architecturale innovaties zoals een mansardedak, een strenge regelmaat en rocaille-ornamenten.¹²⁷

Waar dit mechanisme zich rond 1750, ten tijde van de verspreiding van de rococostijl, nog in een beginstadium bevond, was het tegen 1770 al volop operationeel, wat de introductie in het straatbeeld van de nieuwe classicistische bouwstijl ten zeerste bevorderde. Rond 1766-1768 verscheen het classicisme al op de architectuurtekeningen van de Brugse academieleerlingen en de introductie in het straatbeeld liet amper op zich wachten.¹²⁸ Ook de reeds actieve bouwmeesters schakelden vanaf ca. 1770 vrijwel allemaal over op het classicisme.¹²⁹ In geen tijd werd het de bouwtrant bij uitstek

127 Niettemin werd de rococostijl in Brugge vrij terughoudend toegepast, in contrast met de zeer uitbundige interpretatie van de stijl die in Gent gehanteerd werd. De Brugse rococo leunde daardoor heel wat dichteraan bij de oorspronkelijke Parijse rocaillestijl, zie: C. VACHAUDEZ, "Rococo, ca. 1730-ca. 1760", in: L. DHONDT (red.), *18de-eeuwse Architectuur in België*, Tielt, 1998, p. 80.

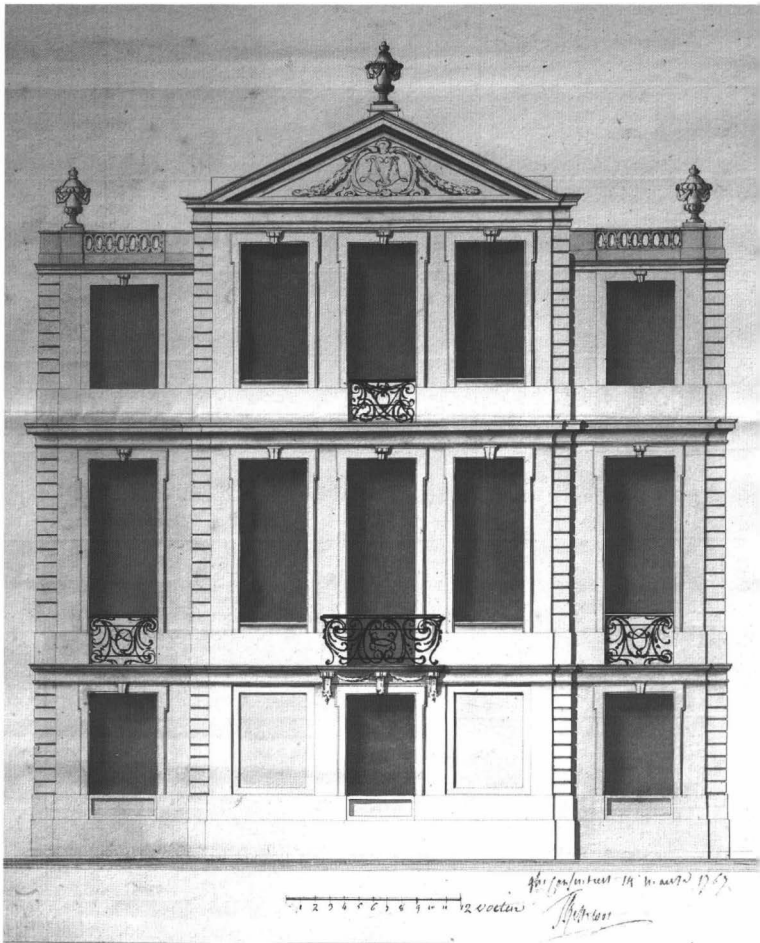
128 DESIMPELAERE, *Beredeneerde catalogus van architectuurtekeningen*, dl. 1, p. 126.

129 Emmanuel Van Speybrouck ontwierp bijv. in 1763 nog een ambachtshuis voor zijn eigen timmerliedenambacht in rococostijl. In 1775 was hij reeds overgeschakeld op de nieuwe architectuurmode en ontwierp hij de veruit meest prominente classicistische gevel in de stad: de kerkgevel van de Duinenabdij.

voor de stedelijke elite om hun modebewust imago te promoten. Een vroeg voorbeeld van de introductie van het classicisme in Brugge zien we in 1767 met de bouw van de achtergevel van het huis De Caese, de ambtswoning van de tesorier van het Brugse Vrije aan de Groenerlei. De voorgevel uit 1765 vertoont nog duidelijke kenmerken van de rococostijl, terwijl de achtergevel uit 1767 al heel dicht bij het classicisme aanleunt. De wisselwerking tussen de vier partijen in de Academie wordt hier goed geïllustreerd. De Academie genoot de patronage van het Brugse Vrije. De Caese moest dus enerzijds het aanzien van deze overheidsinstelling representeren¹³⁰, maar anderzijds ook de status van haar bewoner, de edelman Andries van den Bogaerde (1726-1799). Hij was sedert 1763 tesorier van het Brugse Vrije en dus een voornaam lid van de stedelijke ambtsadel. In 1755 werd hij confrater van de Academie en vanaf 1765 vervulde hij er een belangrijke rol als bestuurslid. Zo bleef hij op de hoogte van de nieuwste architecturale ontwikkelingen en beschikte hij over het nodige netwerk om zijn modebewustzijn in de praktijk te kunnen omzetten. Hij had zelf het initiatief voor de bouw van zijn ambtswoning genomen. Het huis De Caese werd opgetrokken door meester-metselaar Eugenius Goddyn, met medewerking van andere ambachtslieden zoals meester-timmerman Pieter Madere, steenhouwer Pieter Bral en plafonneur Joannes van Sassenbrouck.¹³¹ Goddyn was één van de actiefste bouwmeesters in Brugge. Volgens Van Cleven biedt zijn opleiding aan de Academie een verklaring voor de uiterst moderne architectuur die hij kon hanteren: *“Un immeuble comme la ‘Caese’ illustre la familiarité de Goddyn avec les théories avancées de l’architecture française. [...] Le maître-maçon peut en avoir eu*

130 Het is opmerkelijk dat net instituties die in de 18de eeuw onder invloed van de Oostenrijkse Verlichte overheidspolitiek onder vuur kwamen te liggen wegens hun vermeend achterhaalde privileges en archaïsche machtspositie (met name het Brugse Vrije en de Brugse ambachten) uiterst consistent waren in het aanwenden van hedendaagse architectuurstijlen. Wellicht trachtten ze zo de perceptie te creëren dat ze wel nog een relevante machtsfactor waren in de toenmalige samenleving. Het gebruik van een traditionele bouwtrant zou hun negatieve imago indertijd alleen maar bevestigd hebben. Deze traditionele bouwtrant (bij uitstek vertegenwoordigd door de trapgevels) werd gedurende de hele 18de eeuw wel degelijk nog massaal gehanteerd, maar vooral door minder welgestelde opdrachtgevers. Zie: DEGRAEVE, *De Brugse gevelarchitectuur*, p. 76-79, 94-108, 137-142.

131 L. DEVLIEGHER, ‘Het huis de Caese van het Brugse Vrije’, in: *Biekorf*, 89 (1989), p. 65.

Ontwerptekening voor de classicistische achtergevel van het huis De Caese uit 1767 - Rijksarchief Brugge TBO 142, 693

*connaissance par l'intermédiaire de Paulus de Cock, le "père spirituel du classicisme brugeois", qui introduisit les cours de Blondel à l'Académie."*¹³²

Nadien werden er nog tal van statige classicistische gevels opgetrokken door bouwmeesters die een architectuuropleiding aan de Academie hadden genoten. Ze werden gekenmerkt door algemeen gangbare classicistische principes zoals een streven naar monumentaliteit, een strenge geometrisering en ornamenten die verwijzen naar de Griekse oudheid.¹³³ Bekende voorbeelden zijn de godshuizen van het bakkersambacht (de 'bakkersrente') in de Zwarte Leertouwersstraat 22-26 (1774) door Hendrik Pulinx de jonge, de kerk van de Duinenabdij aan de Potterierei (1775-1788) door Emmanuel Van Speybrouck, het huis Van Hamme op het Sint-Maartensplein 5 (1778-1781) door Eugenius Goddyn en Emmanuel Van Speybrouck, en de pakhuizen aan de handelskom (1781) door Lodewijk Feys en Joannes Pulinx.¹³⁴

BESLUIT

Dit jaar is het precies driehonderd jaar geleden dat de Brugse Academie werd opgericht. In de 18de eeuw werd het lot van de Academie sterk bepaald door de toenmalige economische en politieke context. De oprichting in 1717 was een gevolg van de gunstige economische conjunctuur na de Vrede van Utrecht in 1713. De economische verwachtingen van de Brugse elite brachten een toegenomen vraag naar verfijnde producten en gevelrenovaties met zich mee. De elite wilde haar status representeren in huizen die waren ontworpen volgens de nieuwste Franse architecturale principes. Opdat de plaatselijke ambachtslieden aan deze toegenomen vraag konden voldoen waren een grotere vakkundigheid en ontwerpvaardigheid vereist. Dit konden ze verwerven via een opleiding in een academie, buiten het traditionele corporatieve

132 J.F. VAN CLEVEN, 'La maison de Caese du Franc de Bruges, modèle de l'art de vivre au XVIIIe siècle', in: *Maisons d'hier et d'aujourd'hui*, 123 (1999), 3, p. 5.

133 DESIMPELAERE, *Beredeneerde catalogus van architectuurtekeningen*, dl. 1, p. 129.

134 BRUGGE, *Rijksarchief*, TBO 116: Kamers van Koophandel, 20: Generaele staeten van de bekostinge van het magazijn op den com der stad Brugge (1781-1783), 7: "Bestedinge handgedaet van alle de matsewercken".

stelsel. De consumptie-eisen van de stedelijke elite waren aldus in grote mate bepalend voor het welslagen van de Academie in de 18de eeuw. De tweede helft van de 18de eeuw werd een bloei-periode voor de Academie dankzij de steun van lokale elites en de vorstelijke patronage die ze vanaf 1755 genoot. De instelling werd ingekapseld in het Habsburgse absolutistische staatsbestel waardoor de Academie zich uitdrukkelijk als keizersgezind profileerde. Toen duidelijk werd dat de Academie de laat 18de-eeuwse regimewissels kon overleven, volgde al snel een toenadering tot het nieuwe bewind.

Via haar architectuuronderwijs speelde de Academie een cruciale rol in de architecturale veranderingen die zich in het 18de-eeuwse Brugge voltrokken. De Academie bood een platform voor vier onontbeerlijke partijen waartussen een onderlinge interactie nodig was om architecturale vernieuwingen in de stad mogelijk te maken, vooral tijdens de tweede helft van de 18de eeuw. De Brugse stedelijke elite wilde een verfijnde, Frans-geïnspireerde levensstijl aannemen en trad daarom op als financiële begunstiger van de Academie en als voornaamste opdrachtgever van grootse bouwprojecten. Magistraten van de stad en het Brugse Vrije, maar ook de keizer en zijn vertegenwoordigers in Brussel en Brugge zorgden voor de nodige overheidspatronage voor de Academie. De architectuurdocenten traceerden de nieuwste Franse architecturale trends en brachten ze via boeken en prenten tot in de Academie. De bouwvakambachten tot slot leverden de meeste leerlingen in de Academie, die naderhand als bouwmeesters de toenemende consumptie-eisen van de stedelijke elite konden inwilligen door prestigieuze bouwwerken in een architecturaal vooruitstrevende stijl te realiseren.

Jeroen Cornilly

Stadsarchitecten in West-Vlaanderen. De impact van een ambtenaar op het stads- en dorpsbeeld

Architecten en ingenieurs in overheidsdienst hebben in het 19^e-eeuwse België - net zoals in vele andere Europese landen - in belangrijke mate hun stempel gedrukt op de uitbouw van de moderne samenleving en het stadsbeeld. De prominente positie van de overheid als bouwheer leidde mee tot de uitbouw van overheidsadministraties voor publieke werken op zowel stedelijk, provinciaal als nationaal vlak. De overheidsarchitecten die in deze administraties actief waren, groeiden vaak uit tot toonaangevende figuren in de Belgische architectuurgeschiedenis, getuige de bekendheid van figuren zoals Louis Delacenserie, Pierre Bruno Bourla, Louis Roelandt of Jozef Poelaert.¹ Overheidsarchitecten werden in het verleden in de eerste plaats vanuit het perspectief van hun gerealiseerde oeuvre en hun bijdrage aan de kunstgeschiedenis bestudeerd. Hun ambtelijke carrière en de implicaties van hun statuut als ambtenaar voor hun architecturale activiteiten waren slechts in beperkte mate onderwerp van onderzoek. Het benaderen van overheidsarchitecten als een beroepsgroep en de aandacht voor de administratieve context waarin ze werkzaam waren kan inzicht geven in de evolutie van de stedelijke organisatie, in de professionalisering van de stedelijke administratie, in het stedelijk (bouw)beleid en in de manier waarop dit in de 19^e eeuw gerealiseerd werd.² De voorbije jaren won ook in België in

1 Zie in verband hiermee o.a. A. VAN LOO (red.), *Repertorium van de Architectuur in België van 1830 tot heden*, Antwerpen, 2003, p. 20-32; L. VERPOEST, 'Stad en staat gebouwd: de overheid als bouwheer (1830-1945)', in: G. KNOPS (red.), *Publieke gebouwen en ruimten. Een culturele uitdaging*, Brussel, 1995, p. 9-14; J. CORNILLY, *Architect en Ambtenaar. De West-Vlaamse provinciale architecten en de 19^e-eeuwse architectuurpraktijk*, Leuven, 2016, p. 11-18.

2 M. DAGENAIS & P-Y. SAUNIER, 'Tales of the periphery: an outline survey of municipal employees and services in the nineteenth and twentieth century', in: M. DAGENAIS, I. MAYER & P-Y. SAUNIER (red.), *Municipal services and employees in the modern city*, Aldershot, 2003, p. 1-30.

het onderzoek naar de overheidsarchitecten - meer bepaald in onderzoek naar de stads- en provinciaal architecten - de realiteit van de ontwerppraktijk aan belang.³

Deze bijdrage wil het ambt van stadsarchitect in West-Vlaanderen belichten. Aspecten zoals de motieven voor het instellen van een stedelijke bouwdienst, de evoluties binnen de organisatie van deze stedelijke administratieve entiteiten en de positie van de overheidsarchitect binnen de 19^e-eeuwse architectuurpraktijk in West-Vlaanderen komen aan bod.⁴ In het huidige West-Vlaanderen zouden in de loop van de lange 19^e eeuw niet minder dan dertien steden en gemeenten een eigen bouwadministratie oprichten, wat in vergelijking met de rest van België een vrij groot aantal is.⁵ De stadsarchitecten in West-Vlaamse steden zijn tot op heden slechts in beperkte mate bestudeerd.⁶ Daarenboven ontbreken exhaustieve overzichten van architecten (en ingenieurs) in stedelijke loondienst. Dergelijke overzichten zijn niettemin van groot belang voor de studie van de stedelijke bouwadministraties, hun werkzaamheden en hun impact op de 19^e-eeuwse ar-

- 3 I. BERTELS & B. TRITSMANS, 'Stad en architectuur. Recente evoluties in het historisch onderzoek naar stedelijke architectuur in het negentiende-eeuwse België', in: *Stadsgeschiedenis*, 6 (2011), nr. 1, p. 93-106.
- 4 Dit artikel bouwt verder op enkele passages uit onze doctoraatsverhandeling (onder leiding van Prof. Dr. Luc Verpoest en Prof. Dr. Krista De Jonge): J. CORNILLY, *Architect/Ambtenaar. De betekenis van het ambt van provinciaal architect voor de 19^e-eeuwse architectuur in West-Vlaanderen*, Leuven, 2013. Met dank aan Prof. Dr. Luc Verpoest, Prof. Dr. Inge Bertels en Marc Ryckaert voor hun opmerkingen bij eerdere versies van deze tekst.
- 5 Van volgende Belgische steden weten we dat ze vanaf zeker ogenblik in de 19^e eeuw een eigen stadsarchitect of -ingenieur hadden: Aalst, Aarlen, Antwerpen, Aat, Bergen, Blankenberge, Brugge, Brussel, Charleroi, Dendermonde, Doornik, Gent, Hasselt, Heist, Ieper, Kortrijk, Lier, Leuven, Lokeren, Luik, Mechelen, Namen, Nijvel, Oostende, Oudenaarde, Poperinge, Roeselare, Ronse, Sint-Niklaas, Sint-Truiden, Tielt, Tienen, Torhout, Turnhout, Verviers en Veurne.
- 6 De belangrijkste bijdragen zijn: L. CONSTANDT (red.), *Stenen herleven. 111 jaar 'Kunstige Herstellingen' in Brugge. 1877-1988*, Brugge, 1988, p. 20-55; H. CONSTANDT, 'Ieper zal herrijzen! De wederopbouw van Ieper gedirigeerd door ingenieur-architect Jules Coomans', in: *Ieper de herrezen stad*, Ieper, 1999, p. 69-73; J. VAN ACKER, 'Destadsarchitecten en de academie van Veurne', in: *Biekorf*, 93 (1993), p. 386-414; J. CORNILLY, 'Bouwen aan de 'Koningin der Badsteden'. Het aandeel van het stadsbestuur in de uitbouw van de badplaats Oostende tijdens de late negentiende eeuw', in: B. DE PATER & T. SINTOBIN, *Koninginnen aan de Noordzee. Scheveningen, Oostende en de opkomst van de badcultuur rond 1900*, Hilversum, 2013 (Rythmus. Jaarboek voor de studie van het fin de siècle, 2), p. 161-173.

chitectuurpraktijk en -cultuur. In bijlage werd daarom een aanzet gemaakt van een overzicht van de tijdens de 19e eeuw in West-Vlaanderen actieve stadsarchitecten en -ingenieurs.⁷

STEDEN EN HUN ARCHITECTEN TIJDENS DE OOSTENRIJKSE NEDERLANDEN

In de Zuidelijke Nederlanden traden tijdens de tweede helft van de 18^e eeuw architecten en ingenieurs in overheidsdienst als technici die de interventie van de overheid in de materiële wereld mogelijk maakten. Ze vormden essentiële actoren voor de vertaling van de ruimtelijke en infrastructurele gevolgen van het overheidsbeleid. Op verschillende niveaus zijn er duidelijke sporen van de uitbouw van een competente overheidsadministratie voor openbare werken zichtbaar. Bijgevolg liet zich tijdens de tweede helft van de 18e eeuw op verschillende niveaus binnen het domein van de openbare werken een professionalisering voelen.⁸ Het is slechts één aspect van een meer algemene modernisering van de ambtenarij die zich in deze periode voltrok, een modernisering die finaal leidde tot ‘meer professionalisering en technische onderlegdheid’, of meer algemeen gesteld: *state servants became public servants*, ambtenaren die in dienst van het ‘algemeen belang’ stonden.⁹

De uitbouw van competente bouwadministraties op stedelijk niveau werd indirect gestimuleerd door de centrale overheid in Brussel. Deze streefde tijdens de tweede helft van de 18^e eeuw een rationalisering van de historisch gegroeide staatsstructuren na en een modernisering van de bestuurlijke organisatie en methodes om een hogere efficiëntie te bereiken. De rationalisatie van het beheer van de overheidsfinanciën op alle bestuurlijke niveaus vormde daarbij een belangrijk aandachtspunt, waarbij de invoe-

7 Het overzicht is gebaseerd op gegevens uit de beschikbare literatuur, vermeldingen in archiefbronnen en 19e-eeuwse almanakken. De beschikbare gegevens voor het interbellum werden ook opgenomen.

8 D. VAN DE VIJVER, *Ingenieurs en architecten op de drempel van een nieuwe tijd (1750-1830)*, Leuven, 2003, p. 120-122.

9 P. LENDERS, ‘De ambtenaar en zijn Statuut op het einde van het Ancien Régime. Toestanden en ontwikkelingen in Vlaanderen en bijzonder te Gent’, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 67 (1984), p. 63-107 en 113-195; J. RAADSCHELDERS, *Handbook of administrative history*, New Brunswick, 1998, p. 138-139 en 151-153.

ring van een betere staatsboekhouding als één van de belangrijkste middelen gold.¹⁰ De centrale overheid legde de steden daarom vanaf 1750 strengere regels op het vlak van een goed financieel beheer op. Inge Bertels en Dirk Van de Vijver wezen er eerder al op dat dit een belangrijke stimulans betekende voor de transformatie en de professionalisering van het stedelijk bouwbedrijf in de 18^e eeuw.¹¹ De verschillende decreten met betrekking tot het financieel en administratief beheer van de steden, uitgevaardigd vanaf de jaren 1760, bevatten naast een reeks bepalingen in verband met het innen van belastingen, het beheer van de inkomsten en uitgaven, en het hervormen van de administratie, vaak ook opmerkingen aangaande openbare werken. Deze ordonnanties kaderden in een ruimere financiële saneringsoperatie en waren erop gericht om luxe-uitgaven van steden onmogelijk te maken en de bestedingen voor openbare werken - een niet onbelangrijke kostenpost - te regelen.¹² Niet alleen voor de grote, maar ook voor middelgrote en kleine steden werden dergelijke decreten uitgevaardigd, zoals in het huidige West-Vlaanderen het geval was voor Damme (1768),¹³ Nieuwpoort (1770 en 1772),¹⁴ Lo (1773),¹⁵

10 P. LENDERS, 'De Zuidelijke Nederlanden onder Maria Theresia 1740-1780', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 9, Haarlem, 1980, p. 92-112; IDEM, 'Wenen en Brussel: bevoogding die een eigenheid aanvaardt', in: *Oostenrijks België, 1713-1794. De Zuidelijke Nederlanden onder de Oostenrijkse Habsburgers*, Brussel, 1987, p. 37-70.

11 D. VAN DE VIJVER, 'De oorsprong van het ambt van de provinciale architect', in: *Sterk gebouwd en makkelijk in onderhoud. Ambt en bouwpraktijk van de provinciale architecten in de Provincie Antwerpen (1834-1970)*, Brugge, 2006, p. 13-14; I. BERTELS, *Building the city, Antwerp 1819-1880*, onuitgegeven doctoraat, Leuven, 2008, p. 87-89; I. BERTELS & D. VAN DE VIJVER, 'Belgian city architects and engineers. The rise of a new local elite, 1850-1880', in: S. COUPERUS (red.), *In control of the city. Local elites and the dynamics of urban politics, 1800-1960*, Leuven, 2007, p. 122. Voor de situatie in Nederland zie: G. MEDEMA, *Achter de façade van de Hollandse stad. Het stedelijk bouwbedrijf in de achttiende eeuw*, Nijmegen, 2011.

12 LENDERS, 'De Zuidelijke Nederlanden', p. 105.

13 'Décret du prince Charles de Lorraine contenant diverses mesures pour établir l'ordre et l'économie dans l'administration des villes réunies de Damme, Houcke et Munickenreede', in: *Recueil des ordonnances des Pays-bas autrichiens. IIIe sér., 1700-1794*, dl. 9, Brussel, 1897, p. 590-592.

14 'Règlement de l'Impératrice Reine concernant l'administration financière de la ville de Nieuport', *Recueil des ordonnances des Pays-bas autrichiens. IIIe sér., 1700-1794*, dl. 10, Brussel, 1901, p. 24-25; 'Règlement de l'Impératrice Reine pour le magistrat de la ville et port de Nieuport', in: *Recueil des ordonnances des Pays-bas autrichiens. IIIe sér., 1700-1794*, dl. 10, p. 267-269.

15 'Décret de l'Impératrice Reine concernant divers points de l'administration finan-

Oostende (1773),¹⁶ Diksmuide (1773),¹⁷ Veurne(1775)¹⁸ en Menen (1775)¹⁹. Niettegenstaande deze regelgeving weinig eenvormigheid vertoont, komen een aantal bepalingen met betrekking tot openbare werken in verschillende teksten terug. Zo dienden de openbare werken als een duidelijk herkenbare post in goed ge-structureerde stadsrekeningen te worden opgenomen. Tevens was er een verplichting tot een duidelijk proces van besluitvorming voor openbare werken, waardoor het individueel optreden van de burgemeester, een schepen of een ambtenaar ingeperkt werd ten voordele van een raadsbeslissing.²⁰ Vanaf een bepaald bedrag - de grootte van het bedrag verschilde van stad tot stad - was bovendien een goedkeuring van de centrale overheid vereist. Met het decreet van 16 oktober 1755 was al het principe van het openbaar aanbesteden van alle openbare werken uitgevoerd voor de rekening van de centrale regering, de staten, de steden en andere administraties opgelegd, een tekst waaruit duidelijk het voornemen van de centrale overheid bleek om een betere controle uit te oefenen op de financiering van de openbare werken. Met de openbare aanbesteding werd een *principe d'une bonne économie* ingesteld, met andere woorden een betere besteding van overheids gelden door het bedingen van de meest gunstige prijs.²¹

cière de la ville de Loo', in: *Recueil des ordonnances des Pays-bas autrichiens. IIIe sér., 1700-1794*, dl. 10, Brussel, 1901, p. 358.

- 16 'Règlement de l'Impératrice Reine pour l'administration financière de la ville d'Ostende', in: *Recueil des ordonnances des Pays-bas autrichiens. IIIe sér., 1700-1794*, dl. 10, p. 364-373.
- 17 'Règlement de l'Impératrice Reine pour l'administration financière de la ville de Dixmude', in: *Recueil des ordonnances des Pays-bas autrichiens. IIIe sér., 1700-1794*, dl. 10, p. 378-384.
- 18 'Décret du prince Charles de Lorraine contenant différentes dispositions pour l'administration financière des ville et châellenie de Furnes', in: *Recueil des ordonnances des Pays-bas autrichiens. IIIe sér., 1700-1794*, dl. 11, Brussel, 1905, p. 11-12.
- 19 'Décret de l'Impératrice Reine touchant l'administration financière de la ville de Menin', in: *Recueil des ordonnances des Pays-bas autrichiens. IIIe sér., 1700-1794*, dl. 11, p. 73-74.
- 20 Zie bijv. Nieuwpoort: 'On ne fera à l'avenir aucune réparation aux ouvrages publics à moins que leur exécution n'ait été formellement résolue en pleine assemblée du magistrat (...)', in: *Recueil des ordonnances des Pays-bas autrichiens. IIIe sér., 1700-1794*, dl. 10, p. 25.
- 21 'Décret du prince Charles de Lorraine statuant que les ouvrages qui se font pour le comte du gouvernement ou pour celui des états, des villes ou d'autres administrations, doivent être exposé publiquement au rabais', in: *Recueil des ordonnances des Pays-bas autrichiens. IIIe sér., 1700-1794*, dl. 7, Brussel, 1891, p. 511.

Deze verplichting tot het organiseren van een openbare aanbesteding, al dan niet vanaf een bepaald minimumbedrag, werd in heel wat gevallen herhaald of zelfs geëxpliciteerd. De kleine stad Lo bijvoorbeeld werd zelfs verplicht om de uitslag van de aanbesteding eerst ter controle aan de Raad van Financiën voor te leggen, alvorens definitief de aannemer aan te stellen en de werken uit te voeren. Om de goede uitvoering van de openbare werken te kunnen opvolgen diende verder iemand verantwoordelijk gesteld te worden. In kleinere steden was dat veelal één van de schepenen, wat als een indicatie van de sterke verwevenheid van de bevoegdheden openbare werken en financiën gezien kan worden.²² In Nieuwpoort kreeg de burgemeester als één van zijn taken *l'inspection de la police en général de la ville et de la jurisdiction, ainsi que des ouvrages, bâtiments, finances et revenus de la ville* toebedeeld. In Diksmuide moest het college een persoon kiezen *pour veiller à la direction des ouvrages publics*.²³ Om belangenvermenging te vermijden konden in heel wat steden de burgemeester, de schepenen en de ambtenaren bijgevolg niet optreden als aannemer of leverancier van bouwmaterialen: *personne du magistrat ne pourra être entrepreneur desdits ouvrages et celui commis à leur direction ne pourra livrer aucuns matériaux, à peine qu'ils seront déclarés inhabiles à posséder quelque office publique*.²⁴ Het in de loop van het derde kwart van de 18e eeuw gecreëerde wettelijke kader streefde dus een transparante besluitvorming en een verantwoorde financiering na, wilde misbruiken of belangenvermenging uitsluiten en moest bovenal een efficiënte controle op de uitvoering en de financiering van de openbare werken mogelijk maken.

In twee West-Vlaamse steden - Brugge en Kortrijk - leidde dit tevens tot de uitbouw van een stedelijke administratie voor openbare werken. Deze overheidsstructuren waren op zich niet volledig nieuw, maar de manier waarop ze ingevuld en georganiseerd werden was dat wel. Vanaf de middeleeuwen beschikten sommige

22 LENDERS, 'De ambtenaar en zijn Statuut op het einde van het Ancien Régime', p. 136. Deze situatie bleef vaak ook in de 19e eeuw bestaan (BERTELS, *Building the city*, p. 80).

23 *Recueil des ordonnances des Pays-bas autrichiens. IIIe sér., 1700-1794*, dl. 10, p. 268 en 383.

24 *Recueil des ordonnances des Pays-bas autrichiens. IIIe sér., 1700-1794*, dl. 10, p. 383.

steden in de Nederlanden al over een dienst voor stadswerken of ‘stadsfabriek’. Deze diensten werden bevolkt door ambachtslui die voor het leven benoemd werden en een jaarlijkse verloning ontvingen.²⁵ Het Brugse stadsbestuur stelde zeker vanaf de 13e eeuw ‘stedemeesters’ of ‘werclieden der stede’ aan, ervaren ambachtslui die officieel door de stad benoemd werden en daarvoor een jaarlijkse vergoeding ontvingen. Deze metselaars, timmerlieden, loodgieters, schaliedekkers, kasseileggers, etc. werden belast met het onderhoud van de stadsgebouwen, de controle van bouwmaterialen en het toezicht op bouwwerven.²⁶ Naar het bestaan en de organisatie van een Brugse dienst voor stadswerken na het midden van de 15^e eeuw werd nog geen onderzoek verricht. Wel is bekend dat in 1720 Hendrik Pulinx sr. (1698-1781) benoemd werd tot ‘oversiender van de stadswercken’ of ‘Bouw-meester van Stadts werken’, zoals Pulinx zich soms zelf noemde.²⁷ In die functie was de beeldhouwer en architect onder andere betrokken bij de aanleg van de Blankenbergesteenweg (1723), waterbouwkundige werken aan het Minnewater en het herbouwen van de Minnewaterbrug.²⁸ Het loon van de *inspecteur des ouvrages de la ville* werd overigens in 1765 expliciet opgenomen in het decreet waarmee de centrale overheid de lamentabele Brugse stadsfinanciën wilde saneren. Met hetzelfde decreet werd één van de schepenen verantwoordelijk gesteld voor openbare werken, waardoor er een duidelijke controle

- 25 Voor een algemene situering zie: J. DAMBRUYNE, *Een stad in opbouw. Gent van 1540 tot de wereldtentoonstelling van 1913*, Tielt, 1992, p. 79-84; K. DE JONGE & K. OTTENHEYM, *Unity and discontinuity. Architectural relations between the Southern and Northern Low Countries 1530-1700*, Turnhout, 2007, p. 214-216.
- 26 J.P. SOSSON, *Les travaux publics de la ville de Bruges XIVe-XVe siècles. Les matériaux. Les Hommes*, Brussel 1977, p. 161-166. Alphonse Vandenpeereboom maakt voor leper melding van een ‘maître-ouvrier de la ville’ en een ‘stedebaes’ (A. VANDENPEEREBOOM, *Ypriana. Notice, études, notes et documents sur Ypres. Tome premier. Les Halles d’Ypres*, Ieper, 1878, p. 35 en 108). Het systeem bestond ook in het hertogdom Brabant (P. GELEYNS & P. SMARS, ‘Het ontwerpproces en zijn context: de bouwmeester, de opdrachtgever en het ambacht’, in: K. DE JONGE, P. GELEYNS & M. HÖRSCH, *Gotiek in het hertogdom Brabant*, Leuven, 2009, p. 143-145).
- 27 In verband met Pulinx sr. zie o.a. E. DHANENS, ‘Hendrik Pulinx (1698-1781)’, in: *Drie Vlaamse meesters van de XVIIIe eeuw*, Brugge, 1955, p. 71-88; M. SELSCHOTTER, ‘Henri Pulinx, sculpteur brugeois’, in: *Annales de la Société d’Emulation*, 63 (1930), p. 1-35.
- 28 J. DE SMET, ‘De steenweg van Brugge op Blankenberge, 1723’, in: *Biekorf*, 56 (1955), p. 129-136; A. SCHOUTEET, *Stadsarchief Brugge. Catalogus van kaarten en plannen*, Brugge, 1972, p. 12, 60-61.

op de *inspecteur des ouvrages de la ville* tot stand kwam.²⁹ Dit was slechts een eerste stap in de organisatie van de stedelijke administratie voor openbare werken. Op 1 juni 1780 werd een decreet op de *ouvrages public de la ville de Bruges* uitgevaardigd, een tekst gericht op het verzekeren van *le bon ordre et le saine économie*.³⁰ Niet toevallig legde de tekst de nadruk op administratieve en financiële bepalingen. Het ambt van *inspecteur des ouvrages de la ville* dat met dit reglement wettelijk verankerd werd betekende een belangrijke vernieuwing ten opzichte van vroeger. Voortaan moest het om een onafhankelijk persoon gaan, die niet actief was als aannemer of in de handel van bouwmaterialen en die voor zijn werkzaamheden een jaarloon van 600 fl. ontving.³¹ Hierdoor werd de mogelijke belangenvermenging tussen de 'stadsarchitect' en de aannemers van openbare werken vermeden. De stadsarchitect werd verantwoordelijk voor het onderhoud van de stedelijke gebouwen, waarbij zijn taak vooral uit controle en toezicht bestond. Hij bereidde de werken voor, zodat het college van burgemeester en schepenen officiële beslissingen kon nemen die, wanneer de kostprijs hoger was dan 200 fl., ook door de centrale overheid dienden goedgekeurd te worden. Daarenboven werden de jaarlijkse uitgaven voor openbare werken tot 21.000 fl. gelimiteerd.³² Naast deze financiële beperkingen legde het reglement ook de opmaak van een aantal administratieve stukken op zoals een register met geplande werken en de geraamde kosten, uitgesplitst in verschillende rubrieken, proces-verbalen van inspecties en een register van de in het stadsmagazijn aanwezige bouwmaterialen. Het reglement van 1780 zorgde voor een door het stadsbestuur goed controleerbare administratie voor openbare werken en voor een duidelijke scheiding tussen het toezicht op de

29 Y. VANDEN BERGHE, 'De Raad van Besturen en beden saneerde de stadsfinanciën. Het voorbeeld Brugge (1766-1794)', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 107 (1970), p. 88-95; 'Règlement de l'Impératrice Reine pour l'administration financière de la ville de Bruges', in: *Recueil des ordonnances des Pays-bas autrichiens. IIIe sér., 1700-1794*, dl. 9, p. 169-174.

30 'Règlement de l'Impératrice Reine pour les ouvrages publics de la ville de Bruges', in: *Recueil des ordonnances des Pays-bas autrichiens. IIIe sér., 1700-1794*, deel 11, p. 407-510; BRUGGE, *Rijksarchief*, Archief Franse Hoofdbesturen, 2420: werken van de stad Brugge, 1807-1813.

31 "(...) une personne capable qui ne pourra être ni ouvrier actuel ni marchand ou livrancier des matériaux servant à la bâtisse (...)"

32 Het ging om een gemiddelde over een periode van zes jaar, waarbij hogere en lagere jaren elkaar konden compenseren.

werken enerzijds en de uitvoering ervan anderzijds. Vermoedelijk werd kort na de uitvaardiging van het reglement Jacques Drubbele sr. (1730-1816), telg uit een familie van landmeters, tot *inspecteur des ouvrages de la ville* benoemd.

Het reglement *pour la direction des ouvrages publics dans la ville de Courtrai*, dat op 1 maart 1773 van kracht werd, gaf in vergelijking met de Brugse situatie blijk van een minder strikte opsplitsing tussen de bestuurlijke verantwoordelijkheid en de taak van de ambtenaar.³³ Een schepen werd bevoegd voor openbare werken en werd verantwoordelijk voor het toezicht op de stedelijke werken, de controle van materialen en het beheer van het stadsmagazijn. Tevens diende hij jaarlijks twee inspecties uit te voeren, vergezeld door de burgemeester en een tweede schepen, om de beslissingen tot het uitvoeren van werken voor te bereiden. Deze taakomschrijving komt in grote lijnen overeen met de taak die in 1780 voor de Brugse *inspecteur des ouvrages de la ville* zou vastgelegd worden. De Kortrijkse schepen moest zich wel laten bijstaan door een *sujet intelligent*, die de titel van *surveillant des ouvrages* kreeg. De *surveillant des ouvrages* had de dagelijkse leiding over de stedelijke bouwwerken en moest de bevoegde schepen zo veel als mogelijk inlichten.³⁴ Waar de Brugse *inspecteur des ouvrages* verantwoording aflegde aan het college van burgemeester en schepenen, viel de Kortrijkse *surveillant des ouvrages* volledig onder bevoegdheid van de schepen voor openbare werken.³⁵ Deze laatste

33 ‘Décret de l’Impératrice Reine portant règlement pour la direction des ouvrages publics dans la ville de Courtrai’, in: *Recueil des ordonnances des Pays-bas autrichiens. IIIe sér., 1700-1794*, dl. 10, p. 355-357.

34 “(...) ses fonctions principales seront de veiller à la construction ou réparation de tous les ouvrages de la ville, de faire des visites fréquentes de toutes les parties et objets qui concernent lesdits ouvrages de la ville, d’examiner s’il ne se passe rien de contraire aux intérêts de l’administration, d’informer l’échevin de l’état de tous les ouvrages (...)”, in: *Recueil des ordonnances des Pays-bas autrichiens. IIIe sér., 1700-1794*, dl. 10, p. 356.

35 De rol van de verantwoordelijke schepen of zelfs de burgemeester zou in Kortrijk nog lange tijd uit de administratieve praktijk blijken. Zo werden in de vroege 19e eeuw de plannen voor bijv. de bouw van de Doorniksepoort (1808), de Menenpoort (1808) of het herstellen van het stadhuis (1808) allen ondertekend door burgemeester Joseph De Jonghe. Een bestek voor diverse herstellingswerken aan de stadsgebouwen werd opgemaakt en ondertekend door stadsarchitect Jean-Baptist Casaer, met de uitdrukkelijke vermelding “door orders van d’Heer Dejonghe mairie der stad Cortrijk” (KORTRIJK, *Stadsarchief*, Modern Archief, 3445).

kon evenwel individueel geen beslissingen aangaande het uitvoeren van openbare werken nemen. Er was ook een minder strikte scheiding tussen controle en uitvoering, aangezien de *surveillant des ouvrages* niet gehouden was aan een beroepsverbod als aannemer of handelaar in bouwmaterialen, wat wellicht te verklaren is door het beperktere jaarloon van 200 fl. Vermoedelijk werd kort na het uitvaardigen van het reglement Jean-Baptist Casaer sr. (1747-1833) tot ‘inspecteur van stadswerken’ benoemd.³⁶ Casaer mag als de belangrijkste architect uit het laat-18e-eeuwse Kortrijk beschouwd worden en had dan ook de nodige competenties die van de *surveillant des ouvrages* verwacht werden. Tijdens het Ancien Régime zouden geen andere West-Vlaamse steden een ‘stadsarchitect’ aanstellen. Het duurde tot in de eerste helft van de 19e eeuw vooraleer het aantal stedelijke bouwadministraties gevoelig toenam.

DE UITBOUW VAN STEDELIJKE BOUWADMINISTRATIES IN 19e-EEUWS WEST-VLAANDEREN

Tijdens de 19e eeuw voltrok zich een sterke opkomst van de moderne bureaucratie, een proces waarvan de betekenis niet onderschat mag worden, want: ‘het belang van de bureaucratie ligt in haar functies als instrument van rationele besluitvorming, toezicht op de uitvoering van beleidsbeslissingen, deskundigheid, stabiliteit en betrouwbaarheid’.³⁷ Overheidsadministraties kenden een belangrijke groei en een sterke professionalisering. Er werd gestreefd naar een rationalisatie, een verbetering van de administratieve structuren en een codificering van de publieke ambten, kortom een volwaardig ‘organiseren’ van de administratie. Dit proces ging gepaard met een explosieve groei van het ambtenarencorps. Voor het 19e-eeuwse België ontbreken exacte cijfers, al stelde André Molitor wel dat het aantal ambtenaren in de ministeries tussen 1860 en 1911 meer dan verdrievoudigde - van 14.000 tot 50.000 -

36 Voor Casaer zie: P. DEBRABANDERE, *Kortrijkse gevels van de XVIde eeuw tot het empire*, Kortrijk, 1973, p. 90; E. VAN HOONACKER, *Ikonografie van Kortrijk en omgeving 1280-1900*, Kortrijk, 1977, p. 109, 158.

37 L. DE KLERK, *De modernisering van de stad 1850-1914. De opkomst van de planmatige stadsontwikkeling in Nederland*, Rotterdam, 2008, p. 149.

een sterkere toename dan de globale bevolkingsgroei.³⁸ Ook op stedelijk vlak was er sprake van de uitbouw van een volwaardig, competent en performant administratief apparaat. De oprichting van stedelijke diensten voor publieke werken vormen een duidelijk voorbeeld van de uitbouw en professionalisering van de stedelijke administratie.

Het domein van de openbare werken behoorde in de 19^e eeuw nadrukkelijk tot de eigen taken van de stedelijke en gemeentelijke overheden, een taak die dan ook duidelijk vervat zat in de gemeentewet van 1836.³⁹ Als gevolg hiervan werd op het lokale niveau de nood gevoeld om de administratie verantwoordelijk voor openbare werken en openbare gebouwen te professionaliseren. In eerste instantie leidde dit vooral in de grote steden tot een administratieve reorganisatie en de benoeming van een volwaardig stadsarchitect, een figuur wiens taak het was *to preserve the city's existing architectural heritage, encourage its architectural ambitions and prestige, and in addition reflect the city's architectural self-perception*.⁴⁰ Verschillende kleinere steden zouden na de Belgische onafhankelijkheid eveneens een stadsarchitect aanstellen. Stadsarchitecten werden belast met de controle van de openbare werken, het ontwerp van openbare gebouwen, het toezicht op het private bouwen in de stad en de voorbereiding van de stedelijke bouwreglementering. In de grotere steden werd de stadsarchitect een leidinggevende ambtenaar die voor de uitvoering van zijn ruime taakomschrijving de beschikking had over een aantal personeelsleden. Grote steden stelden in de loop van de 19^e eeuw naast de stadsarchitect meestal ook een stadsingenieur aan, waardoor er een opsplitsing kwam tussen de publieke gebouwen enerzijds en de infrastructuur anderzijds. Daarenboven zou tijdens de late 19^e eeuw de stadsingenieur 'promoveren' tot de leidinggevend ambtenaar op het vlak van publieke werken en begon, zoals Inge Bertels stelde, *the demystification of the (public)*

38 A. MOLITOR, *L'administration de la Belgique*, Brussel, 1974, p. 339.

39 Voor deze paragraaf zie: BERTELS, *Building the city*, p. 91, 149-150; BERTELS & VAN DE VIJVER, 'Belgian city architects'; S. MIGOM, 'Bouwen van revolutie tot wereldbrand', in: D. LAUREYS (red.), *Bouwen in beeld. De collectie van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen*, Turnhout, 2004, p. 26-27.

40 BERTELS & VAN DE VIJVER, 'Belgian city architects', p. 126.

'architect'.⁴¹ In kleine steden was er, gezien de beperktere omvang van de openbare werken, van een dergelijke tweedeling doorgaans geen sprake.⁴²

De uitbouw van stedelijke bouwadministraties in het 19^e-eeuwse West-Vlaanderen schrijft zich in belangrijke mate in de nationale context in. Zoals hiervoor aangehaald dateerde de instelling van het ambt van stadsarchitect of *inspecteur des ouvrages de la ville* in Brugge en Kortrijk uit het laatste kwart van de 18^e eeuw, terwijl Oostende en Ieper vermoedelijk omstreeks 1800 een stadsarchitect benoemden. Philippe Doncker (1761-1828), de eerste stadsarchitect van Ieper, wordt in de archieven soms ook als *l'architecte de l'arrondissement* omschreven, wat erop wijst dat zijn werkterrein ruimer was dan de stad Ieper. Vermoedelijk trad hij tot omstreeks 1830 als stadsarchitect van zowel Ieper, Poperinge als Waasten op.⁴³ Hij maakte in 1811-1813 inderdaad ook bestekken op voor werken in Boezinge en Waasten en was in de periode 1808-1830 verantwoordelijk voor bijna alle stadswerken in Poperinge.⁴⁴ Na 1830 was Doncker enkel nog in Ieper actief, een logisch gevolg van de aanstelling van Charles Druant als stadsarchitect van Poperinge.⁴⁵ Veurne benoemde in 1828 een stadsarchitect, Tielt in 1838, Roeselare in 1841, Torhout vermoedelijk kort voor 1860 en Menen ten slotte in 1864.⁴⁶ Met de aanstelling van een deskun-

41 BERTELS, *Building the city*, p. 153.

42 Zie o.a. het voorbeeld van Lokeren, waar stadsarchitect Theodore Welvaert (1837-1900) tot aan het einde van zijn carrière bij de stad (1860-1900) zowel ontwerpen voor openbare gebouwen als voor stadssanering en -uitbreiding maakte (H. LIEBAUT, 'Theodore Welvaert (1837-1900), stadsarchitect te Lokeren', in: *Annalen van de Koninklijke oudheidkundige kring van het Land van Waas*, 98 (1995), p. 183-325).

43 In 1822 beschikten Waasten, Poperinge en Ieper inderdaad over een stadsarchitect (*Recueil des actes d'administration-générale de la Province de Flandre-Occidentale*, (1822), p. 38).

44 BRUGGE, *Rijksarchief*, Archief Franse Hoofdbesturen, 2428-2430; BRUGGE, *Provinciaal Archief West-Vlaanderen*, A/1815-1830/Reeks 1/P.B./173 en 186; A/1815-1830/R.reeks 2/P.B./564a; BRUGGE, *Rijksarchief*, Archief Provincie West-Vlaanderen, 3^e afdeling, 687, 688, 692.

45 De vroegste vermelding van Druant dateert uit 1831 (BRUGGE, *Rijksarchief*, Archief Provincie West-Vlaanderen, 3^e afdeling, 692). Over Waasten zijn (voorlopig) geen verdere gegevens beschikbaar.

46 VAN ACKER, 'De stadsarchitecten', p. 392; TIELT, *Stadsarchief*, Modern Archief, 2587; ROESELARE, *Stadsarchief*, Notulen gemeenteraad Roeselare, 4: 22 april 1841; MENEN, *Stadsarchief*, Modern Archief, Notulen gemeenteraad: 19 augustus 1864.

dig ambtenaar wilden de stadsbesturen beter grip krijgen op hun openbare werken. Het stadsbestuur van Menen verantwoordde in 1864 de benoeming van Gustave Demazière (1831-1890) als stadsarchitect als volgt: *Considérant les grands avantages qui résulteraient pour la ville, d'avoir constamment à sa disposition un homme capable qui serait chargé de la levée des plans, de l'inspection des travaux et autres charges rentrant dans ces attributions.*⁴⁷ De benoemingen van stads- of gemeentearchitecten in de badplaatsen Blankenberge, Heist en Knokke in de late 19e en vroege 20e eeuw moeten in verband gebracht worden met de snelle ontwikkeling van het toerisme aan de oostkust en de daarmee gepaard gaande nood aan een degelijke opvolging van de openbare werken en een controle op het private bouwen.⁴⁸

Het verband tussen de nood aan een deskundig toezicht op de openbare werken en het ambt van stadsarchitect komt ook duidelijk tot uiting in de in 1893 in Tielt gevoerde discussie over het al dan niet behouden van de stadsarchitect. Het stadsbestuur was van mening dat het 'geene behoefte meer heeft aan eenen bouwmeester, vooral sedert den Heer Burgemeester zich met evenveel vlijt als kunde toelegt op de openbare werken'. Het schrappen van het ambt zou een besparing betekenen en passen binnen de opdracht van het bestuur om te waken over een 'spaarzaam beheer der gelden van de gemeente'. Anderzijds wilde men rekening houden met de zittende stadsarchitect Gustaaf Hoste (1850-1918), wat uiteindelijk op 1 juli 1893 leidde tot de beslissing 'dat de heer Hoste als bouwmeester in bediening zal blijven, het vraagpunt van het bedrag zijne jaarwedde voorbehouden'. Op 1 januari 1894 besliste het stadsbestuur de verloning van de stadsarchitect van 1.200 fr. op 500 fr. te brengen. Later schreef Hoste dat het schepencollege tijdens een persoonlijk onderhoud in 1894 had gesteld dat 'ik mij mogtet aanschouwen in mijne betrekking van stadsbouwmeester als een op wachtgeld gestelde onderwijzer'. In dezelfde brief van

47 MENEN, *Stadsarchief*, Modern Archief, Notulen gemeenteraad: 19 augustus 1864.

48 J. CORNILLY, 'Enkele belangrijke architecten uit de Blankenbergse belle époque', in: *In de Steigers*, 11 (2004), nr. 2, p. 71-73; D. LANNOY, *Knokke en de Belle Epoque*, Knokke, 1993, p. 238; *Provinciaal almanak en wegwijzer der stad Brugge en der Provincie West-Vlaanderen*, 111 (1890), p. 155.

1 juli 1910 stelde Hoste dat het stadsbestuur hem sinds 1894 enkel nog belast had met de opmaak van de plannen voor een kiosk, het herstellen van de gevel van het stadhuis, het ontwerp van urinoirs, een opslagplaats voor de brandweer en de kerkhofmuur.⁴⁹ In hoeverre burgemeester Jan Boone (1846-1909) of een ander gemeenteraadslid zich in deze periode effectief met de openbare werken inliet is niet geweten. Ook de onderliggende redenen voor deze beslissing zijn onduidelijk, al speelden besparingsmotieven en een te beperkt takenpakket op het vlak van openbare werken ongetwijfeld een rol.

DE OPDRACHT VAN DE STADSARCHITECT

Stedelijke reglementen of verordeningen die de dienst van de stadsarchitect regelden, zijn voor West-Vlaanderen voorlopig niet gekend. Wel werden in de notulen van de gemeenteraad naar aanleiding van de benoeming van de stadsarchitect diens taken soms kort opgesomd. In zowat alle steden werd de stadsarchitect belast met het toezicht op de private bouwwerken en de stedelijke bouwreglementering. In de praktijk betekende dit onder meer dat de stadsarchitect de bouw aanvragen controleerde ter voorbereiding van de beslissing van het college van burgemeester en schepenen. In Roeselare werd stadsarchitect Gustaaf Charlier (1812-1883) tevens belast met de opmaak van gevelplannen voor privégebouwen, een bepaling die het gevolg van een stedelijke verordening was.⁵⁰

De stadsarchitect had tevens een belangrijke taak in het beheer van de stedelijke gebouwen en infrastructuur, en was in verschillende steden ook verantwoordelijk voor de gebouwen van het Bureel van Weldadigheid en de kerkfabriek(en), instellingen waarop de stedelijke overheid toezicht uitoefende.⁵¹ De stadsar-

49 TIELT, *Stadsarchief*, Modern Archief, 433. In de *Provinciale Almanak en wegwijzer van de stad Brugge en der Provincie West-Vlaanderen* bleef Hoste tot aan de Eerste Wereldoorlog vermeld worden als stadsbouwmeester van Tielt.

50 '3°. Dat hij alle de plans der voorgevels van huy zen of gebouwen langst de publieke straeten koomende, en waer toe de inwooners van Rousselaere, gehouden zijn volgens artikel 12 van het politiereglement gratis zal opmaeken'. ROESELARE, *Stadsarchief*, Notulen gemeenteraad Roeselare, 4; 3 september 1841.

51 De verantwoordelijkheid voor de gebouwen van het Bureel van Weldadigheid en

chitect was in principe bij de bouwprojecten betrokken van ‘ontwerp tot oplevering’, wat betekende dat zijn taak de redactie van de nodige bestekken en plannen, het opvolgen van de werf en het afhandelen van de opleveringen omvatte.⁵² In steden van enige omvang (zoals Brugge) of in steden die in volle expansie waren (zoals Oostende) kreeg de stadsarchitect de verantwoordelijkheid over een groot aantal bouwwerken en werd hij tevens geconfronteerd met een substantieel aantal te controleren en op te volgen bouwdoSSIERS. Dit leidde ertoe dat stadsbesturen een volwaardige dienst uitbouwden, waarin bijkomende architecten, tekenaars of opzichters de stadsarchitect in zijn taak konden bijstaan. De stadsarchitect werd zo een leidende ambtenaar met een verantwoordelijkheid voor een ruimere dienst. In Brugge bijv. werd de stadsarchitect aanvankelijk bijgestaan door een ‘toeziender’ of *sous-directeur*. Pierre Buyck (1805-1877) begon zijn professionele loopbaan in de administratie van de Waterstaat en de dienst Bruggen en Wegen, om in 1831 als *sous-directeur des travaux publics de la ville de Bruges* in dienst te treden.⁵³ Hij werkte er onder stadsarchitect Jean-Brunon Rudd (1792-1870) en kreeg er kansen om verschillende architecturale projecten in goede banen te leiden. In 1832 maakte hij bijv. een ontwerp voor de Molenbrug en in 1841 bereidde hij de herstelling van de gevel van de barokke Sint-Walburgakerk voor. Na de brand van de Sint-Salvatorskathedraal op 19 juli 1839 stond Buyck als stedelijk ambtenaar provinciaal hoofdingenieur Jean De Brock (1783-1846) bij in het voorbereiden van de herstellingswerken. Op vraag van De Brock gaf de bestendige deputatie van West-Vlaanderen op 12 september 1839 bovendien Buyck de opdracht *de surveiller les travaux de la cathédrale*.⁵⁴ De aanstelling zou een opstap vormen naar zijn benoeming tot

de kerkfabriek(en) worden bijv. expliciet vermeld in de gemeenteraadsbeslissingen van Poperinge en Roeselare (POPERINGE, *Stadsarchief*, 693/6, Notulen gemeenteraad: 14 februari 1842; ROESELARE, *Stadsarchief*, Notulen gemeenteraad Roeselare, 4: 22 april 1841).

- 52 Zie tevens de beschrijving in C. DE BROUCKÈRE & F. TIELEMANS, *Répertoire de l'administration et du droit administratif de la Belgique*, dl. 2, Brussel, 1834, p. 278.
- 53 J. VAN CLEVEN, ‘Buyck, Pierre François’, in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. 10, Brussel, 1983, k. 81-84.
- 54 BRUGGE, *Rijksarchief*, Archief Provincie West-Vlaanderen, 3e afdeling, 386; A. VAN DEN ABEELE & C. WEBSTER, ‘Architect Robert D. Chantrell en de Kathedraal van Brugge’, in: *Brugs Ommeland*, 26 (1986), nr. 1-2, p. 69-70.

Ontwerp voor herstellingswerken aan de Brugse Sint-Walburgakerk, gemaakt door *sous-directeur des travaux publics de la ville de Bruges* Pierre Buyck in 1841 (BRUGGE, Rijksarchief, Archief Provincie West-Vlaanderen, 3^e afdeling, 2071 / foto Dominique Provost)

provinciaal architect van West-Vlaanderen in 1842. De Brugse dienst werd in de loop van de 19e eeuw verder uitgebreid met een tweede ‘toezieners’, drie *piqueurs* en een tekenaar.⁵⁵ Steden zoals Kortrijk, Roeselare, Blankenberge en zelfs Heist beschikten eveneens naast een stadsarchitect over één of meerdere conducteurs. De Oostendse stadsarchitect werd aanvankelijk enkel door een *commis* bijgestaan. In 1869 werd een *surveillant* aangesteld en in 1875 een tekenaar. Uiteindelijk zou tijdens het laatste decennium van de 19e eeuw een omvangrijke dienst onder leiding van een stadsingenieur uitgebouwd worden. In 1895 beschikte stadsingenieur Auguste Verraert (1861-1942) over een dienst van acht personen.⁵⁶

De taak van de stadsarchitect in de publieke bouwprojecten verschilde van stad tot stad, aangezien stadsbesturen in de praktijk bepaalde ontwerp opdrachten ook aan externe architecten toevertrouwden. In Ieper bijvoorbeeld lijkt de taak van de stadsarchitect lange tijd in de eerste plaats toezichthoudend geweest te zijn. Livinus Degels (1796-1879) was er vanaf 1843 enkel met het dagelijks toezicht op de restauratiewerven van de grote Ieperse monumenten belast, terwijl het ontwerp in handen van opeenvolgend Joseph-Jonas Dumont (1811-1859), Leopold Schoonejans (1829-1877) en Jules-Jacques Van Ysendijck (1836-1901) was.⁵⁷ Ook in Poperinge bleef de rol van stadsarchitect Louis Maertens (1801-1881) op de restauratiewerken van de gotische stadskerken beperkt tot het werftoezicht nadat, op aansturen van de Koninklijke Commissie voor Monumenten, het ontwerp aan Schoonejans en Van Ysendijck was toevertrouwd. Maertens zou wel ontwerpen tekenen voor onder meer de uitbreiding van de stadswaag (1866)

55 In 1888 bijv. werden voor Brugge vermeld: “bestuurder” L. Delacenserie, “Toezieners” J. Hacke en J. Bouchez, en “Piqueurs” Andries, F. Van Thournout en L. Vanden Bulcke (*Provinciale Wegwijzer van West-Vlaanderen en bijzonderlijk der stad Brugge*, Brugge, 1888, p. 96).

56 De dienst bestond uit een tekenaar, een *commis*, een *expéditionnaire*, een *conduc-teur*, drie opzichters en een tuinman (CORNILLY, ‘Bouwen aan de ‘Koningin der Badsteden’, p. 164-165; *Rapport sur l’Administration et la situation des affaires de la ville d’Ostende* (1895), p. 12).

57 J. CORNILLY, *Monumentaal West-Vlaanderen. Beschermd monumenten en landschappen in de provincie West-Vlaanderen. Deel 1. Arrondissementen Ieper, Kortrijk, Roeselare, Tielt, Brugge*, 2001, p. 64, 75-76.

en de pastorie van de Onze-Lieve-Vrouweparochie (1877).⁵⁸ In Blankenberge lijken de stadsarchitecten Charles Lebrun en Felix Cosman (1857-1935) nauwelijks een rol van betekenis gespeeld te hebben in de voorbereiding van de stedelijke bouwprojecten. De meeste ontwerp opdrachten voor openbare gebouwen werden in deze periode toevertrouwd aan de Brusselse architect Emile Hellemans (1853-1926) en de Blankenbergse architect Jozef Hoste (1833-1899).⁵⁹ Deze laatste tekende in 1873 een algemeen aanlegplan voor de badplaats en ontwerpen voor onder meer een stadhuis met casino, een slachthuis, een overdekte markt en een kerk. In 1880 ontstond een dispuut tussen het stadsbestuur en Hoste, ondertussen zelf gemeenteraadslid, over het niet uitvoeren van zijn casinoproject. In een brief aan de minister van openbare werken, ondertekend door 53 inwoners en seizoen gasten van de badplaats, werd gesteld dat *en effet pendant plusieurs années Monsieur Hoste a été, sinon à titre officiel, tout au moins à titre officieux, l'architecte de la ville de Blankenberghe*, een zinsnede waaruit blijkt dat in Blankenberge vooral de privéarchitecten op de voorgrond traden en niet de stadsarchitect.⁶⁰

De evolutie naar een *séparation des fonctions d'architecte et de voyer, et donc des services correspondants* op stedelijk niveau, die Pierre-Yves Saunier in het 19e-eeuwse Frankrijk vaststelde en waarvan Inge Bertels terecht opmerkte dat dit proces zich ook in de grote Belgische steden voltrok, had in West-Vlaanderen slechts in zeer beperkte mate plaats.⁶¹ De enkele voorbeelden van de in-trede van ingenieurs en ingenieur-architecten aan het hoofd van stedelijke bouwadministraties vanaf 1870 moeten in verband gebracht worden met het grotere gewicht dat infrastructuurwerken in het stedelijk beleid kregen. De evolutie van de Brugse administratie aan het begin van de 20^e eeuw is in dat opzicht illustratief. De in 1900 opgerichte technische dienst, geleid door de uit

58 CORNILLY, *Monumentaal West-Vlaanderen*, p. 176, 181; BRUGGE, *Rijksarchief*, Archief Provincie West-Vlaanderen, 3e afdeling, 2076.

59 CORNILLY, 'Enkele belangrijke architecten', p. 71-72.

60 BRUGGE, *Provinciaal Archief West-Vlaanderen*, 3e afdeling, 3390.

61 P.-Y. SAUNIER, 'La ville et la ville: les hommes et les organismes municipaux de l'aménagement urbain aux 19e et 20e siècles', in: *Recherches contemporaines*, 3 (1995-1996), nr. 3, p. 126; BERTELS, *Building the city*, p. 119.

Brussel afkomstige ingenieur Clément Salmon (1864-?), functioneerde aanvankelijk volledig onafhankelijk van de ‘Dienst der Stadsgebouwen’. Na het overlijden van Charles De Wulf (1865-1904) besliste het stadsbestuur om geen nieuwe stadsarchitect te benoemen maar beide diensten te integreren, met de stadsingenieur als leidinggevend ambtenaar.⁶² Deze ingrijpende hervorming moet gesitueerd worden tegen de achtergrond van de uitbouw van de haven van Zeebrugge. De technische dienst was in 1902 belast met de inrichting en het onderhoud van de toekomstige havens, een overwegend technische materie. Burgemeester Amédée Visart de Bocarmé (1835-1924) - zowel een vurig verdediger van de verfraaiende restauraties in de Brugse binnenstad als één van de belangrijke pleitbezorgers van de uitbouw van de haven van Zeebrugge - wees er tijdens de bespreking van de hervorming op dat restauraties en herstellingen slechts een beperkt aspect van de openbare werken in de stad vormden en een ingenieur aan het hoofd van de dienst dan ook een logische keuze was. Daarenboven gaf het stadsbestuur duidelijk te kennen een groter aantal (Brugse) architecten kansen te willen geven om een bijdrage aan het Brugse stadsbeeld en het ‘kunstige’ uitzicht ervan te leveren: *“Andere werken, zoals bouwen van kerken, musea, gemeentebouwen, enz., en kunstherstellingen zouden onder toezicht van eene bijzondere en bevoegde commissie, beurtelings nu aan den eenen, dan aan den anderen toevertrouwd worden. (...) Wij betrachten niet anders dan Brugge’s kunst en bouwkunde meer en meer te verheffen en aan te moedigen. Aan de verdienstelijke bouwmeesters zullen wij beurtelings elk een deel van stads groote werken toevertrouwen”*.⁶³ Door de hervorming maakte niet alleen de stadsingenieur promotie binnen de administratieve hiërarchie, maar verdween ook het artistieke monopolie van de stadsarchitect.⁶⁴

62 In 1904 bestond de ‘Dienst der Stadsgebouwen’ uit zeven medewerkers en de ‘Technische dienst’ uit elf medewerkers. De in 1904 opgerichte technische dienst werd opgedeeld in een afdeling ‘wegenissen’, een afdeling ‘gebouwen’ en een ‘dienst der studiën’. De stadsingenieur kreeg de leiding over een ploeg van zes- tien medewerkers (*Provinciale Almanak en wegwijzer van de stad Brugge en der Provincie West-Vlaanderen*, 125 (1904), p. 115; 127 (1906), p. 131). Voor de figuur van Salmon zie o.a. D. LAUWAERT, ‘Stadsfotografie in het 19de-eeuwse Brugge. Deel II: de mentaliteit van de beelden’, in: *De Witte Raaf*, 18 (2003), nr. 105, p. 19-24.

63 *Gazette van Brugge*, 1/3/1904, p. 2.

64 CONSTANDT (red.), *Stenen herleven*, p. 48-50.

In Oostende werd al in 1880 een hervorming doorgevoerd, al was de impact ervan anders dan in Brugge. De aanleiding voor de reorganisatie was het ontslag van Pierre Van Hercke (1819-1885) als stadsarchitect. Het college van burgemeester en schepenen stelde dat *depuis quelques temps la situation générale de la ville d'Ostende a complètement changé. De nombreux travaux de toute nature ont été exécutés; d'autres, non moins importants, sont encore à faire. Or, l'étude de beaucoup de ces travaux, exige des connaissances qui ne sont pas de la compétence des architectes.*⁶⁵ De definitieve opheffing van de militaire functie van Oostende in 1865 had de weg vrijgemaakt voor een sterke stadsuitbreiding en voor de uitbouw van de haven. De havenwerken en de verbinding van de haven met het kanaal Brugge-Oostende waren dan wel een bevoegdheid van de Belgische staat, maar bleven ook niet zonder gevolgen voor de stad Oostende, oordeelde het schepencollege. Daarom was het aangewezen dat de stad *mette à la tête de la direction des travaux un homme qui grâce à ses connaissances spéciales, saura, lorsque les circonstances se présenteront, apporter ses lumières pour diriger les débats au Conseil communal*, kortom de vervanging van de stadsarchitect door een ingenieur was de enige logische keuze.⁶⁶ Nog datzelfde jaar werd het *bureau des travaux publics* hervormd. De stadsingenieur werd belast met de algemene leiding en bijgestaan door een *directeur des travaux*, verantwoordelijk voor het toezicht op de werken en de controle van de bouwreglementering. Twee *surveillants* en de reeds in dienst zijnde tekenaars en bediende vervulde de dienst. Als verantwoording voor het gevoelig hogere loon van de stadsingenieur in vergelijking met dat van de stadsarchitect wees schepen Louis Maryssael (1830-1903) op de veel uitgebreidere kennis die van de ingenieur geëist werd.⁶⁷ Onder stadsingenieur Auguste Verraert, die in 1889 ingenieur Edmond De Cuyper was opgevolgd, werd de dienst verder uitgebouwd. De stadsingenieur vroeg bijv. in 1895 een tijdelijke personeelsuitbreiding met het oog op de voltooiing van de maritieme installaties.⁶⁸ In Oostende bleven na de aanstelling van de

65 *Bulletin Communal. Ville d'Ostende* (1880), p. 99.

66 *Bulletin Communal. Ville d'Ostende* (1880), p. 99.

67 *Bulletin Communal. Ville d'Ostende* (1880), p. 125-127.

68 *Bulletin Communal. Ville d'Ostende* (1895), p. 170. Dat jaar traden vijf personen in dienst.

stadsingenieur architecturale projecten en infrastructuurwerken evenwaardige opdrachten. Binnen de dienst waren voor langere of korte tijd diverse aan een academie opgeleide architecten werkzaam, waaronder Theobald Van Hille (1856-1937), Achille Raoux (1866-1949) en Gustaaf Vandamme (1870-1938). Onder leiding van Verraert drukte dit ‘stedelijk architectenbureau’ in belangrijke mate zijn stempel op de uitbouw van Oostende tot een mondaine badplaats, getuige de ontwerpen voor bijv. een kiosk op het Wapenplein, meerdere stadsscholen en de neogotische Sint-Jozefskerk.⁶⁹

De meeste stadsarchitecten combineerden hun functie van stedelijk ambtenaar met een lesopdracht aan de plaatselijke academie, tekenschool of nijverheidsschool, instellingen waarvan ze na verloop van tijd vaak ook directeur werden. Niet alleen droeg dit bij tot hun sociale status, maar tevens drukten ze zo indirect hun stempel op de kennis en de kunde van de in hun stad actieve architecten en aannemers. In sommige steden werden de benoemingen van de stadsarchitect en de leraar bouwkunde aan elkaar gekoppeld,⁷⁰ terwijl in andere steden de leraar bouwkunde als de meest geschikte kandidaat voor het ambt van stadsarchitect werd beschouwd.⁷¹ Toen Pierre Nicolas Croquison (1806-1887) in 1842 Camille Dehults (1803-1857) als stadsarchitect van Kortrijk opvolgde, bleef deze laatste tegelijk in functie als professor bouwkunde aan de Kortrijkse academie. Croquison vroeg het stadsbestuur in 1843 om een bijkomende klas bouwkunde in te richten en hem als leraar aan te stellen. Dit voorstel was in de ogen van Croquison een billijke tegenprestatie voor de door hem aan de stad gevraagde opslag van 500 fr. De stadsarchitect stelde dat zijn huidige loon *n'est guerre en rapport avec les émoluments*

69 CORNILLY, 'Bouwen aan de 'Koningin der Badsteden, p. 165-167.

70 Zie bijv. Angelus De Lancker en Jozef Hoste in Tielt (TIELT, *Stadsarchief*, Modern Archief, 2587).

71 Zie bijv. Camille Dehults in Kortrijk (KORTRIJK, *Stadsarchief*, Modern Archief, 3197: 30 april 1833), Gustaaf Charlier in Roeselare (ROESELARE, *Stadsarchief*, Notulen gemeenteraad Roeselare, 4: 22 april 1841), Louis Maertens in Poperinge (POPERINGE, *Stadsarchief*, 693/6, zittingen gemeenteraad: 14 februari 1842) en Gustaaf Demazière in Menen (MENEN, *Stadsarchief*, Modern Archief, Notulen gemeenteraad: 19 augustus 1864).

attachés ailleurs aux fonctions qu'il remplit en dat het onmogelijk was *de vivre honorablement avec ses appointements actuels*. Het stadsbestuur ging niet in op de vraag toen bleek dat het bestuur van de academie van mening was dat *M. le professeur Dehults suffit complètement à l'enseignement de sa classe* en dat *loin d'être utile, en effet, nous pensons que la nomination d'un deuxième professeur pourrait nuire plutôt qu'être avantageuse*.⁷² Croquison moest genoegen nemen met een benoeming als 'professor der teekenkunst' aan het college in Kortrijk.⁷³ Dit voorval illustreert hoe de koppeling van beide ambten als een garantie voor een voldoende hoge verloning werd beschouwd.

De soms eerder beperkte verloning - een stadsarchitect ontving in de regel een vast jaarloon, al dan niet aangevuld met een ereloon op de grote bouwprojecten - leidde er bovendien toe dat heel wat stadsarchitecten naast hun officiële functie tevens een privépraktijk hadden. Het ontwerpen van woningen in de stad waar ze een openbaar ambt bekleedden, kon echter wel leiden tot een spanning tussen enerzijds hun 'officiële' toezichhoudende functie en anderzijds hun werkzaamheden als privéarchitect, aangezien ze eigenlijk tegelijkertijd rechter en partij waren. In grote steden als Brussel, Antwerpen en Gent, werd de stadsarchitect daarom een verbod op een privépraktijk opgelegd.⁷⁴ In geen enkele West-Vlaamse stad was van een dergelijk verbod sprake, net omdat het loon bepaald in verhouding tot de 'beperkte' omvang van de openbare werken te laag was om exclusiviteit te eisen.

DE RELATIE MET DE PROVINCIAAL ARCHITECTEN

In West-Vlaanderen waren op het lokale niveau (steden en gemeenten) niet alleen de stadsarchitecten actief, maar profileerden ook de provinciaal architecten zich als belangrijke actoren in het bouwbeleid.⁷⁵ Het ambt van provinciaal architect in West-

72 KORTRIJK, *Stadsarchief*, Modern Archief, 160; I. VAN DAEL, *Koninklijke academie voor schone kunsten te Kortrijk. Een geschiedenis van 1760 tot 1944*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1999, p. 34-35.

73 Benoeming van 16 december 1844. *De school- en letterbode, of bijdragen ter bevordering van onderwijs, letterkunde en geschiedenis* 2 (1845), p. 56.

74 BERTELS & VAN DE VIJVER, 'Belgian city architects', p. 128.

75 Voor de provinciaal architecten in West-Vlaanderen zie: CORNILLY, *Architect/*

Vlaanderen gaat terug tot 1807, toen het Leiedepartement de functie van *architecte-voyer du département de la Lys* in het leven riep. De bedoeling was niet louter om over een competente architect voor de bouwwerken van het Leiedepartement (en later het West-Vlaamse provinciebestuur) te beschikken, maar vooral ook om een sterkere controle op de gemeentelijke bouwwerken te kunnen uitoefenen, wat duidelijk tot uiting komt in de taakomschrijving van deze ambtenaar.⁷⁶ Hij werd belast met het ontwerp en de opvolging van de bouwwerken van het departement. Tevens werd hem de controle van de gesubsidieerde (gemeentelijke) bouwprojecten toevertrouwd, projecten waarvoor hij al dan niet als ontwerpend architect optrad. De rol van de West-Vlaamse provinciaal architect in de stadswerken werd in de verordening niet expliciet vastgelegd. Wel vermeldde de tekst in verband met de stadsarchitecten dat Brugge, Ieper, Kortrijk en Oostende hun stadsarchitect konden behouden.⁷⁷ Niettemin gaf de tekst duidelijk te kennen dat alle gemeenten - inclusief de steden met een stadsarchitect - voor de voorbereiding van hun bouwprojecten een beroep op de provinciaal architect konden doen.⁷⁸

De taakstelling van de provinciaal architect voor de gemeentewerken - met inbegrip van de werken in de steden - vertonen een belangrijke overlapping met de opdracht van de stadsarchitecten in stedelijke bouwprojecten: de voorbereiding en controle van bouwwerven. De lokale besturen behielden uiteraard wel de keuzevrijheid om een beroep te doen op de provinciaal architect of om de werken aan een andere architect toe te vertrouwen. In dat laatste geval werd de taak van de provinciaal architect beperkt tot

Ambtenaar. Voor een meer algemene situering van de Belgische situatie zie: IDEM, 'Het belangenconflict tussen architecturaal ontwerp en toezicht. Het ambt van provinciaal architect in het 19e-eeuwse België', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 40 (2010), p. 557-601.

76 'Arrêté pour la nomination d'un Architecte Voyer dans le Département (31 maart 1807)', in: *Recueil des arrêtés de la Préfecture de la Lys* (1807), p. 119-121.

77 Zie artikel 4: "Celles des villes de Bruges, Ostende, Ypres et Courtrai, qui ont un architecte ou directeur de leurs travaux, pourront le conserver, si le service l'exige (...)". in: *Recueil des arrêtés, décisions, lettres et autres actes de la Préfecture de la Lys* (1807), p. 120.

78 De steden met een stadsarchitect leverden, net zoals alle andere West-Vlaamse gemeenten, een financiële bijdrage aan het loon van de provinciaal architect (CORNILLY, *Architect/Ambtenaar*, p. 57).

een controle van het ontwerp, het bestek en de goede uitvoering van de werken. Op basis van dit kader zou vermoed kunnen worden dat de provinciaal architect ook in de steden alle ontwerpen voor publieke bouwprojecten controleerde. Uit de praktijk blijkt echter dat de provinciaal architect in de steden die over een eigen stadsarchitect beschikten nauwelijks tussenkwam, niet als ontwerper en evenmin als controlerend ambtenaar. Veelbetekenend op dat vlak was de houding van gouverneur Felix de Mûelenaere bij de benoeming van Angelus De Lancker (1803-1878?) tot stadsarchitect van Tielt in 1838. In een nota aan provinciaal architect Jean-Augustin Van Caneghem (1770-1858) gaf de gouverneur aan dat hij de stad het recht tot het aanstellen van een stadsarchitect niet ontzegde, maar drong hij er wel op aan dat de provinciaal architect alle stukken zou blijven controleren.⁷⁹ Uit deze nota kan indirect afgeleid worden dat Van Caneghem de stukken van de stadsarchitecten normaal niet diende na te zien.

Met de aanstelling van Angelus De Lancker als stadsarchitect verdween de provinciaal architect grotendeels van het toneel in Tielt. Tot dan was Van Caneghem regelmatig in de stad actief geweest voor allerhande onderhoudswerken. Bovendien had hij in 1819-1820 met de neoclassicistische lakenmarkt in de Bruggestraat voor één van de markantste openbare gebouwen in Tielt getekend.⁸⁰ Een gelijkaardige situatie was te zien in andere steden. In Veurne tekende Van Caneghem bijv. in 1807 voor de uitbreiding van de stedelijke begraafplaats en ontwierp hij in 1825 een openbare pomp.⁸¹ Dergelijke opdrachten zouden ook in Veurne vanaf 1828 tot het takenpakket van de stadsarchitect behoren. In kleine steden zoals Diksmuide en Nieuwpoort, die nooit over een eigen architect beschikten, waren de provinciaal architecten wel duidelijk actief, zowel voor belangrijke verbouwingen en nieuwbouwprojecten als voor het regulier onderhoud van de stadsgebouwen.⁸²

79 BRUGGE, *Rijksarchief*, Archief Provincie West-Vlaanderen, 3^e afdeling, 696.

80 BRUGGE, *Provinciaal Archief West-Vlaanderen*, A/1815-1830/Reeks 1/P.B./187b.

81 BRUGGE, *Rijksarchief*, Franse Hoofdbesturen, 2431; VEURNE, *Stadsarchief*, Nieuw Archief, 351.

82 CORNILLY, *Architect/Ambtenaar*, p. 297.

schuiven van de stadsarchitect, al speelden veelal andere motieven bij deze keuze. Pierre Nicolas Croquison kreeg in 1869 van het Tieltsse stadsbestuur de opdracht om de plannen voor een nieuw stadhuis met vredegerecht te tekenen, samen met de verbouwing van het voormalig klooster van de alexianen om het in te richten als politiecommissariaat, bureau voor het armenbestuur en conciërgerie.⁸⁵ Voor een deel van het bouwproject kon de stad een beroep doen op provinciale en nationale subsidies, wat betekende dat de plannen hoe dan ook een goedkeuring van de bevoegde provinciaal architect moesten krijgen. Door onmiddellijk de provinciaal architect met de opdracht te belasten hoopte het stadsbestuur mogelijk om elke discussie met het provinciebestuur te vermijden, aangezien ontwerp en controle van het bouwdoossier zo in handen van één en dezelfde persoon kwamen. Croquison zou ook in Veurne enkele opdrachten krijgen, maar omdat deze stad niet tot zijn werkgebied behoorde, trad hij hier als privé-architect op. Zijn aanstelling als architect voor de restauratie van de gotische Sint-Walburgakerk in Veurne had hij vermoedelijk te danken aan zijn functie als briefwisselend lid van de Koninklijke Commissie voor Monumenten, waarbij het stadsbestuur dus een architect met een duidelijke band met één van de goedkeurende instanties aanstelde.⁸⁶ In sommige steden die niet over een stadsarchitect beschikten, werd vanaf de late 19e eeuw soms ook de directeur of de leraar bouwkunde van de plaatselijke Teken- of Nijverheidsschool aangezocht voor het ontwerp van publieke gebouwen, figuren waarvan de deskundigheid niet in twijfel getrokken werd. In Izegem werd vanaf 1895 bijv. herhaaldelijk een beroep gedaan op Jules Vercoutere (1863-1925).⁸⁷

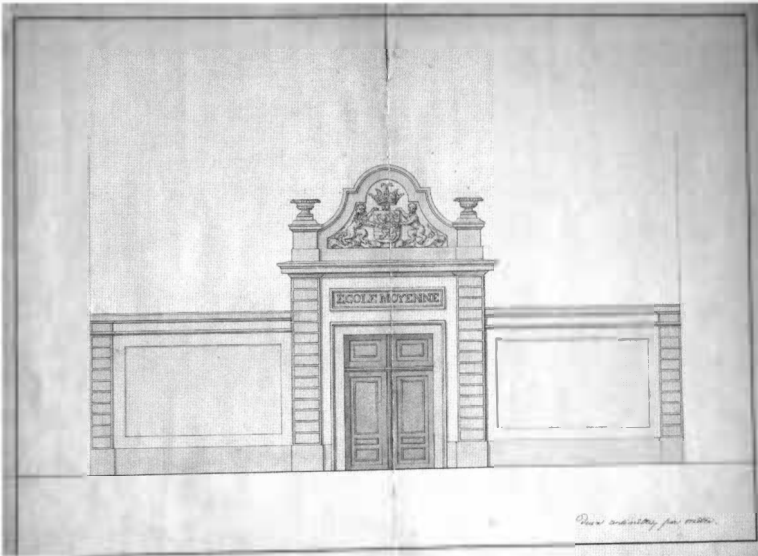
DE STADSARCHITECTEN EN HET WEST-VLAAMSE STADSBEELD

Stadsarchitecten speelden in de 19^e eeuw een belangrijke rol in de transformatie van de steden. Met ontwerpen voor openbare gebouwen en de restauratie van het historisch patrimonium

85 R. OSTYN, *Historische stedenatlas van België. Tielt*, Brussel, 1993, p. 102-104; TIELT, *Stadsarchief*, Modern Archief, 2873 en 2875.

86 CORNILLY, *Architect/Ambtenaar*, p. 462-465.

87 Vercoutere was opgeleid aan de Sint-Lucasschool in Gent (J. CORNILLY, 'Architect Jules Vercoutere en Izegem', in: *In de Steigers*, 18 (2011), nr. 4, p. 95-109).

Ontwerp van de Brugse stadarchitect Jean-Brunon Rudd voor de bouw van een poort voor het Atheneum in de Boomgaardstraat in Brugge (BRUGGE, Stadsarchief).

wisten ze vanuit hun officiële functie niet alleen in belangrijke mate hun stempel op de architectuur in hun stad te drukken, maar tevens hun (artistieke) reputatie te versterken. Jean-Brunon Rudd (1792-1870) gaf bijv. met zijn ontwerpen voor onder meer stadsscholen, een stedelijk slachthuis en straatverbredingen mee gestalte aan de uitbouw van Brugge tot een moderne provincie-stad.⁸⁸ Rudd werd in 1870 opgevolgd door Louis Delacenserie (1838-1909), die in 1862 de *Prix de Rome* behaald had en op dat ogenblik ongetwijfeld als de meest getalenteerde jonge Brugse architect gold. Hij verwierf in de jaren 1870 met zijn historiserende restauraties van Brugse monumenten en zijn sterke banden met de Brugse culturele wereld de status van belangrijkste Brugse architect. Zijn stempel op het gezicht van het 19^e-eeuwse Brugge is onmiskenbaar.⁸⁹ Op de Brugse Burg alleen al was hij betrok-

88 J. VAN CLEVEN, 'Rudd, Jean Brunon', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. 12, Brussel, 1987, k. 634-639.

89 Voor Delacenserie zie o.a. B. BEERNAERT, 'Louis Delacenserie (1838-1909)', in: *Museum Bulletin*, 29 (2009), nr. 3, p. 15-22; L. VERPOEST, 'de la Censerie, Louis', in: A. VAN LOO (red.), *Repertorium van de Architectuur in België van 1830 tot heden*,

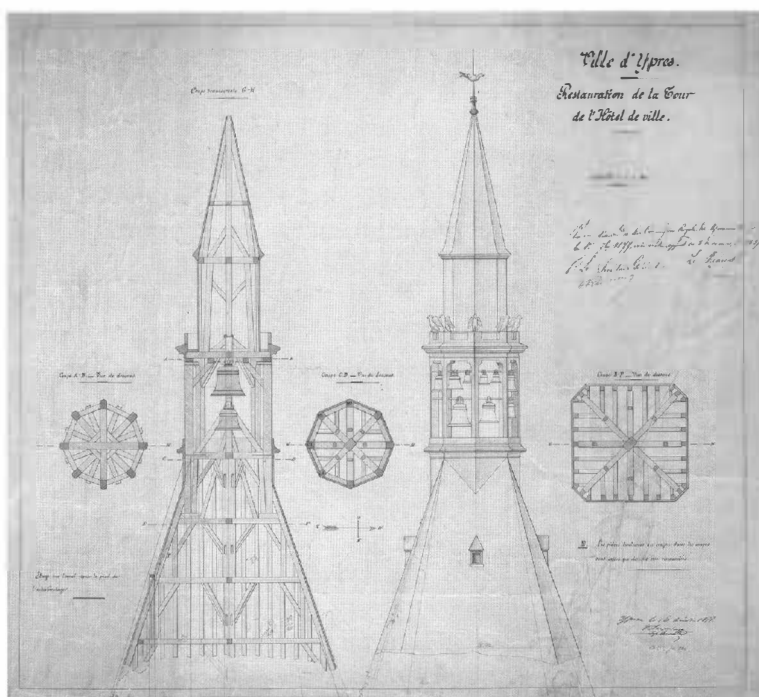

De Minnewaterkliniek in Brugge, een ontwerp van de Brugse stadsarchitect Louis Delacenserie. Foto van de Ieperse fotograaf Véron De Deyne (GENT, *Universiteitsbibliotheek*).

ken bij de restauratie of de verbouwing van de Burgerlijke Griffie (1875-1881), de Proosdij (1907), het stadhuis (1890-1905), de Sint-Basiliuskapel en basiliek van het Heilig Bloed (1870-1877/1889-1894). Veelbetekenend voor Delacenseries positionering in Brugge is dat hij zijn grootste neogotische nieuwbouwprojecten niet in opdracht van het stadsbestuur realiseerde maar wel van de Belgische staat, het provinciebestuur en de Commissie van Burgerlijke Godshuizen: de Rijksnormaalschool (vanaf 1879), het complex van Provinciaal Hof en postgebouw (vanaf 1880) en de Minnewaterkliniek (vanaf 1885). Hij had deze opdrachten zowel aan zijn 'artistieke' reputatie als aan de bemiddeling van de Brugse culturele wereld te danken.

Ontwerpen van de stadsarchitecten zijn ruim vertegenwoordigd in de verzameling kaarten en plannen in het Kortrijkse Rijksarchief,

Antwerpen, 2003, p. 244-245; I. VAN OYEN, 'De neogotische beweging in Brugge in de negentiende eeuw met architect Louis Delacenserie', in: *De Gidsenkring*, 26 (1988), nr. 2, p. 16-37.

Ontwerp van de Ieperse stadarchitect François Heyninx voor herstellingswerken aan het belfort uit 1877 (BRUGGE, *Westflandrica - Provinciale Erfgoedbibliotheek* / foto Hugo Maertens).

een duidelijke indicatie van hun ontwerpactiviteiten.⁹⁰ Leopold De Geyne (1836-1916) tekende tijdens zijn bijna veertig jaar durende carrière onder meer voor een overdekte vismarkt (1871), de Sint-Elooiskerk (1882), de aanleg van het Plein (1884), de bouw van een kiosk (1886), een depot voor de brandweer (1890) en de nijverheidsschool (1895), en de restauratie van het stadhuis (vanaf 1872), de toren van de Sint-Maartenskerk (1875-1786), de grote hallen (vanaf 1892) en de Broeltorens (1873).⁹¹ In Oostende was

90 In deze verzameling werden heel wat plannen uit het modern stadsarchief van Kortrijk opgenomen. Het gaat vooral om werk van Jean-Baptist Casaer, Camille Dehults, Pierre Nicolas Croquison en Leopold De Geyne (E. HUYS, *Catalogus van de verzameling kaarten, plattegronden en andere afbeeldingen van het Rijksarchief te Kortrijk*, Brussel, 2003; E. VAN HOONACKER, *Ikonografie van Kortrijk*, Kortrijk, 1977).

91 DEBRABANDERE, *Kortrijkse gevels*, p. 184; VAN HOONACKER, *Ikonografie van Kortrijk*, p. 115, 152, 187, 202, 214-217, 386.

de uitbouw van de stad tot een moderne badplaats in handen van stadsingenieur Auguste Verraert en zijn team van architecten, een performante dienst die in de periode 1890-1914 het ontwerp van bijna alle openbare gebouwen in handen had.⁹² Jules Coomans (1871-1937) kon onmiddellijk na zijn benoeming tot stadsarchitect van Ieper in 1895 een grootschalige restauratiecampagne van de belangrijkste Ieperse monumenten aanvatten, een project dat aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog grotendeels voltooid was. Enkel de toren van de Sint-Maartenskerk wachtte nog op voltooiing.⁹³ Opmerkelijk is dat Coomans hiermee veel actiever was als ontwerp architect dan zijn voorgangers François Heyninx (1847-?) en Gustave Demazière (1831-1890), die in de eerste plaats met meer technische opdrachten belast werden zoals de verbetering van het rioleringsnet, de drinkwatervoorziening en de verka-veling van delen van de vestingen.

De carrière van Jozef Vinck (1832-1915), stadsarchitect in Veurne van 1868 tot 1903, is eveneens exemplarisch op dit vlak. De uit Lier afkomstige en aan de Antwerpse academie opgeleide architect verhuisde in 1869 naar Veurne nadat hij er tot stadsarchitect en leraar aan de plaatselijke academie benoemd was. Tijdens het laatste kwart van de 19^e eeuw leidde hij de restauratie van zowat alle belangrijke openbare gebouwen in Veurne, ingrepen die gekenmerkt werden door een teruggrippen naar de lokale renaissancearchitectuur. Illustratief is de restauratie van het voormalige Vleeshuis aan de Grote Markt (1895), waarvan hij de voorgevel in neorenaissancestijl reconstrueerde zodat het gebouw meer in overeenstemming zou zijn met de andere gevels op de Grote Markt. Het resultaat kon op de goedkeuring van de lokale bevolking rekenen en werd door velen als een terugkeer naar de oorspronkelijke toestand beschouwd. Het grootschalig restauratieprogramma van de Veurnse monumenten, gerealiseerd onder impuls van burgemeester Daniël De Haene (1885-1912), werd in 1895 als voltooid beschouwd en dat jaar werden

92 CORNILLY, 'Bouwen aan de Koningin', p. 166-167.

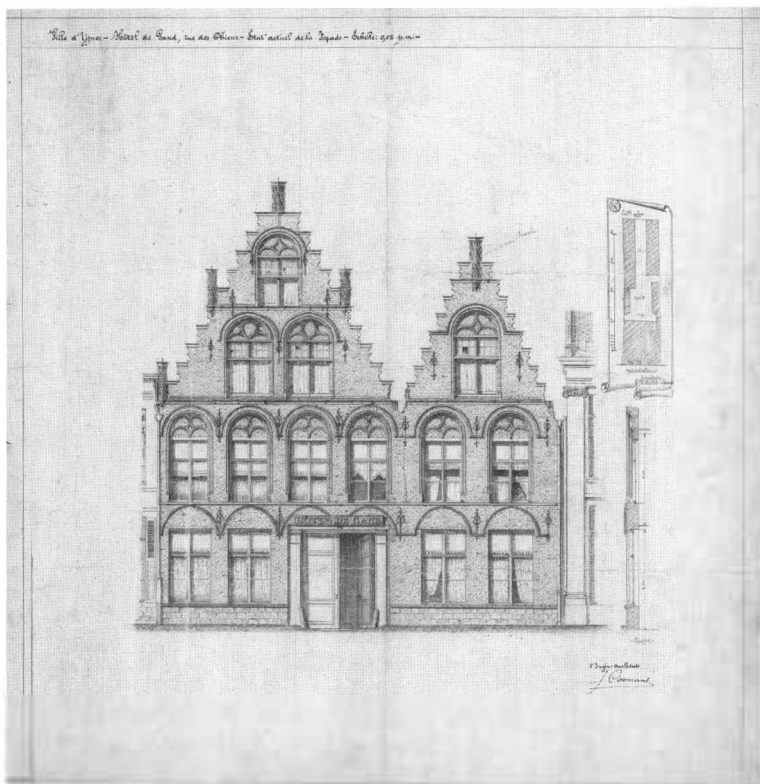
93 CONSTANDT, 'Ieper zal herrijzen!', p. 69-73. De benoeming van een niet uit Ieper afkomstige figuur - ten koste van de Ieperse ingenieur-architect Georges Lernould - was overigens in de lokale pers onderwerp van scherpe kritiek geweest ('La nomination de l'Ingénieur', in: *La Lutte - De Strijd*, 1 juni 1895, p. 5).

Het Spaans Paviljoen en het voormalig Vleeshuis op de hoek van de Ooststraat en de Grote Markt in Veurne. Beide gebouwen werden ingrijpend gerestaureerd naar de plannen van stadsarchitect Jozef Vinck. Foto uit 1910 (GENT, Universiteitsbibliotheek).

daarom samen met het neogotische station de ‘herstelde pronkgebouwen’ feestelijk ingewijd.⁹⁴ De restauraties versterkten zowel de faam van de stad, van het stadsbestuur als van zijn stadsarchitect, zoals blijkt uit een bijdrage in het tijdschrift *Kunst*, waarin Edw. Schelstraete schreef: “*Veurne is een steedje waar sichtigend eenige jaren, vooral met het tegenwoordige gemeentebestier, onder oogpunt van kunstbeweging, eenen overgrooten stap in den vooruitgang werd gedaan. (...) Maar hoe en is Veurne, nu meer als ooit, niet aantrekkelijk en bewonderenswaardig geworden, na la de groote kunstwerken die, in deze laatste tijden, aldaar uitgevoerd werden! Al de burgerlijke gebouwen wierden hersteld al buiten en al binnen, met veel smaak en kennis, onder de leiding van den stadsbouwmeester Jozef Vinck. Het*

94 J. VAN ACKER, ‘De restauraties van de historische gebouwen in Veurne in de negentiende eeuw’, in: *De Gidsenkring*, 31 (1993), nr. 3, p. 3-32; E. VANDEWEGHE, *De verouderde steden. Of hoe de historische stad vorm kreeg in een eeuw van modernisering (1860-1960)*: Aalst, Dendermonde, Oudenaarde en Veurne, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Gent, 2013.

Opmeting van Jules Coomans ter voorbereiding van de restauratie van het *Hôtel de Gand* in Leper, ca. 1905 (BRUGGE, *Westflandrica* - Provinciale Erfgoedbibliotheek, ARCo00261 / foto Hugo Maertens).

Belfort, het Stadhuis (het oud schepenhuis), het Gerechtshof (de oude kastelnij of landhuis), het oud Paviljoen der spaansche officieren, de oude Vleeschhalle en het Wachthuis, al die merkwuerdige gebouwen hebben een nieuw kunstkleed gekregen". Schelstraete prees aan het einde van zijn artikel ook het nieuwe bisschoppelijk college, opgetrokken in 1892 naar de plannen van de Roeselaarse stadsarchitect Désiré Denys (1843-1917), "een kunstgebouw in lichten vlaamschen trand".⁹⁵

95 "sichtend" betekent "sedert" (E. SCHELSTRAETE, 'De kunstgeest in Veurne', in: *Kunst. Tijdschrift voor kunst en letteren*, 2 (1898), p. 179-182).

Denys had dit ontwierp niet in zijn hoedanigheid van stadsarchitect gemaakt, al verwees Schelstraete wel naar hem als ‘den stadsbouwmeester van Rousselaere’. Het wijst erop dat, zoals eerder aangehaald, stadsarchitecten de mogelijkheid hadden om naast hun officieel ambt ook een privépraktijk uit te bouwen, met een bureau waarin vaak jonge architecten het vak in de praktijk konden leren. De stadsarchitecten kregen soms opdrachten voor woningen in de stad waar ze officieel aangesteld waren, en waar ze dus controle op de woningbouw uitoefenden. Leopold De Geyne ontwierp bijv. tijdens het laatste kwart van de 19e eeuw verschillende neoclassicistische herenhuizen in de Doorniksewijk in Kortrijk in opdracht van kapitaalkrachtige burgers. Jules Coomans kreeg een aantal opdrachten voor de restauratie van privéwoningen, waaronder het gotische *Hôtel de Gand* in de D’Hondtstraat. In Veurne tekenden in de periode 1880-1914 de stadsarchitecten Jozef en Jaak Vinck voor het grootste deel van de historiserende woningontwerpen, een dominantie die ten dele een gevolg van hun openbaar ambt was.⁹⁶ Dit ogenschijnlijke monopolie van de stadsarchitecten op het bouwen in hun stad kon aanleiding geven tot wrijvingen en kritiek, zoals onder meer bleek na de dood van de Brugse stadsarchitect Charles De Wulf. Deze had, samen met Louis Delacenserie, niet alleen de meeste grote bouw- en restauratieprojecten in handen gehad, maar ontwierp ook heel wat woonhuizen. *De Gazette van Brugge* verwees naar aanleiding van de door het stadsbestuur gestemde afschaffing van het ambt van stadsarchitect naar de klachten die hadden weerklonken: “Ten tijde dat M. Delacenserie stadsbouwmeester was, hoorde men dikwijls: ‘t Is al voor M. Delacenserie! Toen M. De Wulf zaliger aan M. Delacenserie opgevolgd had, hoorde men het zelfde liedje. Men sprak niet alleen of zelfs niet voornamelijk van de officieele bestellingen; maar men bedoelde vooral bovenal het werk dat bijzonderen aan den stadsbouwmeester toevertrouwen. Velen beweerden dat men naar dien bouwmeester ging omdat hij stadsbouwmeester was”.⁹⁷

96 VANDEWEGHE, *De verouderde steden*, p. 488, 552-553.

97 *Gazette van Brugge*, 7/3/1904, p. 2. De kritiek is ten dele gelijklopend met deze op het monopolie van de provinciaal architecten (CORNILLY, *Architect/Ambtenaar*, p. 89-91, 211-215)

LOUHAN - J. ROUTERS-DEK., IMP-ÉDITEUR.

FAÇADES RUE ST-JACQUES A BRUGES.

PHOT. E. HELLEMANS. - BRUXELLES.

IMPRIMERIE CH. DE WULF.

BRUGES (BRUGGE).

De huizen in de Sint-Jacobsstraat 50-56 te Brugge, ontworpen door de architecten Etienne Timmerly en Charles De Wulf. De foto werd in 1911 gepubliceerd in het Belgische architectuurtijdschrift *L'Émulation* (BRUGGE, *Westflandrica - Provinciale Erfgoedbibliotheek*).

HET AMBT ALS BEWIJS VAN DESKUNDIGHEID

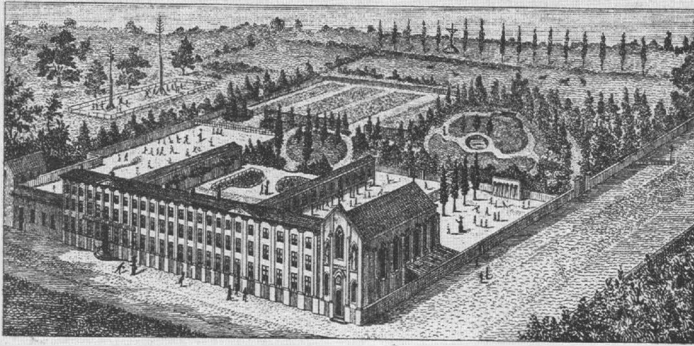
Een wettelijke erkenning van het beroep van architect zou slechts in 1939 realiteit worden. Tot dan kon iedereen als ontwerper van gebouwen optreden, ongeacht zijn opleiding. Voor lokale besturen was het echter van groot belang om voor hun bouwwerken een beroep te kunnen doen op een deskundig architect, te meer al hun (gesubsidieerde) bouwwerken door de hogere overheden goedgekeurd moesten worden op basis van een advies van de provinciaal architect.⁹⁸ Een ontwerp voor de bouw van een sacristie voor de Sint-Medarduskerk van Wijtschate van een zekere H. Alleman bijv. werd in 1891 resoluut afgewezen door provinciaal architect Alfons Naert (1839-1907), waarna een nieuw ontwerp opgemaakt werd door een *homme compétent*.⁹⁹ Het hoeft in deze context dan ook niet te verbazen dat gemeentebesturen voor het ontwerpen van kerken, pastorieën, gemeentescholen of gemeentehuizen een beroep deden op een stadsarchitect uit de regio. Het bekleden van een publiek ambt werd dus beschouwd als het beschikken over de nodige deskundigheid zowel voor de architecturale als administratieve aspecten van het bouwdoosier. De stadsarchitecten konden op die manier het bouwen in de dorpen in een straal van een tiental kilometer rond hun stad beheersen. Vanaf 1883 zou de impact van de stadsarchitecten op de publieke gebouwen in kleine gemeenten nog vergroten, een logisch gevolg van een ontwerpverbod dat de provinciaal architecten dat jaar werd opgelegd.¹⁰⁰ De stadsarchitect verwierf zo niet alleen het statuut van de belangrijkste architect binnen de eigen stad, maar werd ook één van de toonaangevende figuren in de regio. Samen met de provinciaal architecten en een beperkte groep privéarchitecten werden de stadsarchitecten de actoren die het publieke bouwen in de plattelandsgemeenten domineerden.

De Roeselaarse stadsarchitect Gustaaf Charlier (1812-1883) werkte bijv. regelmatig in opdracht van gemeentebesturen uit het arrondissement Roeselare, getuige ontwerpen voor onder andere

98 CORNILLY, *Architect/Ambtenaar*, p. 175-184.

99 BRUGGE, *Provinciaal Archief West-Vlaanderen*, 3e afdeling, 3772.

100 Tot dat jaar hadden de provinciaal architecten de publieke bouwwerken in plattelandsgemeenten gedomineerd (CORNILLY, *Architect en ambtenaar*, p. 131-132, 281-283).

COLLÈGE ÉPISCOPAL ET ÉCOLE MOYENNE DE POPERINGHE

Zicht op het bisschoppelijk college van Poperinghe met rechts de uitbreiding en de neo-gotische kapel, ontworpen door Pierre Nicolas Croquison. Lithografie uit de 19e eeuw (BRUGGE, *Westflandrica - Provinciale Erfgoedbibliotheek*, ICO200379).

herstellingswerken aan de kerk van Beveren (1877), voor de bouw van een sacristie en een doopkapel in Rumbeke (1856) en lagere scholen in Moorslede (1855) en Ardooië (1849). De Tieltsche stadsarchitect Angelus De Lancker (1803-1878) was sterk actief in het arrondissement Tielt, met ontwerpen voor onder meer de pastorieën van Egem (1843) en Schuiferskapelle (1856) en gemeentescholen in Aarsele, Oeselgem (1870) en Dentergem.¹⁰¹ Zowel Charlier als De Lancker werden in 1859 door het provinciebestuur aangesteld om de lagere gemeentescholen in resp. de arrondissementen Roeselare en Tielt op te meten, wat hun aanwezigheid op het terrein ongetwijfeld versterkte.¹⁰² Pierre Nicolas Croquison was tijdens zijn ambtsperiode als stadsarchitect van Kortrijk over de hele provincie West-Vlaanderen actief. Dankzij de steun van de Brugse bisschop Jean-Baptiste Malou (1809-1864) kon Croquison zich profileren als de architect van de katholieke Kerk. Het resulteerde in ontwerpen voor parochiekerken in Lowingen (1846), Sint-Kruis (1851), Izegem (1852), Dentergem (1853), Bossuit

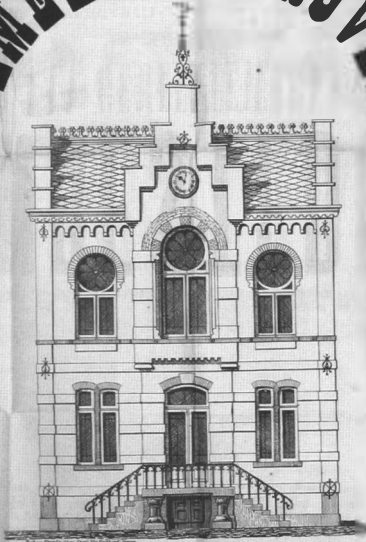
¹⁰¹ CORNILLY, *Architect/Ambtenaar*, p. 694, 702-703.

¹⁰² CORNILLY, *Architect en ambtenaar*, p. 157.

Provincie
Westvlaanderen.

Arrondissement
van Ieperen.

GEMEENTE PROVEN

AANBESTEDING VAN GEMEENTEWERKEN.

Den **MAANDAG 1 FEBRUARI 1869**, om twee ure namiddag, zal er in de Sekretarij der gemeente Proven, overgegaan worden tot de openbare aanbesteding, met geschreven aanbiedingen (soumissien) en daarna met afbod der bouingswerken van een **GEMEENTEHUIS** met Wooning voor den Veldwachter, Politiezaal en Bergplaats voor brandpompen, waarvan de kosten te zamen begroot zijn op fr. **13,721-78**.

Het bodder van voortvreesen met betrekking tot de bouw, zijn afschikbaar bij de Sekretarij der gemeente Proven op den Maandag en Vrijdag van 9 tot 12 ure namiddag.

PROVEN den 13 Oktober 1868.

DE BURGMEESTER EN SCHRIFTEN.
VANDERMEERSCH

DE BURGMEESTER EN SCHRIFTEN.
R. MAZEMAN DE COUTHOVE.

Hondbrengge-Hartoghe. — Drukkerij van ALLAERT-CARON.

Affiche voor de aanbesteding van het gemeentehuis van Proven uit 1869, een ontwerp van de Veurnse stadsarchitect Jozef Vinck (BRUGGE, *Rijksarchief*, Archief Provincie West-Vlaanderen, 3^e afdeling, 2558).

(1854) en Sint-Denijs (1855); voor de uitbreiding van de kerken van Gijzelbrechtegem (1849) en Ooigem (1854); en uitbreidingen van het Klein Seminarie in Roeselare en de bisschoppelijke colleges van Ieper, Kortrijk en Poperinge.¹⁰³ De Veurnse stadsarchitect Jozef Vinck groeide vanaf 1870 uit tot één van de belangrijkste architecten in de regio Veurne-Ieper. Het resulteerde in een belangrijk aantal ontwerpen voor parochiekerken, pastorieën en gemeentescholen, waaronder de uitbreiding van de Sint-Jan-Baptistkerk in Dikkebus (1869), de kerk van Elverdinge (1869, niet uitgevoerd), de restauratie van de kerk van Steenkerke (1885), de Sint-Pieterskerk in De Panne (1891), de Sint-Bertinuskerk in Bulskamp (1893), de pastorie van Wulpen (1890), het gemeentehuis van Proven (1870), de gemeenteschool van Nieuwkapelle (1879, niet uitgevoerd), de uitbreiding van de meisjesschool van Oostduinkerke (1872) en de scholen van Lampernisse (1876) en Booitshoeke (1898).¹⁰⁴

DE EERSTE WERELDOORLOG ALS BREUKLIJN?

Toen in 1914 de Eerste Wereldoorlog uitbrak, leken de hoogdagen voor de stadsarchitecten als ontwerpers van openbare bouwprojecten tot het verleden te behoren. In Brugge was het ambt van stadsarchitect in 1904 afgeschaft en hadden de architecten in de Technische Dienst vooral een adviserende en ondersteunende rol gekregen. De Technische Dienst trad - in de figuur van stad-singénieur Salmon - wel nog op als ontwerper van infrastructu-rele en kleine bouwwerken, zoals bijv. voor de heropbouw van de Koningsbrug in 1912.¹⁰⁵ In andere steden waar het ambt van stadsarchitect nog in voege was - zoals Kortrijk, Menen, Torhout en Veurne - werden de stadsarchitecten maar nog in heel beperkte mate in het architecturale ontwerp als dusdanig ingeschakeld, wat bijv. duidelijk naar voor komt in de carrières van de Kortrijkse stadsarchitect Jozef Demeere (1868-1947) en de Veurnse stadsarchitect Jaak Vinck. De verklaring is wellicht meer-

103 CORNILLY, *Architect/Ambtenaar*, p. 499-500. Zie ook Croquisons sollicitatiebrief van 30 oktober 1858 (BRUGGE, *Rijksarchief*, Archief Provincie West-Vlaanderen, 3^e afdeling, 1977B).

104 CORNILLY, *Architect/Ambtenaar*, p. 735-736.

105 C. SALMON, *Le pont du roi. Son origine. Sa reconstruction en 1912*, Brugge, 1914.

voudig. Stadsbesturen evolueerden vanaf de vroege 20^e eeuw vermoedelijk naar een meer ambtelijke invulling van de functie van stadsarchitect, waarbij deze in de eerste plaats moest toezien op het regulier onderhoud van de stedelijke eigendommen en een naleving van de stedelijke bouwreglementeringen.¹⁰⁶ Tijdens het internationaal stedenbouwcongres, gehouden in 1913 in Gent, had Louis Van der Swaelmen (1883-1929) ook al gepleit voor het inperken van de ontwerpbevoegdheden van de stadsarchitecten want *“Accorder le privilège des conceptions artistiques à l’architecte communal ou pis encore à l’ingénieur, c’est créer en faveur de ces fonctionnaires un monopole absolument injuste et pernicieux.”* In de rest van zijn betoog toonde hij zich duidelijk voorstander van een adviserende stadsarchitect, bij voorkeur bijgestaan door een stedelijke adviescommissie.¹⁰⁷ Hij werd sterker dan voorheen een ‘ambtenaar’ die het stadsbestuur moest adviseren bij haar beslissingen.¹⁰⁸ Met een dergelijke invulling van het ambt kwamen de stadsbesturen overigens tegemoet aan de verzuchtingen van de architecten, die zich vanaf de late 19e eeuw sterker georganiseerd hadden als beroepsgroep en dus ook duidelijker hun stem konden laten horen.¹⁰⁹ Het aanspreken van deskundige privé-architecten was voor veel stadsbesturen omstreeks 1900 ook eenvoudiger geworden omdat een groter aantal goed opgeleide architecten actief was, mede als gevolg van de overheidsinspanningen op het vlak van onderwijs en van de oprichting van de Sint-Lucasschool in Gent in 1862. Provincieraadslid François Van den Abeele vatte het in 1880 naar aanleiding van de geplande hervorming van het ambt van provinciaal architect in West-Vlaanderen treffend samen: *“heden zijn onze kunstscholen vermenigvuldigd en van gemakkelijken toegang; zij brengen talrijke bouwmeesters van waarde voort. Iedere gemeente zal iemand vinden voor haar gewone wer-*

106 Zie o.a. VANDEWEGHE, *De verouderde steden*, p. 520-525.

107 *Premier congrès international et exposition comparée des villes*, Brussel, 1913, dl. 1, p. 194.

108 Zie later ook: P. GILLES, ‘De ville en ville, l’effort flamand ... periple en Flandre’, in: *Bâtir*, 6 (1937), nr. 50, p. 1014-1020.

109 In 1910 werd de ‘Bouwmeesterskring van West-Vlaanderen’ opgericht, een beroepsorganisatie die werkte onder de koepel van de in 1872 opgerichte *Société Centrale d’Architecture de Belgique* (SCAB) en de belangen van de beroepsgroep verdedigde (CORNILLY, *Architect en ambtenaar*, p. 90-91).

ken en voor de meer belangrijke of bouwkundige gebouwen vragen de gemeenten ontwerpen aan bekende kundige bouwmeesters".¹¹⁰ Daarenboven lijkt het erop dat aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog het aantal grote stedelijke nieuwbouw- en restauratieprojecten sterk was afgenomen, een logisch gevolg van de talloze initiatieven uit het laatste kwart van de 19e eeuw.

Het beeld voor het interbellum is hoe dan ook niet eenduidig.¹¹¹ In Veurne had Jaak Vinck na de Eerste Wereldoorlog inderdaad een in hoofdzaak adviserende rol, terwijl voor opdrachten de privé-architecten - met figuren als Camille Van Elslande (1890-1962) - sterk aan belang wonnen. In Menen werden heel wat van de stedelijke bouwprojecten wel nog aan de stadsarchitecten Cajetan Halsberghe en Gaston Boghemans (1891-1984) toevertrouwd.¹¹² In Ieper en Roeselare, twee van de tijdens de Eerste Wereldoorlog zwaar getroffen West-Vlaamse steden, kregen de stadsarchitecten een cruciale rol in de wederopbouw. Al tijdens de oorlogsjaren hadden ze van het stadsbestuur de opdracht gekregen om met de voorbereidingen te starten. Jules Coomans was in mei 1915 het zwaar gehavende Ieper ontvlucht en had daarbij zijn volledige plannenarchief meegenomen. In het Noord-Franse badplaatsje Wimereux startte hij in overleg met burgemeester René Collaert (1848-1927) met de voorbereiding van de wederopbouw. Een algemeen rooilijnplan werd opgemaakt en de krachtlijnen voor de in zijn ogen te hanteren wederopbouwstijl werden vastgelegd. Na de wapenstilstand zou hij de kans krijgen om zijn visie in grote lijnen door te voeren en de plannen voor de wederopbouw van de belangrijkste historische en beeldbepalende panden te tekenen.¹¹³ De Roeselaarse burgemeester Jan Mahieu-Liebaert (1874-1947) verliet in 1917 zijn zwaar gehavende stad en kwam in 1917 door de

110 CORNILLY, *Architect en ambtenaar*, p. 63.

111 Voor het interbellum zijn beperkte gegevens beschikbaar in: VAN ACKER, 'De stadarchitecten', p. 412-414; VANDEWEGHE, 'Between public and private: town architects in Belgium during the interwar period', in: *Planning Perspectives*, 26 (2011), nr. 1, p. 105-118; IDEM, *De verouderde steden*.

112 G. DELAHOUTRE, *Gaston Boghemans. Architect*, Menen, 1986; GILLES, 'De ville en ville', p. 118-119.

113 CONSTANDT, 'Ieper zal herrijzen!', p. 75-88; J. CORNILLY, 'Gevraagd: architecten. Kiezen tussen alternatieven', in: *Bouwen en wederopbouw. 1914/2020. Architectuur in de Westhoek*, Ieper, 2009, p. 117-141.

bemiddeling van de Roeselaarse beeldhouwer Jules Lagae (1862-1931) met een aantal architecten uit de hoofdstad in contact. René Doom (1884-1961) kreeg samen met Arthur Verhelle (1865-1951) en Jerome Vermeersch (1884-1963) de opdracht om een algemeen aanleg- en uitbreidingsplan voor de wederopbouw van Roeselare op te maken.¹¹⁴ Toen in 1919 het Roeselaarse stadsbestuur de positie van stadsarchitect vacant stelde, viel de keuze op René Doom, een beslissing die ongetwijfeld het gevolg was van zijn werk tijdens de oorlogsjaren.¹¹⁵ Doom zou mee zijn stempel drukken op de wederopbouw van de Grote Markt met de uitbreiding van het stadhuis en een aantal huizen. De baksteenarchitectuur met een sterk doorgedreven (moderne) interpretatie van de regionale vormtaal zou richtinggevend blijken voor heel wat wederopbouwprojecten in de rest van de stad. De invulling van de functie van de stadsarchitect tijdens het interbellum lijkt dus te verschillen van stad tot stad, en bovendien niet steeds te beantwoorden aan eventuele stedelijke bepalingen omtrent het ambt. Verder onderzoek naar stadsarchitecten tijdens het interbellum kan het beeld enkel maar vervolledigen en nuanceren.

¹¹⁴ F. CALLEWAERT, *Roeselare leeft weer*, Roeselare, 1994, p. 23-27

¹¹⁵ K. DE BEUCKELAER, *Het architecturale oeuvre van René Doom tijdens het interbellum te Roeselare*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Gent, 2008, p. 45-49.

BIJLAGE

OVERZICHT VAN DE STADSARCHITECTEN IN WEST-VLAANDEREN

Blankenberge

?-1880?	Charles Lebrun (?-?)
1880?-1925	Felix Cosman (1857-1935)

Brugge

1780-1808?	Jacques sr. Drubbele (1730-1816)
1808?-1816	Jacques jr. Drubbele (1771-1848)
1816-1830	Jan-Robert Calloigne (1775-1830)
1830-1870	Jean-Brunon Rudd (1792-1870)
1870-1892	Louis Delacenserie (1838-1909)
1892-1904	Charles De Wulf (1865-1904)

Heist

Voor 1888-1903	Louis Bailyu (?-?)
1904-1912	Jos Collart (?-?)
1914-1928	Alfons Neiryneck (1852-1930)
1929-?	Gustaaf Bailyu (1898-1973)

Ieper

1808?-1828	Philippe Doncker (1761-1828)
1828-1870	Livinius Degels (1796-1879)
1870-1882	François Heyninx (1847-?)
1884-1890	Gustave Demazière (1831-1890)
1890-1895	Emile Temmerman (?-1899)
1895-1931	Jules Coomans (1871-1937)

Knokke

1905-1935?	Jules Constant Wassenhove (1878-1935)
------------	---------------------------------------

Kortrijk

1774-1833	Jean-Baptist sr. Casaer (1747-1833)
1833-1840	Camille Dehults (1803-1857)
1841-1858	Pierre Nicolas Croquison (1806-1887)
1858-1871	Aimé Denis (1817-1871)

1871-1910 Leopold De Geyne (1836-1916)
1910-1936 Jozef Demeere (1868-1947)

Menen

1864-1883 Gustave Demazière (1831-1890)
1883-1884 Auguste Deetens (1847-1884)
1884-1894 Alloïs Callebert (1826-1894)
1894-1903 François Berdal (1857-1903)
1903-1935? Cajetan Halsberghe (?-?)
1936-... Gaston Boghemans (1891-1984) - start in 1928 als toegevoegd bouwmeester

Nieuwpoort-Bad (Oostduinkerke)

1930-1940? Laurent Bruggeman (1902-1940)

Oostende

1803?-1814? François Weysen (?-?)
1814?-1848? Pierre Van Hercke (?-?)
1848?-1880 Pierre jr. Van Hercke (1819-1885)
1889-1934 Auguste Verraert

Poperinge

?-1842 Charles Druant (?-?)
1842-1881 Louis Maertens (1801-1881)

Roeselare

1841-1883 Gustaaf Charlier (1812-1883)
1883-1917 Désiré Denys (1843-1917)
1920-1949 René Doom (1884-1961)

Tielt

1838-1878 Angelus De Lancker (1803-1878?)
1879-1893 Gustaaf Hoste (1850-1918)

Torhout

?-1921 Jan Van Hollebeke (1820-?)

Veurne

1828-1831

Anceaux (?-?)

1831-1851

Jean-Baptist De Soutter (1802-1851)

1851-1864

Louis Cracco (1799-1864)

1864-1868

Henri De Josse (1839-1881)

1868-1903

Jozef Vinck (1832-1915)

1903-1936

Jaak Vinck (1867-1936)

Een Engels jezuïetencollege in de diaspora

Een studieverblijf in het *Venerable English College* in Rome was voor ondergetekende de aanleiding om kennis te maken met Maurice Whitehead, emeritus professor geschiedenis aan Swansea University (Wales) sinds 2015. Hij inventariseert het archief van de *Venerabile*, in 1362 gesticht als gasthuis voor pelgrims uit Engeland en Wales en vanaf 1579 een seminarie voor priesterkandidaten uit deze landen. Tot 1773, toen de Sociëteit van Jezus werd afgeschaft, werd dit College geleid door jezuïeten en Whitehead publiceert al zo'n 30 jaar over de geschiedenis van het onderwijs door die orde. In onderhavig boek schetst de auteur na hoofdstuk 1, *Jesuit Education: The Beginnings, 1540-1592* (p. 9-22), de lotgevallen van een Engels jezuïetencollege dat tot drie keren toe moest uitwijken naar een andere vestigingsplaats, telkens in een ander land, om tenslotte bij de heroprichting van de orde opnieuw een volwaardig college te worden - meteen het eerste jezuïetencollege in Engeland.

De hoofdstukken 2 en 3 (p. 23-52) zijn gewijd aan het college in Sint-Omaars (toen gelegen in de Spaanse Nederlanden), dat Sir George Chaworth, ambassadeur bij aartshertogin Isabella, bij een privé-bezoek in 1623 "the best ordered in the world" (p. 36) noemde. Dit college werd in 1593 gesticht door Robert Persons (1546-1610), tussen twee ambtsperiodes in als rector van het Engels College te Rome. In de beginjaren van het college van Sint-Omaars kwam de rector, o.a. Bruggeling Gillis Schoondonck (1556-1617), vaak uit onze streken. Whitehead gaat in op de educatieve aanpak in het college, waarin krachtens Schoondoncks *Constitutiones* veel aandacht ging naar theater en muziek¹. Dit laatste aspect werd ook uitgediept in twee artikelen van Whitehead samen met Peter

¹ Ook in het Brugse jezuïetencollege waren er geregeld toneeluitvoeringen, getuige de uitnodigingen aan het Sint-Donaaskapittel in de *Acta Capituli*. Naast historische (bijv. *de regibus gestibus Constantini magni*) en bijbelse (o.a. *de Saule reprobato et Davide electo*) thema's kwam ook de actualiteit aan bod (bijv. *ad historiam martyrii trium novorum martyrium Japonensium*). Ook lokale gebeurtenissen, zoals de bisschopswijding van Mgr. Nicolaus de Haudion (26 jan. 1642) of de wijding van de nieuwe kerk van het college (16 nov. 1642) gaven aanleiding tot toneelvoorstellingen (BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, A69, f. 180^r, 252^r; A70, f. 173^r; A72, f. 155^r, 211^r).

Leech in het *Tijdschrift van de Koninklijke Vereniging voor Nederlandse muziekgeschiedenis*².

De riskante overzeese beleggingen door de Franse jezuiet Antoine Lavallette in 1755 en 1756 gaven de vijanden van de Sociëteit echter munitie om de orde te bestoken, wat tenslotte leidde tot de sluiting van alle jezuitencolleges in Frankrijk (o.a. het Waals College in Sint-Omaars) vanaf 1 april 1762. Hoewel de autoriteiten in Sint-Omaars verzekerden dat het Engels College niets te maken had met de zaken van hun Franse confraters, vormde het arrest van het Parlement van Parijs van 6 augustus 1762, overgenomen door de provinciale parlementen, ook het doodvonnis voor dit college. Om aan de opheffing te ontsnappen weken het gros van de paters en leerlingen, wellicht vooral langs kanalen, via Veurne en Nieuwpoort uit naar Brugge.

Hoe het de Engelsen verder in Brugge verging is reeds eerder beschreven in de *Handelingen* van ons Genootschap³. Het *Grand Collège Anglais* vond onderdak in het 'Huis van de Zeven Torens' in de Hoogstraat, waarvan 1656 tot 1658 de latere koning Karel II als balling verbleven had. De jezuiten kregen ook meubelen en een lening van 5000 fl. van het Engels Klooster in Brugge. De geplande nieuwbouw, ontworpen door Paulus de Cock, zou echter nooit uitgevoerd worden. Het *Petit Collège Anglais* (de voorbereidende afdeling), dat in 1765 vanuit Watten eveneens naar Brugge moest uitwijken, werd ondergebracht in een pand langs de Spiegelrei, dat kort voordien door Eugenius Goddyn was gerenoveerd. Zoals de gewoonte dicteerde, beschikten beide colleges ook over een buitengoed. Dat van het "groot" college was eerst gelegen in Koolkerke, maar werd al snel vervangen door een eigendom in Sint-Andries. Het buitenverblijf van het "klein" college lag vlakbij, in de Sint-Gillisparochie, maar werd toch geheel zelfstandig ingericht.

Wat Whitehead in hoofdstuk 4 (p. 53-78) aan nieuws brengt over beide Brugse colleges is vooral de pedagogische vernieuwing die er beoogd werd, zoals blijkt uit een prospectus van beide scholen uit ca. 1766 (bijlagen 3 en 4). Dit leidde tot een Engels handboek voor aardrijkskunde in catechismusvorm, op vraag van rector Thomas Lawson in 1768 uitgegeven bij Joseph

2 Resp. 'In paradise and among angels'. *Music and musicians at St. Omers English Jesuit College, 1593-1621* - 61 (2011), p. 57-82 - en 'Clamores omnino atque admirationes excitant'. *New light on music and musicians at St Omers English Jesuit College, 1658-1714* - 66 (2016), p. 123-148.

3 R.CLEMENT, 'Mgr. Caimo en de afschaffing van de Brusselse S.J.-colleges te Brugge in 1773' - 111 (1974), vooral p. 5-6, 9-31.

van Praet en ca. 1770 gevolgd door een tweede, gelijkaardig werk bij deze drukker. In 1763 liet Lawsons voorganger Nathaniel Elliott ook al bij Van Praet twee spirituele werken uitgeven, resp. een apologetisch werk van priester William Crathorne (1670-1739) en een devotieel handboek door een anonieme jezuïet. Ook Lawson, wiens zus overste was van de Engelse franciscanessen in het Prinsenhof, liet in 1765 bij Van Praet een spiritueel handboek drukken, dat vooral de H.Hartdevotie propageerde. Na de oprichting - met het fiat van bisschop Joannes-Robertus Caimo (1754-1775) - van een H.Hartbroederschap in de collegekapel (mei 1766) verscheen een aangepaste versie van dit boek in 1767, dat tot in 1816 herdrukt werd. Lawson richtte in 1768 ook de sodaliteit van O.-L-Vrouw, die na de verhuis uit Sint-Omaars was stilgevallen, weer op.

Ook de sluiting van de Brugse jezuïetencolleges (1773) en de mislukte overname ervan door Engelse dominicanen uit Bornem worden in hoofdstuk 5 (p. 79-110) belicht van de Engelse kant. Helaas nam Louis Maroucq d'Opbracle, de assistent-commissaris belast met de uitvoering van de sluiting, de door pater Charles Plowden in het college achtergelaten geschriften mee om de vermeende schat van de jezuïeten te zoeken. Noch Plowden zelf - die met twee confraters tot mei 1774 werd vastgehouden om de betaling van achterstallig schoolgeld af te dwingen - noch Whitehead konden die stukken sindsdien terugvinden (p. 96, n. 58). Ook de brief die Mgr. Caimo kort na de sluiting aan de ouders van de leerlingen zond in een poging om de continuïteit van beide colleges te verzekeren (p. 87-88) werkte ave-rechts, want in Engeland geloofde men na de holle beloften van de Brugse bisschop niet meer dat er nog toekomst was in ons land (p. 108).

De volgende drie hoofdstukken spelen zich vooral af in Luik, dat toen behoorde tot het Heilig Roomse Rijk. Hoofdstuk 6 (p. 111-142) schetst de context van het prinsbisdom, waar de verlichte prelaat François-Charles de Velbrück (1772-1784) de Engelse jezuïeten in zijn stad de hand boven het hoofd hield. Eind 1773 belandden een aantal oud-leraren en leerlingen van de vroegere Engelse colleges te Brugge in Luik, waar ze in de nieuwe *Académie Anglaise* terecht konden. Weer heeft Whitehead veel aandacht voor het curriculum, dat o.a. boekhouden omvatte. Sommige innovaties waren afgekeken van de school van de Engelse kanunnikessen van het H.Grafin Luik of mogelijk zelfs van de *Warrington Academy* in Lancashire - zowel de overste van de kanunnikessen als twee rectoren van de Luikse Academie hadden banden met die streek. In de hoofdstukken 7 (p. 143-155) en 8 (p. 159-164) behandelt Whitehead de verdere uitbouw van de Luikse Academie (o.a. de heroprichting van broederschappen), met de financiële

hulp van de ex-jezuïeten in Engeland en Wales. Met de steun van zowel Velbrück als Engelse katholieke notabelen kreeg de Academie via de pauselijke breve *Catholici Praesules* (1778) tevens de toelating om hoger onderwijs te verstrekken. Ook werd er contact gelegd met de ex-jezuïeten die in Wit-Rusland actief waren gebleven onder de bescherming van tsarina Catharina de Grote⁴ en met de *Gentlemen of Maryland*, ex-jezuïeten die werkten in de Verenigde Staten van Amerika - de eerste bisschop van Baltimore, John Carroll (1735-1815), had als leraar de sluiting van de jezuïetencolleges in Brugge meegemaakt en stichtte in 1789 naar het Luikse model de *Georgetown Academy* nabij het huidige Washington DC.

Het laatste hoofdstuk (p. 165-187) voltooit de ontwikkeling die ook in de ondertitel van het boek (*Expulsion, Suppression, Survival and Restoration, 1762-1803*) is aangegeven: door de Luikse revolutie en de opmars van de Franse legers moesten de bewoners van de Luikse Academie terug vluchten, eerst naar Maastricht en daarna - na een tocht van ruim een maand via Holland en de Noordzee - naar Engeland, waar een oud-leerling van de Engelse jezuïeten in Brugge, Thomas Weld, hen een landgoed in Lancashire ter beschikking stelde. *Stonyhurst College* werd na de restauratie van de Engelse jezuïetenprovincie (1803) het eerste college van deze orde, die in 1814 in heel de Kerk werd heropgericht. De cirkel was rond. Steunend op een ruime scala van bronnen, o.a. de in het Algemeen Rijksarchief in Brussel herontdekte catalogus van de bibliotheek van de Luikse Academie en de registers van schoolgelden betaald aan de Academie en de procurator van de ex-jezuïeten in Londen, heeft Whitehead het boeiend verhaal geschreven van een Engelse schoolgemeenschap op het Europese vasteland die keer op keer rampspoed overwon en na bijna anderhalve eeuw in de diaspora herleefde in eigen land.

Kurt Priem

Maurice WHITEHEAD, *English Jesuit Education. Expulsion, Suppression, Survival and Restoration, 1762-1803*. - Farnham: Ashgate, 2013. - xviii, 266 p.: ill. - ISBN 9781409448822

4 Ook in Brugge zocht de ex-jezuïet Henricus Fonteijne, die na de afschaffing van de Sociëteit diocesaan priester geworden was, in 1786 terug aansluiting bij zijn vroegere orde in Wit-Rusland (zie: K.PRIEM, *God of de keizer? Clerus en politiek te Brugge (1780-1802)*, Brugge, 1996, p. 25-26 en p. 105, n. 200).

Vijfde Jaarboek van het *In Flanders Fields* Museum

Het Jaarboek 2017, het vijfde in de rij, ligt, ook dit jaar, weer mooi op tijd op de leesplank. De opvatting van het jaarboek is opnieuw dezelfde als van de voorgangers. Deel 1 (p. 4-136) bevat een aantal originele bijdragen en enkele vaste rubrieken zoals schenkingen en aankopen. Deel 2 (p. 137-203) geeft de vertalingen. Met zijn 203 bladzijden is het jaarboek 2017 het dunste in de reeks: 100 bladzijden minder dan de kanjer van vorig jaar, 50 pagina's minder dan de nummers 1 tot 3.

Het jaarboek begint met een artikel van Tim De Doncker: 'Met de rug tegen de muur: tekststafiches WO I' (p. 4-10). Tekststafiches waren in de Eerste Wereldoorlog niet nieuw. Ze kwamen ook vroeger reeds voor, maar ze zijn voor de Eerste Wereldoorlog een zeer waardevolle bron over het dagelijks reilen en zeilen van een land in oorlog. De Doncker brengt verslag uit over een driejarig project met als doelstelling de lokalisatie, inventarisatie, restauratie, duurzame bewaring, ontsluiting en digitalisering van de tekststafiches. Het project wordt ondersteund door de Vlaamse overheid, met deelname van heel wat partners: Faro, CO7 (regio Ieper/Poperinge), *In Flanders Fields Museum*, de stadsarchieven van Aalst, Gent en Lier, en de bibliotheek van de Universiteit Gent. Het Provinciaal archief van West-Vlaanderen was voordien reeds gestart als coördinator van een groot digitaliseringsproject voor de hele provincie en met de restauratie van de eigen, belangrijke collectie.

Erfgoedonderzoeker Joeri Mertens (Vlaams Agentschap voor Onroerend Erfgoed) levert het tweede artikel van het jaarboek: 'In Flanders Fields, dort ruhen unsere Helden' (p. 11-31). Mertens onderzocht de funeraire gebruiken op het slagveld en de wijzigingen eraan door de Eerste Wereldoorlog. Hij gaat in op de kenmerken van de verschillende internationale begraafplaatsen die ontstonden tijdens en na de Eerste Wereldoorlog in Vlaanderen. Mertens wijst op een zeer belangrijk nieuw element. Kort vòòr de Eerste Wereldoorlog ontstond, eerst in Groot-Brittannië, een zware weerstand tegen de traditionele massaoorlogsgraven. Er werd gepleit voor het recht op een individueel graf voor iedereen, dus niet alleen voor de hogere militaire rangen. Het artikel leert ons hoe dit aangepakt werd door de *Commonwealth War Graves Commission* – een abstract classicisme –, met extra aandacht voor Tyne Cot Cemetery;

door de *American Battle Monuments Commission* - Amerikaanse Beaux Arts stijl -; door de Franse *Commission Nationale des Sépultures Militaires*, - sobere grootsheid - en door de *Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge* - het Duitse Heimatgefühl. Het artikel wijst verder op andere invloedselementen zoals de godsdienst. België komt alleen tussendoor aan bod. Maar het is boeiende lectuur. En dat is ook het geval met de volgende bijdrage: 'Vier jaar 'Volontaire de guerre': de oorlogservaringen van Antoine Maes' (p. 33-66). De tekst is van de hand van zijn kleindochter Trees Vermote, met hulp van talrijke anderen. De basis vormt een schriftje dat Antoine Maes, oorlogsvrijwilliger in 1914, bijhield tijdens de oorlog en waarin hij ideeën, gedachten, gedichten en andere teksten noteerde. Zijn dochter bewaarde het angstvallig als een kostbare relikwie. Haar man en nadien haar dochter gingen aan de slag om zoveel mogelijk duiding te kunnen geven bij de oorlogservaringen van een 'eenvoudige jongen' uit Wijtschatedorp dat op 7 juni 1917 met de mijnslag vernietigd werd. Het is een zeer veelzijdig, boeiend en menselijk verhaal geworden, met een nadruk op de oorlogsperiode, maar dat uiteindelijk doorloopt tot aan zijn dood.

Stanley Weintraub, emeritus professor aan Penn State University (VS) en een groot kenner van George Bernard Shaw, brengt ons 'Bernard Shaws fantastische verhaal uit 1916', met een inleiding door Dominiek Dendooven. Van p. 67 tot 72, met tussendoor stukken verhaalttekst, vertelt Weintraub ons over George Bernard Shaw, Nobelprijswinnaar literatuur 1925, een wereldberoemd toneelauteur en zijn anti-Duitse en anti-oorlogshouding. In 1916 schreef Shaw een satirisch verhaal over een ontmoeting van Kaiser Wilhelm met een Belgisch meisje in Vlaanderen: *The emperor and the little girl*. Ze ontmoeten elkaar 's nachts, tussen de linies en spreken met elkaar. Het verhaal, oorspronkelijk bedoeld voor 'King Albert's Book', kreeg een plaats in de *New York Tribune*. Dit bracht 2.000 dollar aan publicatierechten op, bestemd voor het goede doel. Dit bedrag oversteeg de totale opbrengst van de publicatie waarvoor het verhaal oorspronkelijk was bedoeld.

Het Kraterfront was de naam van het openingsevenement van de editie 2017 van het provinciaal coördinatieproject *Gone West*. Van p. 73 tot 75 brengt Wouter Sinaeve onder de titel 'Het Kraterfront' geen verslag uit over dit gebeuren, maar wel over het educatief voorproject dat aan alle lagere scholen werd aangeboden vanuit de Provincie West-Vlaanderen.

Bij de laatste 3 bijdragen zijn er 2 klassiekers in de jaarboeken. Opnieuw lijst Frederik Vandewiere de schenkingen 2016 op. Meer dan ooit valt het

op dat de Vlamingen, vooral de West-Vlamingen, gulle gevers blijven, maarer komt ook steeds meer uit 'den vreemde': het Verenigd Koninkrijk, Nederland, Frankrijk, Duitsland, Canada, Australië, USA, India. Een beetje een apart verhaal vormt de schenking van een polychroom beeld uit de Sint-Jan Baptistkerk bij Ieper. Het werd meegenomen uit de ruïnes van de kerk door een jonge Canadese kolonel, die in 1917 sneuvelde bij Vimy. Het beeld kwam uiteindelijk terecht in een anglicaanse kerk in London-Ontario (Canada). Het werd gerestaureerd en kwam nu terug als gift aan het *In Flanders Fields Museum*.

Tussen de traditionele ophijsting van de schenkingen en de aankopen (zie verder) wordt een artikel geschoven van de hand van Dries Chaerle en Annick Vandenbilcke, medewerkers van het *In Flanders Fields Museum*. Zij geven info over de werking van het Kenniscentrum aan de hand van een case-study rond Paul Vandenbussche, afgestudeerd aan het Sint-Stanislascollege te Poperinge en gesneuveld in 1916. Aanleiding tot de zoektocht was de inschrijving van de schoolharmonie in de viering rond de Eerste Wereldoorlog. Daarom werd een onderzoek gestart naar het 'oorlogsverleden' van de school. Het resultaat is te lezen van p. 92 t.e.m. 101. Hun conclusie is ook een wijze raad: kennis delen resulteert in een vermenigvuldiging van kennis. Daarnaast komt er voor iedere medewerker van het Kenniscentrum ook nog een 'wijze les': dergelijke processen zijn essentieel voor het museum, als het maatschappelijk relevant wil zijn en dat is meteen de opdracht van het 'Kenniscentrum'.

Tot slot brengt Jan Dewilde, Iepers museumconservator, alle aankopen uit 2016 in woord en beeld. Zoals vorige jaren zijn er aanwinsten bij de personalia: een aantal mooie Franse, Duitse en Amerikaanse affiches, aquarellen van Henri Dupont en werk van Jules De Bruycker. Bij de militaria werden een hele reeks fotoalbums verworven, maar ook een reeks van 133 glasnegatieven. Interessant is een reeks van 63 foto's van het *Militair Gesticht voor Invaliden en Weezen van den Oorlog* (1917). Er zijn algemene zichten, maar ook mooie opnames van de beroepen die er aangeleerd werden zoals tuinbouw, leder- of houtbewerking, mandenvlechter, smid en boekbinder. Ten slotte valt ook een buitenbeentje op: 36 partituren en liedjesteksten uit de periode 1914-18, meteen een mooie aanvulling voor de muziekcollectie van het museum.

In deel 2 volgen de vertalingen van alle artikels, deze keer alleen in het Engels.

Jaarboek 5 van het *In Flanders Fields Museum* bevat de aanwinsten en de schenkingen uit 2016 en dat is telkens weer zeer informatief materiaal over het museum. Er zijn een drietal artikels die eigenlijk meer bij het trefwoord 'verslaggeving' thuishoren: de tekstafiches, het kraterfront en 'Kennis delen'. Ook dit is natuurlijk interessante informatie voor wie het reilen en zeilen van het onderzoek over de Eerste Wereldoorlog volgt. Blijven een drietal echt originele bijdragen. Shaws fantastisch verhaal is verrassend, maar eigenlijk hoort de tekst van het verhaal erbij. Van de bijdragen van Joeri Mertens en Trees Vermote zou ik er meer willen. Ze zijn zeer leesbaar, diepgaand en, elk in zijn eigen context, vernieuwend. Dat de redactie er niet meer beschikbaar had verklaart allicht de mindere omvang, maar we hopen wel op meer volgend jaar.

Ludo Valcke

In Flanders Fields Museum: Jaarboek = Yearbook = Annuaire 2017. - Ieper: In Flanders Fieldsmuseum, 2017. - 203 p. :ill. - ISSN 2295-2101

Literatuursignaleringen 2016-2017

Eindredactie Johan Vannieuwenhuysse.

Medewerkers Wim De Clercq (WDC), Dominique Marechal (DM), Kurt Priem (KP), Marc Ryckaert (MR) en Johan Vannieuwenhuysse (JV).

ALGEMEEN

Johan TERMOTE, *Waterlopen in West-Vlaanderen* (Jaarboek 2016 van de West-Vlaamse Gidsenkring), z.pl., 2016, 122 blz., afb + krtn.

Water is alomtegenwoordig in West-Vlaanderen: van beekje tot stroom, van afwateringssloot tot zeekanaal. Waterlopen vervullen diverse essentiële functies: afwatering, transport, waterkracht, verdedigingslinie. De jongste duizend jaar heeft menselijk ingrijpen continu de waterstaatkundige toestand in de provincie gewijzigd en aan steeds nieuwe noden aangepast. Dit complexe verhaal wordt hier in een bevattelijk overzicht gebracht. (MR)

PREHISTORIE EN OUDHEID

Dieter VERWERFT, Jari HINSCH MIKKELSEN, Bieke HILLEWAERT, Griet LAMBRECHT, Frederik ROELENS, Jan HUYGHE, Stefan DECRAEMER, 'Steentijd onder de polderklei. Archeologisch onderzoek van prehistorische resten in de oostelijke kustvlakte', in *De Grote Rede*, nr. 45 (december 2016), blz. 15-23, afb.

De jongste jaren hebben twee projecten geleid tot grootschalige ingrepen in het polderlandschap ten noorden en ten noordoosten van Brugge: de aanleg van ondergrondse hoogspanningsleidingen (Stevinproject) en van de A11-autoweg. Voor archeologen was dit een uitgelezen kans om onderzoek te verrichten en zodoende hun kennis over de kustvlakte te verruimen. Een grondige voorstudie en de toepassing van de nieuwste onderzoekstechnieken leidden onder meer tot de ontdekking van sporen van twee prehistorische kampplaatsen uit de oude en midden steentijd. (MR)

MIDDELEEUWEN

Daniël DE CLERCQ, 'Thibaut Barradot, een Bourgondische Bruggeling', in *Biekorf* 116 (2016) nr. 3, blz. 257-274, afb.

Thibaut Barradot, geboren in Bourgondië rond 1429 (?) en overleden in Brugge in 1503, was raadgever en vertrouweling van opeenvolgend Filips de Goede, Karel de Stoute, Maria van Bourgondië, Maximiliaan van Oostenrijk en Filips de Schone. Sommigen vermoeden dat hij een bastaardzoon van Filips de Goede was. Dit valt niet te bewijzen, al zou het

een verklaring kunnen bieden voor zijn langdurige carrière in de hoogste geleidingen van de Bourgondische politiek. Barradot bracht een belangrijk deel van zijn leven in Brugge door. Hij huwde er, kreeg er kinderen, had er bezittingen en was er actief in het sociale leven. (MR)

Wim DE CLERCQ, Roland DREESEN, Jan DUMOLYN, Ward LELOUP en Jan TRACHET, 'Ballasting the Hanse: Baltoscandian Erratic Cobbles in the Later Medieval Port Landscape of Bruges', in *European Journal of Archaeology* (2017), blz. 1-27, afb., graf. + tab.

Wetenschappers van de Universiteit Gent werpen een verrassend licht op de bloeiende handel die tijdens de middeleeuwen bestond tussen Brugge en zijn voorhavens langs het Zwin enerzijds, en het Balticum en Scandinavië anderzijds. Ze toonden ook handelsrelaties met Schotland aan. Tijdens een onderzoek rond de middeleeuwse voorhavens van Brugge werden onverwacht honderden ronde, veelkleurige stenen aangetroffen op akkers, en ook als bouw materiaal hergebruikt in de boerderijen en monumenten in het Zwingebied (Oostkerke, Hoeke, Damme, Sluis). Geologisch onderzoek heeft nu aangetoond dat deze stenen een exotische oorsprong hebben en dus massaal naar Vlaanderen zijn geïmporteerd. Hun mineralogische samenstelling, grootte en afronding door water wijzen erop dat ze werden opgehaald langs de zuidelijke kusten van de Baltische Zee, het thuisgebied van de Duitse Hanze (Bremen, Lübeck, Wismar) én op specifieke plaatsen langs de Schotse Noordzeekust. De schippers van koggen uit de Hanze gebruikten de stenen om hun schepen die geladen waren met lichte vrachten zoals stokvis, te verzwaren voor een stabiele vaart vanuit het noorden, naar de handelsmetropool Brugge. De honderden stenen die achterbleven op de site van de verdwenen haven van Hoeke duiden niet enkel op het bestaan van een 13de eeuwse Hanzeatische handelskolonie op deze plaats, ze roepen ook vragen op waarom de stenen net daar achterbleven. Historisch onderzoek naar procedures voor het verzwaren van schepen in Brugge enerzijds, en vonden van schelpen in zandpakketten aangetroffen in de Hanzeatische haven van Wismar anderzijds, wijzen er - totaal onverwacht - op dat Hanzeatische ballaststenen in Vlaanderen werden achtergelaten in de plaats van Vlaams zand dat werd opgebaggerd en aangekocht als ballast voor de terugvaart. Dit zand werd vervolgens in het noorden verder verhandeld, wellicht om te gebruiken in mortel. Het is de vroegste aanduiding van het ontginnen van zand voor handelsdoeleinden in Vlaanderen. Ballast was zelf een handelsobject geworden! De studie wijst erop hoe, vertrekkende van tot op heden onontdekte en op het eerste gezicht ordinare objecten, een boeiend verhaal kan geschetst worden over middeleeuwse handelsmechanismen in Europa. Het duidt ook op het grote belang dat het unieke systeem van de verdwenen en vergeten Brugse voorhavens langs het Zwin in die handel bekleedden. (WDC)

Caroline TERRY, 'De Lievebermen in Moerkerke en Damme', in *Rond de Poldertorens* 58 (2016) nr. 4, blz. 112-149, afb.

De Lieve was een kanaaltje dat vanaf 1269 Gent verbond met het Zwin in Damme. Het had een belangrijke economische betekenis tot het begin van de 17e eeuw. Het had een lengte van 46,5 km, waarvan de helft op het grondgebied van het Brugse Vrije. Het kanaaltje en de jaagpaden erlangs waren eigendom van de stad Gent. Langs het gedeelte dat in het Brugse Vrije lag, bezat Gent bovendien een bredere strook grond aan weerszijden van de waterloop: de zogenaamde Lievebermen of Lieve dijken. Die strook had een breedte van gemiddeld 77 meter, hetgeen de totale oppervlakte ervan op 177 hectare brengt (en niet 177 km², zoals verkeerdelijk in het artikel vermeld). Het grootste deel van de Lievebermen verdween in de 19de eeuw, toen stukken van de Lieve opgenomen werden in het Leopoldkanaal en het Schipdonkkanaal. Enkel op het grondgebied Damme zijn ze over een afstand van zes kilometer behouden gebleven. Ze zijn goed bewaard in de perceelstructuur en ook op het terrein zijn ze vaak nog zichtbaar. Overigens is de Lieve zelf op vele plaatsen nog bewaard als natte of droge gracht. (MR)

NIEUWE TIJD

Kurt PRIEM, 'Een Amsterdammer bisschop van Brugge: Hendrik Jozef van Susteren (1716-1742)', in *Brugge die Scone* 37 (2016), blz. 52-54, afb.

Korte schets van de pre-episcopale loopbaan en van het episcopaat van H.J. van Susteren n.a.v. de driehonderdste verjaardag van zijn intrede in Brugge. (KP)

Steven VANDEN BROECKE, 'Astronomen in Oudenburg. De belangstelling voor wiskundige wetenschappen in de zeventiende-eeuwse Sint-Pietersabdij', in J.L. MEULEMEESTER (red.), *Van perkament tot papier. Het scriptorium en de bibliotheek van de Sint-Pietersabdij van Oudenburg*, 2017, blz. 90-99, afb.

Tussen de schaarse bewaarde drukken uit de vroegere abdijsbibliotheek van Oudenburg nemen werken over wiskunde en astronomie een opvallende plaats in. Naast bewaarde titels bespreekt dit artikel gebruikssporen en herkomst van deze werken en de bewerking van traktaten van Govaert Wendelen (+1667), in zijn tijd de belangrijkste astronoom van de Zuidelijke Nederlanden, door de latere abt Augustinus Vermeulen (+1691). (KP)

NIEUWSTE TIJD

Emma ANQUINET, Marie-Christine CLAES, Robrecht JANSSEN, Christina KOTT, Maud LEBRUN, *De Duitse negatieven (1917-1918). Het Belgisch artistiek erfgoed door de lens van de bezetter* (themanummer van *Openbaar Kunstbezit Vlaanderen*), [Gent, 1917], 40 blz., afb.

In 1917-1918 maakte een ploeg beroepsfotografen in opdracht van de Duitse bezetter meer dan tienduizend hoogkwalitatieve foto's van Belgisch roerend en onroerend erfgoed. De glasnegatieven zijn bewaard gebleven en berusten thans in het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK) in Brussel. De opnames vormen een interessante momentopname met een onbetwistbare (kunst)historische waarde. West-Vlaanderen, en met name Brugge en Kortrijk, zijn hierbij goed vertegenwoordigd. Ter gelegenheid van de honderdste verjaardag van dit Duitse project werden alle foto's gedigitaliseerd, beschreven en via het internet voor het publiek ontsloten. Dit themanummer van *Openbaar Kunstbezit Vlaanderen* brengt een beknopte voorstelling van de verzameling en een mooie selectie beelden. (MR)

Filip BASTIAEN, 'Poekenaar Aloys Walgrave (1844-1908) en zijn "Jantje van Pouke"', in *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde* 117 (2017) nr. 2, blz. 215-235, afb. Walgrave (Poeke, 24 september 1844-Heist, 29 december 1908) was decoratieschilder, dichter en prozaschrijver. Hij is onder meer de auteur van een versie van de legende "Jantje van Pouke" die voor het eerst in 1867 als feuilleton in *De Eecloonaer* verscheen. (JV)

Frank BECUWE, *Flirten met mars en venus. Oorlog en prostitutie, 1914-1918*. Gent, 2016, 207 + XVI blz., afb. + tab. Tijdens het militair immobilisme aan het IJzerfront zochten de geallieerde en de Duitse soldaten vooral verstrooiing, weg van de oorlogshandelingen, in de vele herbergen en eethuizen die tot in de kleinste gemeenten toe voorkwamen. Geallieerde militairen trokken ook soms op vakantie naar het buitenland, al dan niet op uitnodiging van "marraines" of oorlogsmeters. Sommige huizen en verblijfplaatsen konden als 'deftig' bestempeld worden; andere waren eerder ontuchthuizen of zelfs echte bordelen. Het leger tolereerde prostitutie om het moreel van de soldaten op te krikken. Voor veel vrouwen was prostitutie de enige mogelijkheid om de honger voor hun kroost te voorkomen en te overleven. De lossere zeden leidden tot voortdurende acties aan Duitse en geallieerde zijde om geslachtsziekten te voorkomen of te genezen. (JV)

Marc CARLIER en Willy DEZUTTER, 'Nieuwe gegevens uit het tragische leven van lithograaf Willem Jozef Vertommen (1815-1863)', in *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde* 117 (2017) nr. 1, blz. 11-33, afb. Over het leven van kunstschilder, etser, steendrukker en dichter Vertommen (Aarschot, 1815-Elsene, 1863) bleef tot hiertoe nog veel on-

bekend. De steeds verdergaande digitalisering van archiefdocumenten en kunstwerken laat toe enkele hiaten op te vullen. Vertommen volgde lessen aan de kunstacademies van Leuven en Antwerpen. Van 1846 tot 1850 verbleef hij in Brugge, waar hij eerst samen met lithograaf Bartholomeus Fabronius en nadien alleen een steendrukkerij uitbaatte. Hij huwde er in 1849 met Francisca Baete. In 1850 trok hij naar Brussel, waar hij uiteindelijk compleet aan lager wal geraakte. (JV)

Pierre CHAZAUD, *Jeanne Devos. Photographe de la Flandre rurale et religieuse*. Valence, 2016, 160 blz., afb.

Jeanne Devos (Bailleul, 1902-Wormhout, 1989) was van bescheiden komaf, maar wist zich door haar zelfstandige karakter, haar creativiteit en met de steun van een verlicht werkgever - pastoor Joseph Lamps van Bissezele - op te werken van pastoorsmeid tot begaafd beroepsfotograaf. In de loop van haar leven maakte zij meer dan 100.000 foto's die samen een rijk en gevarieerd tijdsdocument vormen over het landelijke Frans-Vlaanderen in de jaren dertig tot zeventig van de 20ste eeuw: landschappen, erfgoed, tradities en gebruiken, huwelijks- en andere feesten, bijzondere gebeurtenissen, portretten, enz. Haar documentaire stijl wordt thans bewaard in het *Centre Iconographique de la Flandre* in Wormhout. (MR)

Marc CONSTANDT, 'Smullen aan zee: een culinaire verkenning tussen 1880 en 1940', in *Brood & Rozen. Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen* (2016) nr. 3, blz. 36-49, afb.

Toeristen aan zee maakten oorspronkelijk gebruik van het aanbod in de winkels van de bestaande kustwoonkernen of van de met paard en kar aangevoerde etenswaren in de zich nieuw ontwikkelende badplaatsen. Anderen kozen voor de maaltijden aangeboden in hotels en restaurants. In de kindertehuizen werd aansterkend voedsel voorzien. Heel wat interesse ging uit naar streekeigen producten: in de eerste plaats verse vis, maar ook 'babelutten' (Heist), wafels (Het Zoute), 'boules de Berlin' (vooral Blankenberge) en ijs. (JV)

Jeroen CORNILLY, *Architect en ambtenaar. De West-Vlaamse provinciale architecten en de 19e-eeuwse architectuurpraktijk*. Leuven, 2016, 349 blz., afb. De provinciaal architecten hielden tijdens de 19de eeuw niet alleen als ambtenaar toezicht op de openbare bouwwerken in West-Vlaanderen (kerken, pastorieën, gemeentehuizen, lagere scholen); zij ontwierpen geregeld ook zelf plannen voor de bouw of renovatie van de provinciale en de gemeentelijke gebouwen. Hun werkzaamheden hadden een duidelijke invloed op de architecturale ontwikkelingen in de West-Vlaamse steden en gemeenten. (JV)

Jan DELOOF (eindred.), *Bakstenen en dakpannen. Knokke, 1900-1980*. Zwevegem, 2015, 97 blz., afb.

Geschiedenis van de baksteenproductie in Heestert, Moen en Zwevegem, eerst met tijdelijke veldovens en nadien in vaste bedrijven (de steenbakkerijen Demeestere in Knokke-Zwevegem en Colin in Moen), en van de dakpanproductie in het Kortrijkse. (JV)

Gaston R. DEMAREE, 'Een alderschrikkelickste wynd-tempeest. De storm van 9 november 1800', in *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde* 117 (2017) nr. 2, blz. 200-214, tab.

Inschatting van de kracht en de gevolgen van de windstorm van 1800 aan de kust en in de kuststreek op basis van gelijktijdige teksten en beschrijvingen. (JV)

Bart DEMUYNCK, 'Een leenbank of pandjeshuis in het huis Langerei 7 tijdens de 19de en 20ste eeuw', in *Brugs Ommeland* 57 (2017) nr. 2, blz. 95-107, afb.

Deze bijdrage is een poging om het vrij ingewikkelde verhaal van de stedelijke leenbanken in Brugge in de 19de en 20ste eeuw uit de doeken te doen. De klemtoon ligt op de Berg van Charitate die gehouden werd in het pand Langerei 7. (MR)

Willy DEZUTTER, 'De Portugese banneling Guido de Bandella (1796-1873)', in *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde* 116 (2016) nr. 4, blz. 480-486.

Tijdens de opstand tegen koning don Miguel in Portugal was de Bandella (Borgia-Spanje, 23 april 1796-Kermt, 13 juni 1873) ruiterskapitein. Hij werd door de koningsgezinde troepen gevangen genomen en levenslang verbannen. Uiteindelijk belandde hij in Oostende en Brugge, en nam er deel aan de krijgsverrichtingen tegen de Hollanders. Van 1832 tot 1845 was hij voor het Belgische Leger plaatscommandant in Hasselt. (JV)

Willy DEZUTTER, 'De Steedse Bollen in Brugge: flambeewdragers in de lijkstoet. Deel I. De periode 1672-1883', in *Brugs Ommeland* 57 (2017) nr. 1, blz. 3-20. IDEM, 'De Steedse Bollen in Brugge: flambeewdragers in de lijkstoet. Deel II. De periode 1884-1921', in *Brugs Ommeland* 57 (2017) nr. 2, blz. 59-74.

Tot het derde kwart van de 17de eeuw was het in Brugge gebruikelijk dat in begrafenistoeten van begoede overledenen de kist begeleid werd door een groep van (vaak 24) oude mannetjes die elk een kaars droegen. Vanaf ca. 1672 werd deze taak meestal overgenomen door de weesjongens uit de Stedelijke Bogardenschool in de Katelijnestraat en de weesmeisjes uit

de Stedelijke Arme Meisjesschool Sint-Elisabeth in de Ezelstraat. Deze jonge kaars- of flambeeuwdragertjes werden ‘Steedse Bollen’ genoemd, een verwijzing naar de kortgeknipte hoofden (‘bollen’) van de jongens. Na de opheffing van beide scholen in 1883 en 1884 dreigde deze traditie verloren te gaan. Dank zij privé-initiatief kon het gebruik toch nog gedurende enige decennia in stand gehouden worden. In de winter van 1920-1921 vond het allerlaatste optreden van de Steedse Bollen plaats. Het tweedelige artikel gaat grondig in op alle aspecten van het verschijnsel, en is behalve op vele andere bronnen ook gebaseerd op een interview dat de auteur in 1981 afnam van één van de laatste toen nog in leven zijnde Steedse Bollen. (MR)

Willy DEZUTTER, ‘Het palingtrekken als volksvermaak van de 17de tot de 19de eeuw’, in *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde* 117 (2017) nr. 2, blz. 138-154, afb. Bij het palingtrekken moesten de trekkers vanuit een bootje proberen met de blote hand levende palingen te grijpen, die met hun koppen aan een koord boven het water opgehangen waren. Over dit volksspel is informatie bekend vanaf de 17de eeuw. Voor West-Vlaanderen dateren de oudste sporen van rond 1800. (JV)

Jan D’HONDT m.m.v. Alex CALMEYN, ‘De Brugse Samenwerkende Brouwerij en Mouterij Gambrinus in Sint-Kruis, 1909-1935’, in *Brugs Ommeland* 56 (2016) nr. 4, blz. 203-229, afb. + tab. In 1909 werd in Sint-Kruis onder de naam ‘Gambrinus’ de eerste brouwerij van de Brugse regio opgericht die geen familiebedrijf maar een samenwerkende maatschappij was, met een raad van bestuur en aandeelhouders. In de eerste bestaansjaren kende het bedrijf een snelle bloei, die echter door de Eerste Wereldoorlog gefnuikt werd. Nadien kon het succes niet bestendig worden. Onenigheid en gebrek aan competentie bij de bestuurders, een groot personeelsverloop en onvoldoende financiële slagkracht om over te schakelen op de productie van lage gistingbieren leidden uiteindelijk tot de ondergang. In 1935 werden de gebouwen verkocht. Thans herinnert enkel het mouterijgebouw in de Driekoningenvweg nog aan dit kortstondige industriële avontuur. (MR)

Lieven D’HULST, ‘In Vlaanderen Vlaams? Bestuurlijke meertaligheid en vertaling in Kortrijk (1830-1914)’, in *De Leiegouw* 59 (2017) nr. 1, blz. 101-123, afb. Reeds vanaf 1830 zijn wettelijke voorschriften uitgevaardigd over het gebruik van tekstvertalingen in de administratie om de contacten met de burgers zo gemakkelijk mogelijk te laten verlopen. De auteur gaat na hoe die voorschriften toegepast werden in de Kortrijkse administratie, waar

de gemeenteraadsverslagen en de verslagen van het schepencollege van 1823 tot 1830 in het Nederlands gesteld waren, van 1831 tot 1912 in het Frans en van 1912 tot 1914 in de twee talen. Pas vanaf 1917 werd de taal van de verslaggeving opnieuw exclusief het Nederlands. (JV)

Greet DRAYE, 'Fietsroutes met een verleden. De voorgeschiedenis van de Trimaarzate en het Guldenspoorpad', in *De Leiegouw* 59 (2017) nr. 1, blz. 5-26, afb.

Over de aanleg van de spoorlijnen 83 (Kortrijk-Ronse) en 85 (Oudenaarde-Moeskroen) in de 19de eeuw, de ontwikkeling van de spoorweginfrastructuur en de historiek van de verschillende industriële bedrijven die er langs gevestigd waren. Lijn 83 werd vooral gebruikt voor de aanvoer van steenkool uit de Borinage en van andere grondstoffen naar de Kortrijkse bedrijven, voor het vervoer van suikerbieten naar de fabriek van Escanaffles en voor woon-werkverkeer naar de Waalse mijnen. Lijn 85 was in hoofdzaak een pendellijn richting Wallonië en Noord-Frankrijk. (JV)

Jeffery HOWE (red.), *Nature's Mirror: Reality and Symbol in Belgian Landscape*. Boston, 2017, 236 blz., afb.

Engelstalige tentoonstellingscatalogus met hoofdzakelijk werk uit de Hearn Family Trust (New York), één van de belangrijkste verzamelingen Belgische kunst in de Verenigde Staten. Het boek telt acht essays en 123 catalogusnummers. In verband met het studiedomein van het 'Genootschap voor Geschiedenis' signaleren we hoogstaand werk van Roelandt Savery en François Bossuet, maar ook van Fernand Khnopff, James Ensor en Léon Spilliaert, gezichten op Heist en Oostende, enz. Brugge als kruispunt van het Europese symbolisme komt in een ruime context aan bod, met zelfs - en dit is geheel onverwacht - de identificatie van een schilderij van René Magritte als gezicht op het Minnewater. (DM)

Benoît KERVYN DE VOLKAERSBEKE, 'Een 'middeleeuwse' miniatuur over de strijd op de Sint-Bonifatiusbrug tussen de 'Société Archéologique de Bruges' en de eerste conservator van het Gruuthusemuseum', in *Brugs Ommeland* 56 (2016) nr. 4, blz. 230-242, afb.

Een spotprent uit 1912 in de vorm van een kleurrijke miniatuur is aanleiding om de persoon van Henri Kervyn de Lettenhove (Sint-Michiels, 1856-Elsene, 1928) voor te stellen. Kervyn was jurist, maar tevens een gepassioneerd autodidact-kunsthistoricus. Dankzij zijn vakkennis en zijn indrukwekkende internationale netwerk slaagde hij erin om in Brugge enkele baanbrekende tentoonstellingen te brengen, zoals de Vlaamse Primitieven in 1902 en het Gulden Vlies in 1907. In 1906 werd hij de eerste conservator van het Gruuthusemuseum. Hij lag ook mede aan de ba-

sis van het Groeningemuseum, dat een jaar na zijn dood de deuren zou openen. Zijn tomeloze gedrevenheid werd evenwel niet door iedereen gesmaakt in Brugge. Hij botste regelmatig op kleinsmenselijke onwil en tegenkanting, en op wat hij algemeen ervoer als kleinsteedsheid. (MR)

Anton MILH, 'Vlaamse kapucijnen als aalmoezeniers in de interneringscentra voor incivieken na de Tweede Wereldoorlog', in *Wetenschappelijke Tijdingen. Tijdschrift over de geschiedenis van de Vlaamse beweging* 75 (2016) nr. 4, 315-337, afb.

Onder meer in het kamp van Sint-Kruis (Brugge) stonden van 1944 tot 1951 kapucijnen mee in voor de zielzorg van de geïnterneerden, zorgden er voor ontspanningsmogelijkheden, hielpen de gevangenen met hun dossiers en traden op als verbindingspersonen met de buitenwereld. Soms bracht hun optreden hen in conflict met de kampoverheden of de kerkelijke overheden. (JV)

Wilfried PAUWELS, 'Désiré Napoleon Bril (1810-1856), burgemeester van Veurne', in *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde* 117 (2017) nr. 1, blz. 89-96, afb.

Bril (Veurne, 18 augustus 1810-26 mei 1856) had rechten gestudeerd aan de universiteit van Gent en was van 1848 tot zijn overlijden liberaal provincieraadslid en burgemeester van Veurne. Tijdens zijn ambtsperiode bleek het voor de stad op cultureel vlak een voorspoedige tijd, maar sociaaleconomisch een periode van misoogsten en besmettelijke ziekten. (JV)

Werner PEENE, 'Het archief en de bibliotheek van de Stichting de Bethune. Een onbekende parel aan de rand van Kortrijk', in *Vlaamse Stam. Tijdschrift voor Familiegesciedenis* 53 (2017) nr. 1, blz. 22-25, afb.

Korte voorstelling van de collectie gevormd en verzameld door de familie de Bethune en bewaard in Marke. Dit voor West-Vlaanderen zeer waardevol archief met bibliotheek bevat een ruime verscheidenheid aan documenten vanaf de 18de eeuw. (JV)

Koen ROTSAERT, 'Het buitenverblijf van de Brugse bisschoppen te Sint-Michiels', in *Brugs Ommeland* 56 (2016) nr. 4, blz. 243-255.

Geschiedenis van het neogotische kasteeltje dat bisschop J.-B. Malou in 1861-1862 als buitenverblijf liet bouwen op het domein 'Ter Groene Poorte' in Sint-Michiels-Brugge. Het kasteeltje is inmiddels gesloopt en het domein is nu een bedrijvige campus met meerdere onderwijsinstellingen. (MR)

Koen ROTSAERT, 'Schoolstrijd, ook in de polderdorpen', in *Rond de Poldertorens* 59 (2017) nr. 1, blz. 3-27, afb.

Het aantreden van het radicaal-liberale ministerie Frère-Orban-Van

Humbeek en de stemming van de Wet op het Lager Onderwijs van 1 juli 1879 ontketende de (eerste) schoolstrijd in België, die tot 1884 zou blijven duren. In West-Vlaanderen waren de liberale gouverneur Théodore Heyvaert en de behoudsgezinde bisschop Joannes-Josephus Faict felle opponenten in deze strijd. De nieuwe wet en de scherpe klerikale reactie erop zorgden voor een sterke beroering tot in de verste uithoeken van de provincie. Zo ook in de dorpen van de Zwinstreek. Het artikel behandelt de toestand en de gebeurtenissen in Dudzele, Koolkerke, Lissewege, Damme, Hoeke, Lapscheure, Moerkerke en Oostkerke. (MR)

Tom SIMOENS, *De chaos van het slagveld. Het Belgisch leger in de loopgraven 1914-1918*. Antwerpen-Amsterdam, 2016, 608 blz. + bijlagen, afb., graf. + tab.

De auteur beschrijft de lotgevallen van de Belgische 1ste Legerdivisie gedurende de oorlogsjaren 1914-1918 en onderzoekt hoe de divisie in die periode militair evolueerde: het wapenarsenaal werd uitgebreid en vernieuwd, de organisatie werd aangepast aan de beschikbaarheid van personeel en wapens, de aanvals- en defensieve concepten wijzigden, enz. De divisie maakte een duidelijke leercurve door die er toe leidde dat zij kon deelnemen aan het bevrijdingsoffensief in 1918. (JV)

Ludo SIMONS, *Van het kasteel naar het front. Het oorlogsdagboek van Jozef Simons 1914-1918*. Tielt, 2016, 328 blz., afb.

Uitgave van vier dagboeken - twee schriften en twee zakboekjes - samengesteld door Jozef Simons (Oelegem, 21 mei 1888-Turnhout, 20 januari 1948). De schriften bevatten teksten uit de periode van 1 augustus 1914 tot 15 oktober 1916, toen de auteur huisleraar was op het kasteel De Lovie in Proven bij graaf Joseph de Brouhoven de Bergeyck; de zakboekjes beslaan de periode van 19 oktober 1916 tot 21 oktober 1918 en beschrijven chronologisch geordende gebeurtenissen uit zijn diensttijd als soldaat in het Belgische en Engelse leger. Als huismeester tijdens de eerste twee oorlogsjaren verbleef hij achter het front en reconstrueerde er het dagelijkse oorlogsleven op het kasteel, dat ook dienst deed als Brits hoofdkwartier. Tijdens de laatste oorlogsjaren was hij soldaat aan het front, sloot zich aan bij de Frontbeweging en schreef en componeerde er het *Frontlied* van de Vlaamse Ijzersoldaten. Verder schreef hij zijn oorlogservaringen neer in de roman *Eer Vlaanderen vergaat* (1927). (JV)

Jacques STICHELBAUT, 'Manufacture Franco-Belge de Tapis NV', in *Wibilinga* 30 (2017) nr. 1, blz. 2-15, afb.

Historiek van de tapijtweverij die van 1924 tot 2012 bedrijvig was in Wevelgem. (JV)

Lieven STUBBE, *Het verhaal van de oude vaart. Van tragedie tot trekpleister*. Brugge, Provincie West-Vlaanderen, 2016, 232 blz., afb.

De werken aan een verbindingsvaart tussen Ieper en de Leie nabij Komen waren reeds in 1864 opgestart en gingen gepaard met heel wat praktische moeilijkheden. Er moest onder meer een tunnel gegraven worden om een hoogtekam nabij Hollebeke te overwinnen, en dit in een gebied waar regelmatig grondverschuivingen voorkwamen. Na een eerste mislukte poging hervatte ingenieur Leboucq in 1889 de werkzaamheden. Aannemer gebroeders Bolsée en Cie. stond in voor de uitvoering. De tunnel in Hollebeke vertoonde een jaar na de aanleg beschadigingen en stortte opnieuw in (1893). Een volgende en laatste poging met een verhoogde open kanaalbedding vond plaats in 1910-1912; grondverschuivingen eindigden echter weer in een complete catastrofe. Het gehele kanaalproject werd uiteindelijk opgeheven. In 1973 is rond de sleuf van Hollebeke het Provinciaal domein de Palingbeek geopend. (JV)

Lucien VAN ACKER, 'De familie Neut in de wereld van pers en pamflet', in *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde* 117 (2017) nr. 2, blz. 155-159.

Over de leden van de familie Neut die gedurende de 19de eeuw vooral bedrijvig waren in de West-Vlaamse perswereld. (JV)

Lori VAN BIERVLIET, 'Heeft Joseph Odevaere een portret van Polidori geschilderd?', in *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde* 117 (2017) nr. 1, blz. 64-76, afb.

Op basis van portretschilderijen en een dagboek uit 1816 bewijst de auteur dat de persoon afgebeeld op een enige jaren geleden in Engeland geveild schilderij uit 1814 van Odevaere (Brugge, 1775-Brussel, 1830) onmogelijk dokter John Polidori (1795-1821) kan voorstellen. (JV)

Jan VANCOILLIE, *Bissegem 1914-1918. Tussen Flugplatz en Munitionslager*. Wevelgem, 2016, 354 blz., afb.

De auteur schetst de oorlogsjaren en de wederopbouw te Bissegem in vier hoofdstukken, waarvan enkele als een kroniek uitgewerkt zijn, en sluit zijn boek af met uitgebreide biografische nota's in verband met de lokale oorlogsslachtoffers, de weggevoerden, opgeëisten en gevangenen, en de soldaten. Bissegem lag in het *Operationsgebiet* van bezet België en was militair belangrijk omwille van het Duitse munitiedepot vanaf 1916 en het vliegveld vanaf 1917, die er gevestigd waren. (JV)

Dirk VANCRAEYNEST, 'De Oostkustpolder', in *Rond de Poldertorens* 59 (2017) nr. 3, blz. 59-76.

In de Zwinstreek is de landwinning door bedijking en inpoldering een voortschrijdend proces geweest dat zich in de loop van achthonderd jaar voltrokken heeft. Dit leidde tot de vorming van een twintigtal afzonderlijke polders, elk met een eigen organisatie en bestuur. In de jaren zeventig van de vorige eeuw werden die historische polders tot drie grotere entiteiten samengevoegd: de Nieuwe Hazegraspolder, de Zwinpolder en de Damse Polder. In 2010 volgde een verdere fusie: de drie genoemde polders werden, samen met de meer zuidelijk gelegen Polder van het Sint-Trudoledeken tot één grote polder samengevoegd onder de naam 'Oostkustpolder'. Hiermee wordt een bestuurlijke vereenvoudiging en een efficiëntere werking beoogd, in het kader van een modern integraal waterbeheer. (MR)

Andries VAN DEN ABEELE, 'Théodore Van de Walle, de 'huisbaas' van Pieter-Jan Gezelle', in *Brugs Ommeland* 57 (2017) nr. 1, blz. 31-39. IDEM, 'Alphonse Van de Walle, op zoek naar adellijke erkenning', in *Brugs Ommeland* 57 (2017) nr. 2, blz. 75-84, afb.

Biografische en genealogische aantekeningen over Théodore-Dominique Van de Walle (Brugge, 1780-1848) en zijn oudste zoon Alphonse (Brugge, 1829-1891). Théodore was actief in de politiek op lokaal en provinciaal niveau. Hij was onder meer eigenaar van de tuiniersgronden en het huis aan de Rolweg waar het gezin van Pieter-Jan Gezelle woonde en waar in 1830 Guido Gezelle geboren werd. Door sommige auteurs wordt hem ten onrechte een adellijke titel toebedacht. Zijn zoon Alphonse verkreeg evenmin ooit een adellijke titel, maar die koketteerde wel met diverse dubieuze buitenlandse titels en eretekens. (MR)

Luc VANHAECKE, *Aspecten van de geschiedenis van Oostende (1803-1814)*. Brugge, 2012-2016, 3 dln., 176 blz., 320 blz. en 280 blz., afb. + tab. In deel I, *Die mensen daar verscheuren elkaar* beschrijft de auteur het dagelijks leven in Oostende onder Frans bewind, in deel II, *Kaperschepen tussen Boulogne en Harlingen en hun passage in Oostende* brengt hij het verhaal van de kaperschepen die tijdens dezelfde periode ingezet werden bij de economische strijd tegen Engeland en zijn bondgenoten, en in deel III, *Het kerende tij. Oostende en het Leiedepartement tijdens de laatste maanden van het bewind van Napoleon (25 november 1812-3 mei 1814)* schetst hij chronologisch de politiek-militaire gebeurtenissen en het economisch leven in de stad en het departement tijdens de laatste jaren van het keizerrijk. (JV)

Marc WACKENIER, *Dorp in een klerikale houdgreep. Alveringhem 1830-1899*. Z.pl., 2016, 399 blz., afb. + tab. Gedetailleerde politieke, kerkelijke, sociaaleconomische en culturele geschiedenis van de plattelandsgemeente Alveringhem in de 19de eeuw. (JV)

Kroniek

West-Vlaams erfgoed op Duitse foto's, 1917-1918 - Van 18 juni tot 24 september 2017 liep in het provinciedomein Raversyde te Oostende de tentoonstelling *De Duitse negatieven 1917-1918 - het artistiek erfgoed in West-Vlaanderen door de lens van de bezetter*. Hiermee werd herdacht dat exact een eeuw geleden, in de zomer van 1917, een groep van een dertigtal Duitse kunsthistorici, architecten en fotografen in België begon met het fotograferen van roerend en onroerend erfgoed dat (mogelijk) door de oorlogshandelingen gevaar liep. Het was aanvankelijk een privé initiatief van enkele Duitse kunsthistorici, die de bezetting te baat namen om het Belgische erfgoed te bestuderen en te documenteren. Een van hen was Paul Clemen (1866-1947), die later zijn bevindingen zou verwerken in het tweedelige boek *Belgische Kunstdenkmäler* (München, 1923). Vanaf de zomer van 1917 werd het een officiële campagne, die door de Duitse overheid gefinancierd werd en waarvoor enkele van de beste architectuurfotografen uit die tijd werden aangesproken. Naast een oprechte wetenschappelijke interesse speelden ook een paar propagandistische motieven mee. De kunsthistorici wilden aantonen dat de Belgische kunst en architectuur niet alleen vanuit Frankrijk, maar ook vanuit het Rijnland beïnvloed waren. En de bezettende overheid wilde bewijzen dat de Duitsers niet de cultuurbarbaren waren waarvoor ze (onder meer na het platbranden van Leuvense universiteitsbibliotheek in 1914) in de Angelsaksische en Franse pers werden uitgekreten.

Wat er ook van zij, in anderhalf jaar tijd hebben de Duitse fotografen in geheel bezet België ruim 10.500 opnames gemaakt. Alleen de Frontstreek en de onbezette Westhoek bleven om evidente redenen grotendeels buiten beeld, hoewel van Ieper, Poperinge en Veurne wel enkele vooroorlogse foto's gedupliceerd werden. Het gaat om zwart-wit glasnegatieven op groot formaat (13x18 cm tot 24 x 30 cm). Zo'n vijfhonderd negatieven meten zelfs 40 bij 40 centimeter en zijn vervaardigd met een speciale technische camera van de Pruisische Dienst voor Fotogrammetrie (*Königlich Preußische Meßbildanstalt*) te Berlijn. Door die grote formaten en door de professionaliteit van de fotografen vertonen de meeste beelden een verbluffende scherpste en detailrijkdom. De afgebeelde onderwerpen betreffen zowel stadsgezichten en gebouwen - kerken (inclusief kerkinterieurs), kastelen, stadhuizen, burgerhuizen, stadspoorten, begijnhoven, ... - als beeldhouwwerken, schilderijen, verluchte handschriften, kaarten

De Jeruzalemkerk te Brugge, gefotografeerd in september 1918 op een glasnegatief van formaat 40 x 40 cm. De glasramen zijn afgedekt tegen mogelijke schade door geallieerde bombardementen. (© KIK-IRPA, Brussel).

en prenten. De meeste kunstobjecten behoren tot openbare verzamelingen, maar er werden ook stukken uit enkele private collecties gefotografeerd.

Op het einde van de oorlog werden alle negatieven naar Duitsland overgebracht. Het was de bedoeling dat ze daar deel zouden gaan uitmaken van een verder uit te bouwen kunsthistorische beeldbank. Maar door een gebrek aan financiële middelen is daar nooit iets van terecht gekomen. In 1925 en 1927 heeft de Belgische Staat, in het kader van de Duitse herstelbetalingen, de volledige collectie kunnen verwerven. Die vormde meteen de basis voor een nationale fotografische erfgoedinventaris. Vanaf 1948 was het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK) te Brussel belast met de verdere uitbouw van die Belgische fotografische inventaris. De Duitse glasnegatieven werden dan ook bij het KIK on-

Kortrijk, Leiestraat 50. Voormalig café *Au Pont de la Lys*. In dit 18de-eeuwse pand was tijdens de Eerste Wereldoorlog een militair badhuis ingericht. Zie het opschrift op deze foto uit 1918: “Wannenbäder für Offiziere & Mannschaften”. Het gebouw zal in een volgende oorlog, in mei 1940, vernield worden bij het opblazen van de nabijgelegen Leiebrug. (© KIK-IRPA, Brussel).

dergebracht, waar ze in goede omstandigheden bewaard werden maar gedurende decennia een sluimerend bestaan leidden. Pas na de millenniumwissel brachten enkele vorsers ze opnieuw onder de aandacht, en drong het besef door dat het hier om een uiterst waardevol beeldarchief gaat. De foto's tonen niet alleen een momentopname van het land en zijn erfgoed in de laatste jaren van de Eerste Wereldoorlog. Ze bevatten ook - veelal onbedoeld - details die het leven tijdens de oorlog illustreren: militairen in het straatbeeld, Duitse opschriften en wegwijzers, en een zeldzame keer ook oorlogsschade. In de loop van de voorbije jaren heeft het KIK de volledige collectie gedigitaliseerd, onderzocht en beschreven. Het honderdjarige bestaan van de collectie in 2017 was de ideale gelegenheid om de foto's voor het publiek te ontsluiten. Dat gebeurde enerzijds

door het ter beschikking stellen van de gedigitaliseerde beelden op de website (<http://balat.kikirpa.be/tools/14-18/indexnl.php>), anderzijds door het opzetten van een reeks tentoonstellingen. De hoofdexpositie was een openlucht tentoonstelling in het Brusselse Warandepark. Daarnaast vonden vijf deeltentoonstellingen plaats, één in elk van de Vlaamse provincies. Voor West-Vlaanderen was dat dus in het provinciedomein Raversyde te Oostende, waar het eveneens om een openlucht tentoonstelling ging. Verspreid over het natuurpark stonden grote panelen opgesteld, met daarop een ruime keuze van representatieve foto's uit de collectie. De reproductiekwaliteit van de beelden was uitstekend en de begeleidende uitleg was dat evenzeer, op een paar kleine onnauwkeurigheden na. Binnen in het museum was er een projectie te zien, waarop een reeks foto's uit 1917-1918 geplaatst werd naast actuele opnames die vanuit hetzelfde standpunt genomen waren.

Als duiding bij de tentoonstellingen wijdde het kunst- en erfgoedtijdschrift *Openbaar Kunstbezit Vlaanderen* (OKV) een themanummer aan het onderwerp. En het Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed FARO ontwikkelde voor Brussel en voor tien steden in Wallonië en Vlaanderen, waaronder Brugge, een zogenaamde *ErfgoedApp*. Voor elk van deze steden werd een selectie van de Duitse foto's gelinkt aan de locatie waar ze eertijds genomen werden. Zodoende kon (en kan) men, met de smartphone in de hand, in de voetsporen treden van de fotografen en het stedelijk erfgoed ontdekken 'door de lens van de bezetter'. Ook na het beëindigen van de tentoonstellingen blijven de Duitse negatieven in de belangstelling staan. De gedigitaliseerde beelden kunnen immers nog steeds geraadpleegd en gedownload worden via de website van het KIK. Ook de app van FARO blijft beschikbaar. Bovendien zijn voor 2018 enkele tentoonstellingen gepland in Wallonië. Tenslotte voorziet het KIK de uitgave van een wetenschappelijke publicatie over het onderwerp.

Marc Ryckaert

Ieper Drie en Passendale 1917-2017, twee multimediale herdenkingen - Dat wie Passchendaele - de Engelsen spreken het als 'Passion Dale' (de vallei van het lijden) uit - op het internet googelt, bijna 3 miljoen hits krijgt, heeft zo zijn reden. Honderd jaar na de Grote Oorlog bewaart de deelgemeente van Zonnebeke de herinnering aan de onmenselijke leefomstandigheden en de bloedige wreedheid van één der schrikwekkendste veldslagen uit de Eerste Wereldoorlog. Om de honderdste verjaardag sinds de Slag van Passendale, ook de Derde Slag bij Ieper genoemd, passend te markeren zetten de departementen *Events* en *Studios* van de BBC

eind juli jongstleden alle zeilen bij voor een grootscheeps tweedaags televisieherdenkingsprogramma.

De Derde Slag bij Ieper (zondag 30 juli 2017)

De herdenkingen vingen op zondag 30 juli aan met een uitzonderlijke uitzending van de Last Post aan de Menenpoort, gevolgd door een spectaculair *event* op de Ieperse Grote Markt, waarbij de imposante 132 m lange zuidgevel der historische Lakenhalle als centraal scherm voor een projectie- en lichtspektakel werd benut. Daarbij werd ten gehore en ten aanschouwe van het aanwezige publiek en, bij uitbreiding, van een paar honderd miljoen televisiekijkers wereldwijd een prangend kantelmoment in de twintigste-eeuwse wereldgeschiedenis in een multimediaal herdenkingsevent geëvoceerd. Opgemerkte aanwezigen onder het veelkoppige publiek waren de hertogen van Cambridge (Prins William en Prinses Kate), het Belgisch vorstenpaar en Brits Eerste Minister Theresa May. Ook aanwezig waren delegaties van diverse naties die hun bloed vergoten in de Ieperboog (de zgn. *Salient*), onder meer Australië, Canada, Indië en Zuid-Afrika.

Uitzonderlijk aan het ceremonieconcept was de manier waarop de klanken en lichtshow putte uit de rijkelijk voorziene historische archieven van de BBC en het Imperial War Museum (IWM), daarbij met name gebruikmakend van foto's, kunstwerken, film- en audiomateriaal, maar bovendien van woord- en tekstprojectie en speciaal gecreëerde animaties. Een letterlijk sprekend voorbeeld boden de opgenomen interviews met oorlogsveteranen, soldaten die de hel van *Passchendaele* meemaakten en overleefden. Dit gegeven droeg in niet geringe mate bij aan de historische relevantie van dit bronnenmateriaal, dat honderd jaar post factum niet zomaar nieuw leven kreeg, maar ineens aan een onvermoed ruim publiek werd geopenbaard.

De avond werd ingezet door *Dame* (Commandeur in de Orde van het Britse Rijk) en topactrice Helen Mirren met de voordracht van het iconische *In Flanders Fields* van de Canadese dichter en oorlogschirurg John McCrae, gedicht dat indertijd de toon zette voor de symboliek van de papaver (*the poppy*) en zijn naam zou lenen aan het Ieperse oorlogsen vredesmuseum. Ze bouwde de verhaallijn vervolgens uit naarmate de beeldenstroom van de betrokkenen zich ontrolde op het decor van de klokkentoren van de Lakenhalle, die hoog achter het speelpodium als protagonist in het audiovisuele relaas uittorende. Een prominente

plek onder die betrokkenen werd toebedeeld aan Harry Patch, de ‘*Last Tommy*’, die in 2009 op 111-jarige leeftijd overleed en daarmee de allerlaatste levenslijn tussen de oorlog en de herinnering was. Pakkend getuigde Patch met schorre stem dat ‘Passchendaele zoals ik het leerde kennen een vlakke (was)’; ‘Alles was aan rafels geblazen’. Hij haalde een pakkende herinnering op aan het ogenblik dat hij op het slagveld op een ‘jongen’ uit Cornwall stootte, ‘aan flarden geschoten door shrapnel, smekend om het genadeschot te mogen krijgen. Dertigseconden later, zonder dat een pistool getrokken diende, bezweek de soldaat. Hij had één enkel woord geuit, getuigde Patch: ‘Moeder’.

Even ontroerend werd het oorlogswedervaren van de burgerbevolking gevoerd door acteur Christophe Haddad met dagboekgetuigenissen van pastoor Achiel van Walleghem (*De Oorlog te Dickebusch en Omstreken*, uitgave Jozef Geldhof, Brugge, Genootschap voor Geschiedenis, 1964, 2 dln.), die zich het lot aantrok van zijn parochianen uit Dickebus toen dat onder vuur kwam te liggen. Journalist en televisiemaker Ian Hislop, co-auteur van het filmscenario en de productie *Wipers Times*, hing het beeld op van het gelijknamige satirische loopgraafmagazine van het 12de *Sherwood Foresters*, dat in 1916 in de nabijgelegen Ieperse Kazematten het levenslicht zag en zelfs de eigen legerleiding met subversieve humor bestookte. Dat werd dan weer gevolgd dooreen voor de herdenking speciaal geschreven episode uit het kwaliteits- en succesvolle theater- en boekproject *War Horse*, ditmaal met een focus op Passendale, en opgevoerd door auteur Michael Morpurgo en een delegatie van de *War Horse*-cast.

Even vermeldenswaard waren de brieffragmenten invoelend door een oorlogsverpleegster voorgelezen en de evocatie van het Poperingse *Talbot House* als wijkplaats voor de troepen achter het front.

Evenwel was het de getuigenis van de doden zelf die het publiek wellicht het meest naar de keel greep. Een soldaat, ene Jack Dillon, evoceerde voor een talrijk opgekomen publiek, de ‘zoete geur’ van de dood. De naam en (roemruchte) faam van de reddeloos verwoeste stad Ieper was, het weze gezegd, in niet geringe mate verweven met de wreedheid van de gevechtssituaties zelf en de uiterst moeizaam bevochten zege, maar tenminste evenzeer met de vrijwel hopeloze omstandigheden waarin die diende afgedwongen. Regenperiodes zonder voorgaande en het tot een uitzichtloze modderbrij omwoelen van de leemgronden hadden de modder herschape in een drab dat dermate diep werd dat soldaten en paarden er in verbijsterende getallen in verdronken. De totale verliezen

Oorspronkelijke Duitse bunker waarop het Cross of Sacrifice op Tyne Cot Cemetery in Passendale is gebouwd (Verzameling Chris Spriet)

aan geallieerde zijde, gedood, gewond of vermist, werden op 320.000, de Duitse tussen de 260.000 en 400.000 geraamd. Als passende slotact op het Ieperse schouwtoneel werd *the Piper's Lament* (het 'lamento van de doedelzakspeler') ten gehore gebracht, een muziekstuk dat de simpele titel *'The Bloody Fields of Flanders'* meekreeg.

Inzake het getuigeniskarakter van het hele avondgebeuren was de poëtische getuigenis van *war poet* Edmund Blunden een uitermate prangend moment, waarna de Lakenhalle de rol van gedoemde protagonist overnam. Met mathematische precisie vermeldde *couleur locale* schetste Blunden inderdaad de uitgelaten sfeer van een variéténamiddag in het gehucht Busseboom (Reningelst), waarna hij plotsklaps de sfeer doet omslaan en eerst een bombardement en daarna de ondergrondse oorlog ter hoogte van Hill 60 voor het voetlicht brengt. De daarna volgende beeldprojectie over de hele breedte van de Lakenhalle bracht het verkrummelende, verpulverende bouwwerk voor het voetlicht, dat gaandeweg tot een desolate puinhoop werd herschapen. Impliciet werd daar overigens mee aangegeven hoezeer de stad Ieper in zijn huidige aanblik feitelijk een reconstructie, volgens zanger Bram Vermeulen een leugen, is.

De evocatie werd afgesloten met de projectie, in bloedrode letters, van de veelzeggende startregel van een gedicht van Siegfried Sassoon: *I died in hell - they called it Passchendaele*, (gedicht *Memorial Tablet*) waarmee het infernale karakter van deze veldslag uit 1917 andermaal werd opgeroepen. Ze ging gepaard met een aangrijpende parade van een kolonne voor de Lakenhalle langs, waarna de hele lengte van de Meensestraat door tot de Menenpoort, waarna zij, de soldaten van het Britse leger nog slechts door de *infamous*, de 'heillose', *Menin Road* werden opgewacht.

Hoeft het gezegd dat dit hele *event*, dat de brede gamma bespeelde van informatieve, via emotieve (de diverse persoonlijke getuigenissen, de liederen) naar bijwijlen diverterende (de *Wipers Times*) en zelfs activerende (het appèl van Ieper als Vredesstad) componenten, ontegensprekelijk indringend was, en overtuigende historische waarde had. Een krachtig en direct tot de verbeelding sprekend medium als de beeldtaal heeft daar in niet geringe mate aan bijgedragen.

Het gebeuren kan integraal opnieuw bekeken worden op www.youtube.com/watch?v=ZlrMjEzGZ7Q (1 u. 26'47").

De Slag bij Passendale (31 juli 2017)

Van de drie zogenaamde slagen bij Ieper, resp. de nadagen van 1914 (brand van de Lakenhalle) en eind april 1915 (eerste gasaanval te Steenstrate), torst de derde de moreel zwaarste lading mee. Het onthutsende bloedbad, waar Sassoons *'I died in hell - they called it Passchendaele'* aan refereert, bestrijkt ruim 100 dagen tussen 31 juli en 10 november 1917. Behalve de Somme (1916) was het deze plek die met deze veldslag de uitzichtloosheid en gruwel zou veruitwendigen van wat er zich op de slagvelden van Vlaanderen ooit afspeelde.

Zulks werd passend herdacht op de uitgestrekte militaire begraafplaats Tyne Cot Cemetery (Passendale-Zonnebeke), met nagenoeg 12.000 graven de grootste uit het hele Brits Gemenebest, omstreeks de middag van 31 juli, de historische aanvangsdatum van de Slag van Passendale. De één uur durende herdenkingsdienst, die plaatsvond onder blakerend zonlicht, nam de meer traditionele gedaante aan van een internationaal staatkundig, militair en burgerlijk eerbetoon.

Aan de voet van het *Cross of Sacrifice* (Offerkruis) opende Prins Charles (Prins van Wales), refererend aan zijn grootvader koning George V,

de plechtigheid. Hij haalde de connotaties aan die onlosmakelijk met Passendale verbonden zijn: de regen, de modder, de moed en dapperheid der soldaten, de zwaarbevochten terreinwinst. Een markante link tussen het 'toen' en het 'vandaag' was het feit dat George V in 1922 zijn oog liet vallen op een voormalige Duitse bunker (het 'particuliere') als locatie waar het Offerkruis (de 'universele' symboliek) overheen zou worden opgetrokken. De Prins van Wales vermeldde tevens de 34.000 namen van onbekend gebleven soldaten wier namen in de apsis achter in de begraafplaats gegraveerd werden. 'Ik heb me vaak afgevraagd,' citeerde de Prins zijn grootvader nog, 'of er welsprekender verdedigers van de vrede denkbaar kunnen zijn dan deze opeengehoopte drommen van stille getuigen van de verlatenheid van zo'n oorlog.'

Na deze historische terugblik annex actualisering ontrolde de plechtigheid zich verder. Achtereenvolgens werden de namen gedeclameerd van soldaten uit de meest uiteenlopende hoeken van het Brits Gemenebest: Nieuw-Zeeland, Zuid-Afrika, Canada, Australië, even zovele bewijzen dat de Grote Oorlog in zijn bereik de grenzen van Europa inderdaad ver te buiten ging.

Alweer werd de poëzie als insteek aangegrepen, met Francis Ledwidge (Ierland) en Hedd Wyn (Wales), die beiden op de aanvangsdag van Ieper Drie de dood vonden. Ooggetuigenverslagen werden aangehaald, er volgden kransneerleggingen, onder meer door Koningin Mathilde en Prinses Kate, bij het paar Duitse graven op Tyne Cot. *Prime Minister* Theresa May reciteerde het fragment uit het oudtestamentische boek *Ecclesiasticus* waaraan Rudyard Kipling het citaat '*Their name liveth forever*' ontleende voor de Gedachtenissteen (*Stone of Remembrance*) van de Commonwealth-graven. Na de *Last Post* legde hertogin Kate van Cambridge bloemen neer aan het grafje van een onbekend gebleven soldaat, waarna meer kransen werden neergelegd aan de *Stone of Remembrance*. De plechtigheid werd afgesloten met het spelen van de Belgische en Britse nationale volksliederen.

Deze plechtigheid kan eveneens bekeken worden op het internet : <https://www.youtube.com/watch?v=TtOinRPKrUs&t=39s> (1 u. 03'18").

Besloten kan worden met volgende slotimpressie over de twee herdenkingsplechtigheden. Het avondevent in Ieper blijft bij om zijn indrukwekkende museografische aanpak. Vooral vielen het intelligente gebruik van projectietechnologie, het hoogstaande niveau van de toelichtingen en de visueel indringende totaalaanpak op.

Bij daglicht werd in Passendale vervolgens veeleer de kaart van de klassieke herdenking getrokken. Buiten de bijdrages aan de graven zelf bleef de opgemerkte aanwezigheid van de hooggeplaatste dignitarissen bij. Zij plaatsten de *petite* maar niet minder pakkende *histoire* binnen het ruimere historische raamwerk dat aan de basis lag van de totstandkoming van Tyne Cot als grootste Britse militaire begraafplaats wereldwijd. Net als het herdenkingsprogramma rond Ieper Drie verbonden ook zij ogenschijnlijk naadloos de particuliere geschiedenis met de wereldomspannende, de universele.

Beide herdenkingen lijken ons inziens ten overvloede aan te tonen dat intelligente en methodisch-didactisch doordachte en verantwoorde aanwending van tekstueel, auditief en visueel bronnenmateriaal een niet te onderschatten aanwinst kan zijn bij herdenkingen als de hierboven beschrevene. In een van beeldcultuur doordoesemende wereld presenteren zij fases of momenten uit de geschiedenis als een verankeringspunt voor wie er *in concreto* reeds eerder vertrouwd mee was, de neofiet of ongewijde kunnen ze aanzetten aanreiken om de geboden insteken verder uit te gaan pluizen.

Chris Spriet, Brugge

Schotse herdenking van de slag bij Passendale in Zonnebeke - In het kader van de diverse herdenkingen van het oorlogsjaar 1917 werd op zaterdag 19 en zondag 20 augustus 2017 in Zonnebeke een Schots themaweekend 'The Long Road to Passchendaele' georganiseerd. In de slag bij Passendale waren van 31 juli tot 20 augustus 1917 bijna gelijktijdig drie van de vier grote Schotse divisies betrokken, samen met de negende, de vijftiende en de éénenvijftigste Britse divisie en de Zuid-Afrikaanse Brigade. Organisatoren van de herdenking waren het Memorial Museum Passchendaele 1917, de gemeente Zonnebeke, het GPS1917 en het Legion Scotland (RBLs), met steun van de Vlaamse Regering.

Op zaterdagmiddag vond de officiële Schotse plechtigheid aan het Schots monument op de Frezenberg plaats. Dit monument werd tien jaar geleden naar aanleiding van '90 jaar Slag bij Passendale' opgericht (een Keltisch kruis in Schots graniet). Nu is er een herdenkingspark bijgekomen. In aanwezigheid van Minister Ben Weyts en andere notabelen werd er het monument 'The Long Road To Passchendaele' ingehuldigd. Dit nieuwe monument bestaat uit elf silhouetten van soldaten vervaardigd uit cortenstaal met elk een hoogte van circa 260 cm. Onder andere foto's van oorlogsfotografen zoals Hurley en Brooke dienden als basis voor het

ontwerp. De militairen 'marcheerden' in 'single file' richting Passendale en CWGC Tyne Cot Cemetery, op een traject dat 100 jaar geleden één van de aanvoerwegen naar het nabijgelegen front was. Een 'massed pipe band' van zo'n 100 pipers en drummers luisterden de plechtigheid op.

Ook de zaterdagavond stond in het teken van de doedelzakmuziek. In het kasteeldomein van Zonnebeke werd een indrukwekkend muziekspektakel, de 'Passchendaele 1917 Tattoo', opgevoerd.

Op zondag vond om 10 uur een tweede herdenkingsplechtigheid op CWGC Dochy Farm plaats. De korte plechtigheid stond in het teken van Jimmy Speirs, de legendarische Schotse voetballer die sneuvelde in de slag bij Passendale.

Op zaterdagmiddag en zondag konden de bezoekers op het kasteeldomein van Zonnebeke ook terecht voor een belevingsparcours over de Schotse geschiedenis. Tevens kon de goed bewaarde dug-out naast de kerk van Zonnebeke, die tijdelijk is opgesteld, bezocht worden.

Chris Beel, leper

Tentoonstelling gewijd aan Masereel in Mu.ZEE - Van 1 april tot 3 september 2017 werd in Mu.ZEE te Oostende (vroeger PMMK) een schitterende tentoonstelling gewijd aan Frans Masereel (1889-1972), onder de titel *Frans Masereel en hedendaagse kunst: verzet in beelden*. Er kan over getwist worden of Masereel een communist of een anarchist was; één zaak staat vast: hij was een pacifist en vooral zichzelf. Vanaf de Eerste Wereldoorlog, verblijvend in Zwitserland, verzette hij zich tegen oorlog en geweld en werd er bevriend met andere pacifisten als Romain Rolland, Thomas Mann en Stefan Zweig. Te Genève werkte hij mee aan het pacifistische - de oorlogvoerende landen noemden het "defaitistische" - blad "Le Réveil" waarvoor hij dagelijks een houtsnede bezorgde. Als wellicht belangrijkste graficus en houtsnijder uit de vorige eeuw heeft Masereel zich steeds verzet tegen onderdrukking en uitbuiting en daarvan geeft de tentoonstelling een treffend beeld. Zoals wel vaker gebeurt heeft de directeur-conservator het tentoongestelde werk in confrontatie geplaatst met dat van een aantal hedendaagse kunstenaars van over de hele wereld, die, zoals Masereel, door hun activisme met beelden, kunst en leven met elkaar verbinden.

Vanzelfsprekend komen Masereels meesterwerken (*La ville, 25 images de la passion d'un homme, Le soleil*) aanbod naast een aantal werken die oor-

log verafschuwen en pacifisme in de verf zetten (Juni 1940, Remember). Vermelden wij ten slotte het grote, zelden tentoongestelde doek, dat normalerwijs in het cultureel centrum Nova te Antwerpen hangt. Dit schilderij (La famille en lecture), olieverf op doek, met bijzonder grote afmetingen (642 x 386), werd door Masereel, samen met een tweede doek (L'enterrement de la guerre), gemaakt voor de wereldtentoonstelling te Parijs in 1937, op verzoek van zijn vriend Henry Van de Velde.

Jacques Mertens

Monumentenwacht West-Vlaanderen 25 jaar - Op zondag 22 oktober 2017 vierde heel wat schoon volk, verzameld in het Provinciaal hof op de Grote Markt te Brugge, het 25-jarig bestaan van de Monumentenwacht West-Vlaanderen.

Monumentenwachten floreerden in de Nederlandse provincies, zo leerden de Vlaamse collega's die er culturele uitwisselingsprogramma's mee hadden in de jaren 80 van vorige eeuw. Het nut bleek duidelijk: het is, ook in de wereld van de monumentenzorg, beter te voorkomen dan te moeten genezen. Regelmatig onderhoud voorkomt grote en dure restauratiecampagnes.

Daarom besloten de vijf Vlaamse provincies in overleg om elk een provinciale monumentenwacht op te richten. Omdat een diepgaande coördinatie tussen die provinciale kinderen van levensbelang was, werd eerst, op 12 september 1991, een Vlaamse Monumentenwacht in het leven geroepen (nu ondergebracht in het Erfgoedhuis Den Wolsack in Antwerpen). De opdracht van de koepelorganisatie luidde en luidt ook nu nog: overleg en coördinatie; interne dienst voor preventie en bescherming; kwaliteitszorg; opleiding; ICT; pers en promotie en internationale werking. Doel: hulp bieden aan de provinciale monumentenwachten en ervoor zorgen dat hun werking zoveel mogelijk identiek is.

Op 10 juli 1992 werd op het Tillegemkasteel in Sint-Michiels-Brugge de VZW Monumentenwacht West-Vlaanderen opgericht. Stichters waren: Sieg Vlaeminck, socioloog-stedebouwkundige als voorzitter van de Monumentenwacht Vlaanderen; Fernand Peuteman als Gedeputeerde van de Provincie West-Vlaanderen en ondergetekende als ambtenaar en secretaris van het Genootschap voor Geschiedenis. Naast een zeer beperkte steun van Vlaanderen en de welgekomen starthulp van de Koning Boudewijnstichting tekende de Provincie West-Vlaanderen volledig

verantwoordelijk voor het bestaan van de VZW (huisvesting, personeel en werking). De West-Vlaamse Provincieraad had dit reeds beslist op 19 maart 1992 en meteen een startkrediet goedgekeurd van 3,5 miljoen B.fr. Toen recente wijzigingen aan het Provinciedecreet de zogenaamde provinciale VZW's buiten de wet stelden, vormde onze provincie de VZW in 2014 om tot een Autonoom Provinciebedrijf (APB).

Intussen bestaat de Monumentenwacht 25 jaar. De doelstellingen zijn nog altijd dezelfde: regelmatig nazicht van waardevolle gebouwen en het onderhoud ervan stimuleren via inspecties en toestandsrapporten (aan een lage kostprijs). Die preventieve aanpak zorgt ervoor dat ingrijpende en zeer dure grote restauraties veel minder nodig zijn en werkt dus sterk besparend in de monumentenzorg. Wat wel geëvolueerd is zijn de prestatiecijfers. In 1992 werd gestart met 9 'objecten'. In 2000 waren dat er al 490; 10 jaar later 776. Vandaag zijn er 523 erfgoedeigenaars lid met 962 objecten. Het begrip object mag wat eigenaardig klinken, het wordt gebruikt om een zeer grote variatie aan te duiden: grote en kleine kerken, kapellen, kastelen, grote en kleine huizen, abdijen, begijnhoven, militaire bouwwerken, boerderijen, scholen, fabrieken, molens, archeologische sites, schepen, ... verspreid over de 64 West-Vlaamse gemeenten. Bij de leden tellen de kerkbesturen mee voor de helft. Overheden (gemeenten, provincie, ...) zijn goed voor 20%. De private sector (scholen, fabrieken, bedrijven, ...) speelt mee voor 15% en dat is evenveel als de particulieren met een eigen woning.

Hopelijk kan de organisatie dit zeer nuttig en letterlijk waardevol werk nog jaren verderzetten. Het aantal inspecties en toestandsrapporten die jaarlijks afgeleverd kunnen worden hangt af van de personeelsbezetting. Er is hier goed nieuws, want het aantal monumentenwachters werd dit jaar opgetrokken van 6 naar 8.

Wie meer wil weten over de Monumentenwachten kan natuurlijk terecht op hun goede websites. Het provinciaal tijdschrift voor economie 'West-Vlaanderen werkt' publiceert in nr. 2 van de jaargang 2017 een speciale katern over 'Monumentenzorg in West-Vlaanderen. Het economisch plaatje'. Een aanrader en bovendien kan het tijdschrift gratis aangevraagd worden via www.westvlaanderenwerkt.be.

Ludo Valcke

Jan D'hondt hoofdarchivaris en lokaalhouder - De Brugse archivaris Jan D'hondt, die onlangs werd opgenomen in de Algemene Vergadering ('het Bestuur') van ons Genootschap (zie Handelingen jg. 153/1 – 2016, p. 211) werd op 1 juli 2017 bevorderd tot hoofdarchivaris van het Stadsarchief van Brugge. Als nieuwe verantwoordelijke voor de lokalen waarin ons Genootschap vergadert en zijn boekenstock bewaart, aanvaardde hij dan ook de functie van 'lokaalhouder' van het Genootschap op te nemen, in opvolging van de gepensioneerde Noël Geirnaert.

André Vandewalle

Auteurs

Jeroen Cornilly (°1974) studeerde kunstwetenschappen aan de KULeuven en monumentenzorg aan het R.Lemaire International Center for Conservation. Hij is verbonden aan de dienst voor cultuur van de provincie West-Vlaanderen, als adjunct-adviseur erfgoed (1998) en collectiebeheerder van de Erfgoedbibliotheek Westflandrica (2013). Hij verdedigde in 2013 aan het departement architectuur van de KULeuven een proefschrift over de provinciale architecten in West-Vlaanderen in de 19de eeuw (in 2016 uitgegeven in Leuven). Hij publiceert over de relatie tussen architectuur en administratie, 19de- en vroeg-20ste-eeuwse architectuur in West-Vlaanderen, de heropbouw na de Eerste Wereldoorlog en de geschiedenis van de kunstarchitectuur.

Contactgegevens: jeroen.cornilly@telenet.be

Matthijs Degraeve (°1992) behaalde een master in de geschiedenis aan de Universiteit Gent en een master in de monumenten- en landschapszorg aan de Universiteit Antwerpen. Tijdens deze opleidingen legde hij zich toe op de geschiedenis van het 18de-eeuwse Brugge. Sedert 2017 werkt hij aan de Vrije Universiteit Brussel aan een doctoraat in de geschiedenis over de organisatie van en de productie van de stedelijke ruimte door de Brusselse bouwbedrijven in de 19de en 20ste eeuw.

Contactgegevens: matthijs.degraeve@vub.be

Hannelore Franck (°1991) studeerde in 2013 af als master in de geschiedenis aan de KULeuven. Haar masterproef behandelde de band tussen de memorie- en armenzorg in het laatmiddeleeuwse Gent, op basis van onderzoek van de H.-Geesttafel van de O.-L.-Vrouweparochie. Aan de UAntwerpen behaalde ze in 2014 tevens het masterdiploma Cultuurmanagement. Momenteel bereidt ze aan de KULeuven Campus Kortrijk een doctoraat voor o.l.v. prof. dr. Paul Trio over de armentafels in de laatmiddeleeuwse stad Brugge. Ook hierin staat de wisselwerking tussen de armen- en memoriezorg centraal.

Contactgegevens: hannelore.franck@kuleuven.be

Mathijs Speecke (°1993) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Gent, waar hij zich specialiseerde in laatmiddeleeuwse politieke geschiedenis. Zijn masterscriptie behandelde de impact van de ambachtsrevolutie van 1302 op de samenstelling van het Brugse stadsbestuur. In maart 2016 begon hij aan een doctoraatsproject, o.l.v.

prof. Jan Dumolyn, gefinancierd door het Fonds Wetenschappelijk Onderzoek, over stadsontwikkeling, residentiële segregatie en de strijd om de stedelijke ruimte in 13de en 14de-eeuws Brugge.
Contactgegevens: mathijs.speecke@ugent.be

Inhoud

JG. 154 – 2017

ARTIKELS

Jelle HAEMERS

*Een brief van Pieter de Coninck aan Sint-Omaars (1306).
Over schriftelijke communicatie van opstandelingen
in veertiende-eeuws Vlaanderen en Artesië* 3

Eric MULS

*'Het cleeden van de derthien armme mannekens':
het ambacht van de Brugsche scheppers (kleermakers) en
de fundatie van Gruuthuse (1474)* 31

Kaat CAPPELLE

Misdaad en straf in de achttiende-eeuwse kasselrij Ieper 55

Dieter BRUNEEL

*Rurale eigendomsmisdrijven in het gerechtelijk arrondissement
Brugge (1845-1895): een sociaalhistorische conflictanalyse* 99

Marc CONSTANDT

Het Westendse netwerk van Nicolas Lembrée 155

Sophie DE SCHAEPDRIJVER

Burgerverzet en executies in bolwerk Brugge 181

Mathijs SPEECKE

*Het eerste 'democratische' regime van Brugge (1302-1310).
Een herziening* 233

Hannelore FRANCK

*Een vreemde eend in de bijt? Het Liber anniversarium als parochiale
agenda voor de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Brugge
in de late middeleeuwen* 299

Matthijs DEGRAEVE

*De architectuuropleiding aan de Brugse Academie in de economische
en politieke context van de 18de eeuw* 327

Jeroen CORNILLY

*Stadsarchitecten in West-Vlaanderen. De impact van een ambtenaar
op het stads- en dorpsbeeld* 371

BOEKBESPREKINGEN

De kunst van het recht. Drie eeuwen gerechtigheid in beeld (Jan Van Acker)	195
Joris Cassander over hoe een vrome christen zijn geloof kan belijden (Ludo Vandamme)	199
Een bijbel over de Eerste Wereldoorlog (Ludo Valcke)	202
Deel 22 van het <i>Nationaal Biografisch Woordenboek</i> (Luc Devlieghe)	210
Een Engels jezùietencollege in de diaspora (Kurt Priem)	415
Vijfde jaarboek van het <i>In Flanders Fields Museum</i> (Ludo Valcke)	419

LITERATUURSIGNALEMENTEN 2016-2017	423
-----------------------------------	-----

KRONIEK	215, 435
---------	----------

AUTEURS	225, 449
---------	----------

INHOUDSTAFEL	451
--------------	-----

GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS TE BRUGGE

Website: www.genootschapvoorgeschiedenis.be

Adres zetel: Bossuytlaan 59, 8310 Brugge

Redactieadres: Kurt Priem, Pastoor Termotestraat 5, 8750 Wingene

(priem.kurt@gmail.com)

IBAN: BE05/0000/1079/3975 - BIC: BPOT BEBI

Het Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation», gesticht in 1839, heeft tot doel de geschiedenis van het oude graafschap Vlaanderen en van de provincie West-Vlaanderen te beoefenen en te bevorderen.

Het Genootschap geeft ieder jaar de «Handelingen» uit, waarin bijdragen over historische onderwerpen van allerlei aard opgenomen worden. Het tijdschrift in zijn huidige vorm is de voortzetting van:

- Annales de la Société d'Emulation pour l'histoire et les antiquités de la Flandre Occidentale: I (1839) - IV (1842).
- Annales de la Société d'Emulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre: V (1843) - LIV (1904).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre: LV (1905) - LXXVI (1933).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre. - Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, gesticht onder de benaming «Société d'Emulation» te Brugge. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van geschiedenis en oudheden van Vlaanderen: LXXVII (1934) - CXV (1978).
- Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis gesticht onder de benaming «Société d'Emulation» te Brugge. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van de geschiedenis en oudheden van Vlaanderen: CXVI (1979) - CXLIII (2006).

Verder worden door het Genootschap ook afzonderlijke studies uitgegeven, o.m. in een reeks «Vlaamse Historische Studies».

Het lidmaatschap van het Genootschap kost jaarlijks € 25. Dit geeft recht op de toezending van de «Handelingen» en op deelname aan de activiteiten van het Genootschap. Bovendien bekomt elk lid een korting van 20 % op de prijs van de jaargangen van het tijdschrift die voor zijn toetreding zijn verschenen, en op alle afzonderlijke uitgaven. Lid worden kan (met opgave van naam, adres en beroep) door overschrijving van de lidmaatschapsbijdrage op de bovenvermelde postrekening.

Bestuur

A. Vandewalle (voorzitter & coördinator kroniek & website), J. Vannieuwenhuysse (ondervoorzitter), L. Valcke (secretaris-penningmeester), M. Ryckaert (adjunct-secretaris & coördinator afzonderlijke uitgaven), J. Bossier (coördinator verzendingen), K. Priem (redactiesecretaris), L. Vandamme (redactie boekbesprekingen), H. Deneweth, L. Devliegher (ere-voorzitter), J. D'hondt, J. Dumolyn, L. François, N. Geirnaert, D. Marechal, J. Mertens, M. Nuyttens, R. Opsommer, P. Trio, J. Van Acker, A. Van den Abeele, M. Vandermaesen, P. Vandewalle, R. Van Eenoo, A. Van Oosterwijk, D. Vansacker en L. Vervaet.

Met de steun van

Colofon

De handelingen zijn gezet in de Documenta van de Dutch Type Library (Frank Blokland, 1986). Concept vormgeving en realisatie: CitroenCitroen, Brugge.
De Windroos, Beernem

ENKELE UITGAVEN NOG IN VOORRAAD

- Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, (vanaf 1929; ontbreken: 1931, 1933, 1934, 1939, 1962-1966, 1972-1977) per jaargang 25,00 €
- S. Vrielinck en R. Van Eenoo, *IJveren voor Geschiedenis. 150 jaar Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation» te Brugge*, Brugge, 1989, 182 blz. 21,00 €
- A. Schouteet, *Honderdvijftig jaar Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, Analytische inhoud en registers, 1839-1988*. Brugge, 1991, 413 blz. 17,35 €
- K. Geerts, *De spelende mens in de Boergondische Nederlanden*. Brugge, 1987, 200 blz., ill. (VHS 4) 16,20 €
- K. Rotsaert, *Het daensisme in West-Vlaanderen*. Brugge, 1989, 254 blz., ill (VHS 6) 23,55 €
- J. Sabbe, *Vlaanderen in opstand, 1323-1328. Nikolaas Zannekin, Zeger Janszone en Willem de Deken*. Brugge, 1992, 132 blz. (VHS7) 21,00 €
- C. Vandenbroeke, *Hoe rijk was arm Vlaanderen? Vlaanderen in de 18 de eeuw. Een vergelijkend overzicht*. Brugge, 1995, 168 blz. (VHS8) 23,55 €
- K. Priem, *God of de keizer? Clerus en politiek te Brugge (1780-1802)*. Brugge, 1996, 184 blz. (VHS9) 23,55 €
- L. Van Biervliet, *De brieven van W.H. James Weale aan Jozef A. Alberdingk Thijm, 1858-1884*. Brugge, 1991, 99 blz. 9,90 €
- L. Van Biervliet, *De relatie van W.H. James Weale met Jean Bethune. Brieuwenditie*. Brugge, 1996, 173 blz. 9,90 €
- M. Vandermaesen, *De besluitvorming in het graafschap Vlaanderen tijdens de veertiende eeuw. Bijdrage tot een politieke sociologie van de Raad en van de raadsheren achter de figuur van de Lodewijk II van Nevers (1322-1346)*. Brussel, 1999, 3 dln (591, 542 en 244 blz.) 37,00 €
- A. Serlet en R. Van Eenoo, *Auguste de Maere: vader van Brugge-zeehaven, promotor van het cultuurleven in Gent*, Brugge, 2000, 158 blz., ill. (VHS 11) 23,55 €
- J. Mertens en P. Vandewalle, *Metrologisch Vademecum voor Vlaanderen*, Brugge, 2003, 93 blz. 10,00 €
- D. Vansacker, *Van FC Brugeois tot Club Brugge KV (1891-2010). De maatschappelijke inbedding van een Brugse, Vlaamse, Belgische en Europese voetbalploeg*, Brugge, 2011, 304 blz., ill. (VHS 13) 24,00 €
- A. Vandewalle en M. Ryckaert, *Uit de korf van de Emulatie. Baanbrekende historische bijdragen gepubliceerd in 175 jaar Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, Brugge, 2014, 126 blz. 15,00 €

